

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنبەھۇدەر ژۇرنال ، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BUJLAK

2006

1

بۇجلاڭ

ISSN 1005 0876

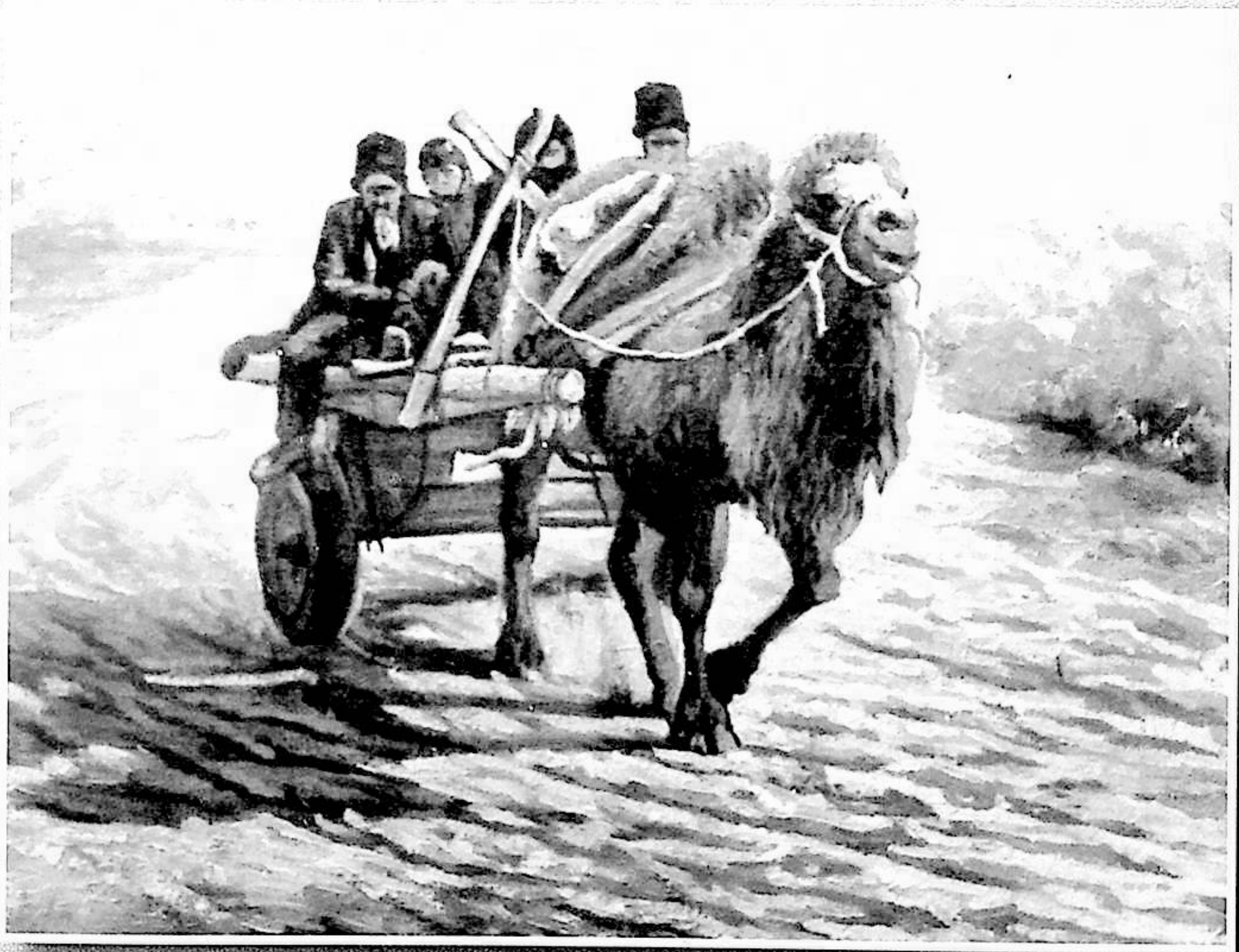
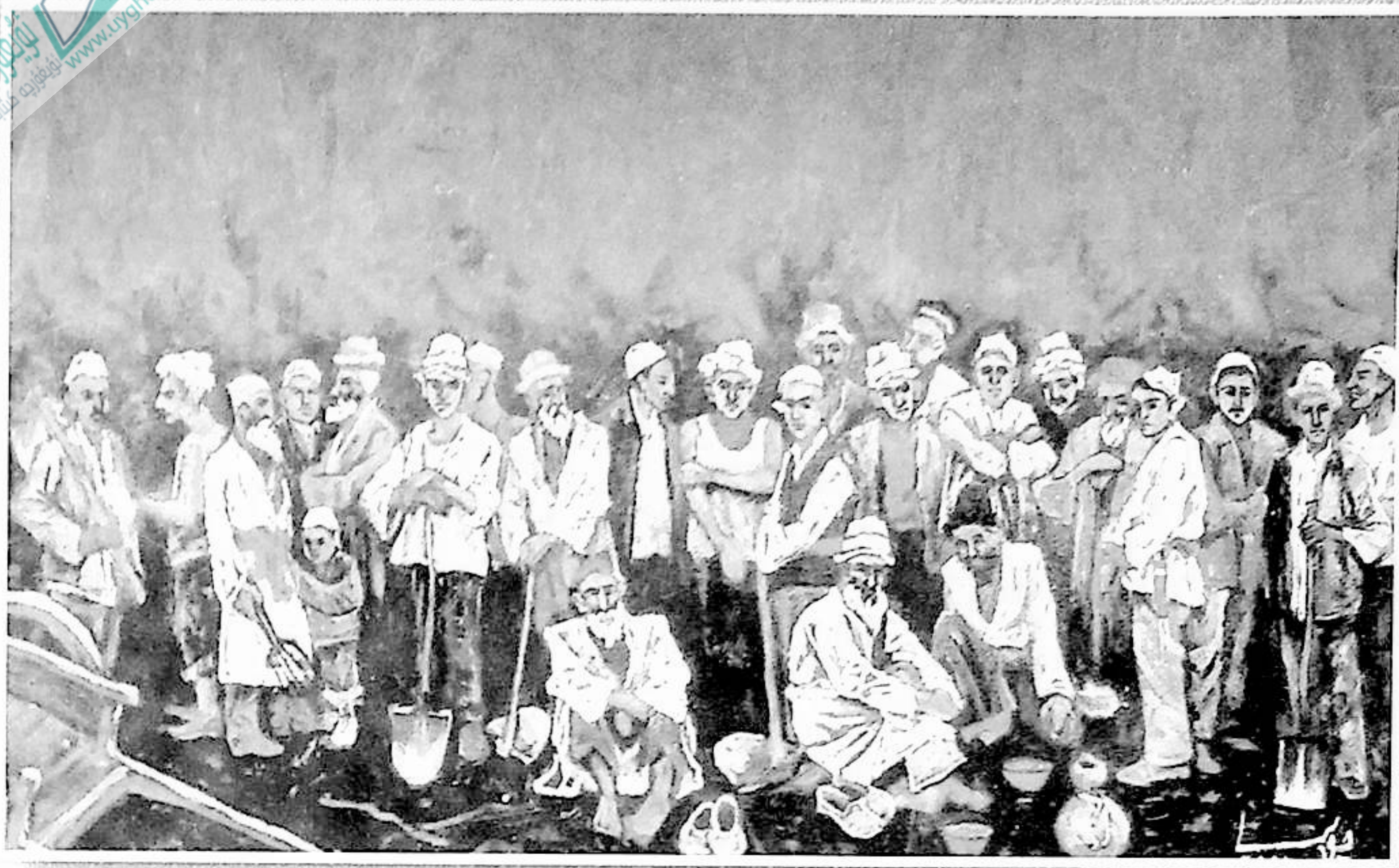

02 >

9 771005 087006

源泉 (布拉克)

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

27-يىل ئەشرى

ئومۇمىي 106-سان

بیت بو سوغوس

دۇنيانىڭ كۈتۈپخانىسى
باشلىق بىلەن نام قالدۇرۇش كۈتۈپخانىسى

— نەشرەتۈش —
قورامچان رەكسىيەلىك مەھسۇلات

2006- يىللىق 1- سان

بۇلاق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

بۇ سائىرا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

«سىددىقنامە» دىن مۇھەممەد سىددىق رەشىدى (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت ئىمىن ئەھدە بۆگۈ

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى مرزا ھەيدەر كۆرەگان (24)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مرزىئەخمەت

مەشھۇر شەخسلەر

زوھۇرىددىن ھاكىمبەگى ھەققىدە ئۆزگىچە بايان ئابلا ئەھمىدى (47)
گېگانت ئادەمنىڭ مەنىۋى ھەيكىلى ئۈچقۇنجان ئۆمەر (61)

ئېتنوگرافىيە، گېئوگرافىيە تەتقىقاتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى چىن، ماچىن ۋە تاۋغاچ ناملىرى ھەققىدە مۇھاكىمە
..... غالىپ بارات ئەرك (71)

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

تىل، تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى

«قاراخانىيلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى» دىن رىشات گەنج (88)
تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنئاي ساقىم
«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ قىممىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان.....
..... ئابدۇراخمان باقى (100)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

پادىشاھنىڭ خوتۇنلىرى (102)

* *

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: بارخان

* *

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: روھىي سەير (ئېنترىنتتىن ئېلىندى)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بەتلەردە: مۇساجان ۋاھاپ ماي بوياق
رەسىملىرىدىن
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: قىرغۇچى ئۇستا (رەسسام: مەمەت سۇلتان)

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827726
E-mail: bulak7@Hotmail.com

سەددىقنامە

مۇھەممەد سەددىق رەشىدى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ

ئوتتۇز ئۈچىنچى باب. تېبابەت ئىلمى تەلەپ
قىلماقنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر تېۋىپ بولساڭ، تېبابەت ئىلمىنىڭ قائىدىلىرىنى پىششىق بىلگەيسەن ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغايەن!
— بىلگەنكى، ئادەمنىڭ بەدىنىدە بار نەرسىلەر بەدەننىڭ بەرپا بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئامىلدۇر. بۇلاردىن بەزىلىرى ئادەمنىڭ مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن كېرەكلىك ئىچكى تەركىب ۋە بەزىلىرى تاشقى تەركىبتۇر. ئادەمنىڭ مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن كېرەكلىك ئىچكى تەركىب ئۈچ قىسىمدۇر:

بىرىنچى قىسىم، بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى، بۇنىڭ ئاساسى — قاندۇر؛
ئىككىنچى قىسىم، بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۈمىد، يەنى ئەقىل - ئىدراك؛
ئۈچىنچى قىسىم، بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەشكە، بۇنىڭ ئاساسى — جاندىر.

بەدەن جان ئارقىلىق ھەرىكەتكە كېلىدۇ. ھالەتتىن ھالەتكە يۆتكىلىدۇ، ھەرىكەتلىنىدۇ. يەنە ئادەمنىڭ مەۋجۇدلۇقى، يەنى ھاياتى ئۈچۈن تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى تەركىب بولىدۇ. بەزىلىرى ۋاستىلىق ياكى ۋاستىسىز پايدا ياكى زىيان يەتكۈزىدۇ. بەدەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى ئەنە شۇ ئىچكى ۋە تاشقى تەركىب، يەنى ماددىلارنىڭ بىر - بىرىگە مۇۋاپىقلىشىشى بىلەندۇر.

ئىچكى تەركىب — ماددىنىڭ جىنسى، يەنى ئاساسى؛ تاشقى تەركىب — سۈرەتنىڭ جىنسى، يەنى شەكىلدۇر. ئىنسان بەدىنىدىكى ئىچكى تەركىب تېبابەت ئىلمىدە «ئەناسىرى ئەربەئە» (تۆت ئېلېمېنت) دېيىلىدۇ. ئەناسىرى ئەربەئە ئوت، سۇ، شامال ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ماددىلار ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشىدا مەۋجۇد تەركىب بولغاچقا، ئىنسان مەجەزگە يېقىن تۇرىدۇ.

ئادەمنىڭ مەجەزى توققۇز تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى مۆتىدىل مەجەز، قالغان سەككىزى غەيرى مۆتىدىل، يەنى غەيرى نورمال مەجەزدۇر. بۇ سەككىز خىل مەجەزنىڭ تۆتى يەككە، يەنى مۈرەككەپ ئەمەس، تۆتى بەدەن ئەزالىرى ۋە خىلىتلارغا^① ئوخشاش مۈرەككەپ، يەنى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر. مەجەزنىڭ بۇ خىل مۈرەككەپ تۈرىنى بەزىلەر ئوخشاشلا تۆت تۈرلۈك دەپسە، بەزىلەر ئىككى تۈرلۈك دەيدۇ.

مەجەزنىڭ تۆتى يەككە (مۈرەككەپ ئەمەس) ۋە تۆتى مۈرەككەپ، يەنى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك دېيىشىمىزنىڭ مەنىسى شۇكى، بەدەن ئەزالىرى خىلىتلار بىلەن مۈرەككەپتۇر؛ خىلىت — مەجەز بىلەن مۈرەككەپتۇر؛ مەجەز — ئەناسىر بىلەن مۈرەككەپتۇر؛ ئەناسىر — بەدەننىڭ يارالمىشقا خاس ماھىيەتلىك ماددىسى بىلەن مۈرەككەپتۇر. بۇنىڭدىن سۈرەت (شەكىل) جىنىسقا تەئەللۇق بولغىنى ئۈچ قىسىمدۇر: بىرىنچى قەۋا (كۈچ)؛ ئىككىنچى، روھ (ئەرۋاھ)؛ ئۈچىنچى، ئەفئال (ھەرىكەت - پائالىيەت).

«قەۋا» ئۈچ قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، نەفسانىي (ھاياتنىڭ زاتى)؛ ئىككىنچى، ھەيۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى)؛ ئۈچىنچى، تەبىئىي (تەبىئەتكە ئائىت، ئەسلىدىن بار).

نەفسانىي ھەم ئۈچ قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، ئىدراكىي كۈچ (ئادەمنىڭ بىلىش، چۈشىنىش قابىلىيىتى). ئىدراكىي كۈچ ھەم بەش قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى ھۇش (ئەقىل، سەزگۈ قۇۋۋىتى)؛ ئىككىنچى، بەسەر (كۆرۈش قۇۋۋىتى)؛ ئۈچىنچى، سەمە (ئاڭلاش قۇۋۋىتى)؛ تۆتىنچى، شەمەم (پۇراش قۇۋۋىتى)؛ بەشىنچى، لەمەس (تېتىش ياكى تۈتۈپ - سىيلاپ بىلىش قۇۋۋىتى).

ھەرىكەت قۇۋۋىتى شۇكى، ئۇنىڭ سانى ئادەم ئەزالىرىنىڭ تۈر سانى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئىدراكىي قۇۋۋەت كۆڭۈلدە بولىدۇ. ئۇ ھەم ئۈچ قىسىم بولىدۇ: بىرى، خىيال قىلماق؛ يەنە بىرى، پىكىر قىلماق؛ ئۈچىنچىسى، يادىغا كەلتۈرمەك.

ھەيۋانىي ئىككى قىسىم بولىدۇ: فائىلە ۋە مۇنەئىلە، يەنى قىلغۇچى ۋە قوبۇل قىلغۇچى.

تەبىئىي ئۈچ قىسىم بولىدۇ؛ مۇۋەللىدە — پەيدا قىلغۇچى؛ مۈرەببىيە — تەربىيىلىگۈچى ۋە غازىيە — نەتىجىلەنگۈچى، يەنى نەتىجىگە ئېرىشكۈچى.

ئەفئال (ھەرىكەت - پائالىيەت) ھەم نەفسانىي (ھاياتنىڭ زاتى) ھەم ھەيۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى) ۋە تەبىئىيىنىڭ سانى باراۋىرىدە بولىدۇ. چۈنكى روھ — قۇۋۋەتنىڭ خىزمەتكارى؛ قۇۋۋەت — ھەرىكەت، يەنى پائالىيەتنىڭ چىقىش، پەيدا بولۇش ئورنى؛ پائالىيەت — قۇۋۋەتنىڭ تەسىرىدۇر.

بەس، ھەرىكەت، يەنى پائالىيەتنىڭ ھەممىسى قەۋا (كۈچ) نىڭ سانى باراۋىرىدە بولىدۇ. روھ (ئەرۋاھ) ئۈچ قىسىم بولىدۇ، ئۇلار: نەفسانىي، ھەيۋانىي ۋە تەبىئىدۇر. بەدەننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ مۇستەھكەم، يەنى مەزمۇت تۇرۇشى بۇلارغا تەۋەدۇر. مەسىلەن، ئادەمنىڭ سېمىز، ئورۇق، كۈچلۈك، ئاجىز بولۇشى قاتارلىقلار.

① خىلىت — ئادەم بەدىنىدىكى ھەر خىل ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ ئۆزگىرىشىدىن جىگەردە ھاسىل بولغان مۈرەككەپ سۇيۇقلۇقلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇلار سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ.

سېمىزلىك — مزاج (مىجەز) نىڭ سوغۇقلۇقىغا؛ ئورۇقلۇق — مىزاجنىڭ ئىسسىقلىقىغا تەۋەدۇر. بەشەرە، يەنى يۈز — قىياپىتىنىڭ قىزىللىقى — قانغا تەۋەدۇر. بەشەرە، يەنى يۈز — قىياپىتىنىڭ سېرىقلىقى — سەپراغا تەۋەدۇر. نەيز (تومۇر) نىڭ ھەرىكىتى — فائىلەئى ھەيۋانىي، يەنى ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشىدىكى سەۋەبىنىڭ قۇۋۋىتىگە تەۋەدۇر. نەيز (تومۇر) نىڭ شۈك تۇرۇشى قۇۋۋەتنىڭ سۇسلۇقىغا تەۋەدۇر. ساغلاملىق — قۇۋۋەتنىڭ مۇتەدەللىقىغا تەۋەدۇر. تۇرق ۋە كەيپىيات ماددا ياكى شەكىلگە تەۋەدۇر. ئومۇمەن، بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەيدىغان نەرسە ئەسبابى زەرۇرىي (زۆرۈرىي سەۋەب) دېيىلىدۇ. ئۇ ئالتە قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، ھاۋا؛ ئىككىنچى، تائام (يېمەك - ئىچمەك)؛ ئۈچىنچى، ھەرىكەت قىلماق ۋە شۈك تۇرماق؛ تۆتىنچى، ئوخلىماق ۋە ئويغانماق؛ بەشىنچى، تەبىئەتنىڭ تۇتۇلۇشى ۋە راۋانلىقى؛ ئالتىنچى، سۆزلەش ئارزۇسىدا پەيدا بولىدىغان ھالەت. بەدەننىڭ ھەممە قىسىمىدا ھەممە ئىشقا تەۋەدۇر. ئارتۇقچە غەم ۋە غەزەب، قورقۇنچ قاتارلىقلارغا ئوخشاش ھالەتلەرمۇ زۆرۈرىي سەۋەب تۈرىگە كىرىدۇ. مۇنداق دېيىشتىن سەۋەب شۈكى، ئادەم يۇقىرىدا دېيىلگەن ھەر بىر ھالەتنىڭ يۈز بېرىشىدىن ھەرگىز ساقلىنالمىدۇ. يەنى بۇ ھالەتلەرنىڭ ھەر بىرى ئادەم بەدىنىگە نۆۋىتىدە بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر شۇ ھالەتلەرنىڭ بەدەنگە بولغان تەسىرى مۆتىدىل، يەنى نورمال بولسا، بەدەن ساغلام ۋە سالامەت بولىدۇ؛ ناۋادا بۇ ھالەتلەر غەيرى نورمال بولسا، يەنى نورمال، مۆتىدىل ھالەتتىن تاشقىرى بولسا، بەدەندە ئاغرىق پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل ئاغرىقنىڭ سەۋەبى ياكى ئىسسىقلىقتىن بولىدۇ، بۇ بەش قىسىم بولىدۇ؛ ياكى سوغۇقتىن بولىدۇ، بۇ سەككىز قىسىم بولىدۇ؛ ياكى بەدەندە ئەسلىدىنلا بار بولغان ئىللەت (ئاغرىق) سەۋەبىدىن بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل سەۋەب «سەۋەبىي» ۋە «ئىسسىقلىق» ۋە «سوغۇقلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، تېبابەت ئىلمى ئىككى قىسىم بولىدۇ؛ ئىلىم ۋە ئەمەلىيەت. بۇلارنىڭ شەرھى بىلەن ھەقىقىتىنى ۋە تەھتىنى بىلمەكچى بولساڭ، جالىنۇس ھەكىمنىڭ «سىتتەئەشەر» (يەنى ئون ئالتە ئۈگۈت) ناملىق كىتابىدىن ئۆگەن ۋە ھەقىقىتىگە يەتمەك ئۈچۈن تىرىش. بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق مىزاج ئىلىمىنى «كىتابى مزاج» (مىزاجقا قاراپ كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئىلمى) دىن ئۆگەن. بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق قۇۋۋەت، يەنى ھايات - پائالىيەت ئىلىمىنى «كىتابى نەيز» (تومۇر تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئىلمى) دىن ئۆگەن. بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق بەدەن ئەزالىرى ھەقىقىدىكى ئىلىمىنى بۇقرا ۋە ئەپلاتون ھەكىملەرنىڭ كىتابلىرىدىن ئۆگەن. بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق كېسەلنىڭ تۈرلىرى ھەقىقىدىكى ئىلىمىنى «سىتتەئەشەر» نىڭ ئاۋۋالقى، يەنى بىرىنچى ماقالىسىدىن ئۆگەن ھەمدە «كىتابى ئەللىل - ئەمراز» (كېسەللىك ئىللەتلىرى ھەقىقىدىكى كىتاب) دىن تەلەپ قىل. بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق كېسەلنىڭ، يەنى كېسەل بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدىكى ئىلىمىنى يەنە «سىتتەئەشەر» نىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى ماقالىسىدىن ھەمدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابلاردىن ئۆگەن؛ ... بۇ كىتابنىڭ تۈرلىك نەسخىلىرى بار، ئەمما ئەڭ ئىسسىقلىق مەلۇمكى، يۇقىرىدا نەزەرىيە ئىلمىگە ئائىت تۈرلەرنى بايان قىلىدىم. ئەگەرچە سۆز ئۈزىراپ كەتسىمۇ، ئەمدى تېبابەت ئىلمىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئائىت تۈرلىرىدىن بىر ئاز بايان

قىلاي: ئىلىم ۋە ئەمەلىيەت — تەن بىلەن جانغا ئوخشاشتۇر. تەن — جانسىز ۋە جان — تەنسىز. ھايات تۇرالمايدۇ. ئەگەر [بىرەر كېسەلنى] داۋالماقچى بولساڭ، مەيلى قېرى، مەيلى ياش بولسۇن ئاۋۋال يېگەن غىزاسىنى تەكشۈرۈپ كۆر. كېسەلنىڭ يېگەن غىزاسىنىڭ تەركىبىنى بىلمەي — تەكشۈرمەي تۇرۇپ مەيلى قانداق تەرىقىدە بولسۇن، داۋالاشقا كىرىشىمىگەن. كېسەلنىڭ يېگەن غىزاسى ئۈستىدە ياخشى تونۇشقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاندىن كېسەلنىڭ قايسى تۈرگە تەۋە ئىكەنلىكى، كېسەلنىڭ كېسەللىك سەۋەبى، مىزاجى، ۋاقتى (كېسەللىك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن — قىسقىلىقى ۋە قايسى مەۋسۈمدە كېسەل بولغانلىقى)، كېسەلنىڭ كېسەل بولۇشتىن ئىلگىرى شۇغۇللانغان ئىشى، خاھىشى، تۇرمۇش ئادىتى، كېسەل بولغان ئورۇن، ئىستىمىسى ۋە كېسەللىك ئەھۋالى قاتارلىقلارنى بىر — بىرلەپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈز. كېسەلنى داۋالغاندا يەنە تاماقنىڭ سىڭىدىغان ياكى سىڭمەيدىغانلىقى، بەدەن قۇۋۋىتى ۋە مىزاجىنىڭ قايسى خىلدا ئىكەنلىكى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، بۇلار ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بار. ئىسسىقتىن بولغان كېسەلگە قارىتا قايسى تەرىقىدە داۋالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك ۋە قانداق داۋالاش لازىم؟ بۇ ھەقتە، بىلىشىڭ كېرەككى، تېبابەت ئىلىمىنىڭ قائىدە — قانۇنلىرى ۋە ئەمەلىيىتى بويىچە داۋالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك. ناۋادا بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئالاھىدە، يەنى تەپسىلىي شەرھ قىلسام سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا مۇشۇ مەزمۇنلار شەرھىلەنگەن كىتابلارنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتەي:

ساغلاملىقنى ساقلاش، يەنى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا دائىر ئىلىمنى «ستتە ئەشەر» ۋە «تەدبىرۈل — ئەسھوا» (توغرا تەدبىر، توغرا داۋالاش) ناملىق كىتابتىن تەلەپ قىل؛

كېسەلگە ئىلاج قىلماقنى ھەم «ستتە ئەشەر» ۋە «ھىيلەئى يەرا» (يارا، جاراھەتنى داۋالاش) ناملىق كىتابتىن ۋە جالىنۇسنىڭ «ستتە ئەشەر» ناملىق كىتابىنىڭ ئاۋۋالقى ماقالىسىدىن ۋە ئالاقىدار كىتابلاردىن تەلەپ قىل؛

كېسەلنىڭ ئىچكى ئالامەت ۋە نىشانلىرىنى بىلىش توغرىسىدىكى ئىلىمنى ھەم «ستتە ئەشەر» ۋە «ئەئزائى ئالىيە» (بەدەن ئەزالىرىغا ئائىت چۈشەنچىلەر) ناملىق كىتابتىن ئۆگەن؛

ئىستىمىلارنىڭ قانداقلىقىنى ھەم «ستتە ئەشەر» ۋە «كىتابى ھەمىيەت» (ئىستىمىغا ئائىت چۈشەنچىلەر) تىن ئوقۇپ بىل؛

ئىسسىقتىن بولغان كېسەللەرنى داۋالاشنىڭ تەدبىرلىرىنى بۇقراتنىڭ كىتابلىرىدىن تەلەپ قىل.

تېۋىپ بولغان كىشى تەجرىبىنى قانچە كۆپ قىلسا، ئەمەلىي بىلىمگە قانچىكى باي بولسا، خەلق ئارىسىدا شۇنچە مەشھۇر بولىدۇ. شۇڭا تېۋىپ كېسەللەرنى كۆپ كۆرۈشى، بولۇپمۇ باشقىلارنىڭ داۋالاش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى كۆپرەك ئۆگىنىشى لازىم. تېۋىپ بولغان كىشى كېسەللەرنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنەي، توغرا تېۋىپ قويماي دېسە، كىتابلاردىن ئوقۇغانلىرىنى يادلىۋېلىشى، خاتىرىسىدە مەھكەم ساقلىشى، داۋالاش ئىشلىرىدىن زادىلا توختاپ قالماستىكى، كېسەللەرنىڭ تەلەپ — ئارزۇلىرىنى راستچىللىق بىلەن بەجا كەلتۈرۈشى، سۆز — ھەرىكىتى ئارقىلىق كېسەللەرنى

ھەر ۋاقىت خاتىرجەم قىلىشى، ھەمىشە ئۆزىنى پاك تۇتۇشى ۋە خۇشبۇي يۈرۈشى كېرەك. قاچانكى، تېۋىپ بولغان كىشى كېسەل كۆرگىلى كەلسە، چىرايىنى ئوچۇق تۇتۇشى، كېسەلگە سەلبىي مۇئامىلىدە بولۇپ، چىرايلىق، ياخشى سۆزلەرنى قىلىشى، شۇ ئارقىلىق كېسەلگە قۇۋۋەت ئاتا قىلىشى لازىم. چۈنكى، تېۋىپنىڭ كېسەلگە كۆڭۈل قۇۋۋىتى بەرگەنلىكى ھارارەت ۋە روھىي كۈچ بېغىشلىغانلىقىدۇر.

— ئەي ئوغۇل، ئېسىڭدە بولسۇنكى، كېسەلنى كۆرگىلى بارغىنىڭدا، ئۇ كېسەل ئۇخلاپ قالغان بولسا، ئۇنى چاقىرساڭ جاۋاب بەرسە، يەنى ئويغانسا، ئەمما سېنى تونمىسا ھەمدە كۆزىنى پات - پات ئېچىپ - يۇمسا؛ قولىنى ھەر تەرەپكە تاشلاپ ئورۇلۇپ ياتسا؛ ئەگەر بىھۇش بولسا، ھەر ۋاقىت قىچقىرسا، يەنى جۆيلىسە؛ قولىنى چىشلىسە ۋە ھەر تەرەپكە تاشلىسا، كېسەلنىڭ كۆزىنىڭ ئېقى ئىلگىرىكىدىن ئاقراق ۋە قارىسى ئىلگىرىكىدىن ھەم قارىراق بولۇپ لېۋىنى يالسا؛ كېسەل گاھى - گاھى يۆتەلسە، بەلغىمىنى بىر نەرسىگە ئېلىپ قۇرۇتۇپ، ئاندىن يۇيغاندا، ئۇ بەلغىمنىڭ نىشانىسى، يەنى ئىزى قالسا؛ ئەگەر كېسەل ھەمىشە قەي قىلسا (قۇسسا) ۋە قۇسۇق ھەر خىل رەڭدە بولسا، قۇسۇشتىن توختىمىسا؛ كېسەل قاتتىق ھەسەتتىن ياكى قاتتىق غەم - قايغۇدىن ئاغرىغان بولسا؛ . . . بۇلارنىڭ ھەممىسى يامان ئالامەتتۇر. [بۇنداق كېسەلنى] داۋالىمىغىن، داۋالىساڭمۇ پايدىسى يوقتۇر.

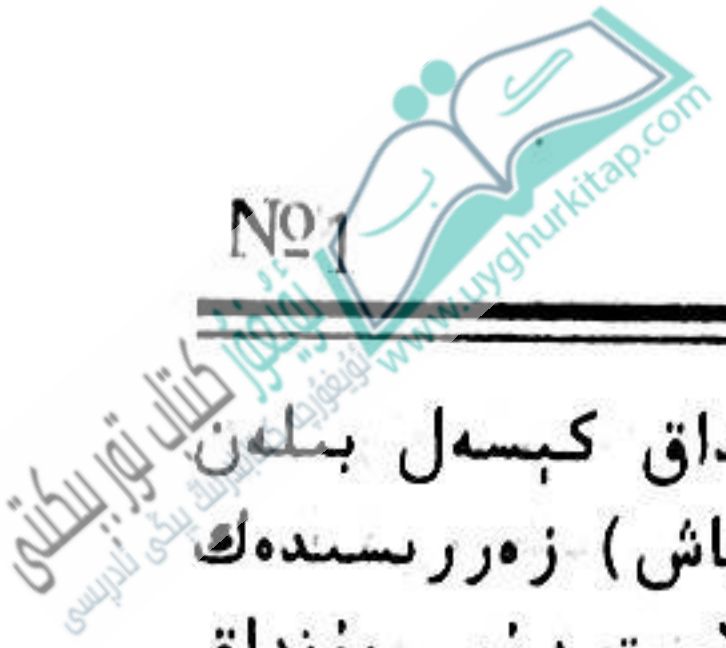
ناۋادا كېسەلنى كۆرگىلى كەلسەڭ، كېسەلدە يۇقىرىدا ئېيتقان ئالامەتلەر بولمىسا، ئۈمىدۋار بولغىنكى، داۋالىساڭ ياخشى بولۇپ كېتىدۇ. ئەگەر كېسەلنىڭ تومۇرى ناھايىتى كۈچلۈك سېلىپ، سوقۇش بارماقنىڭ ئاستىدىن بىلىنسە، بىلگىنكى، قان غالىبتۇر؛ تومۇر ئىنچىكە (كۈچسىز)، سوقۇشى تېز بولسا، سەپرا غالىبتۇر؛ ئەگەر تومۇر بارماق ئاستىدا ئىنچىكە ۋە سۇس بىلىنسە، ئاستا سوقسا، رۇتۇۋبەت غالىبتۇر، يەنى بەدەننىڭ ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بېشارەتتۇر. ئەگەر تومۇرنىڭ سوقۇشى بارماق ئاستىدا قوپال بىلىنسە، سەۋدانىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن بېشارەتتۇر. رەڭدە بىلگىنكى، قان غالىبتۇر؛ تومۇر ئىنچىكە بولسا، سەپرا غالىبتۇر.

ۋاقىتىكى، كېسەلنىڭ تومۇر ھالىتىنى بىلگەن بولساڭ، ئارقىدىنلا سۈيۈكنى تەكشۈر. ئەگەر سۈيۈكنىڭ رەڭگى ئاق، سۇغا ئوخشاش بولسا، بۇ غەم - قايغۇدىن كېسەل بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر ئاق بولۇپ روشەن (سۈزۈك) كۆرۈنسە، بۇ بەدەندىكى خىلىت (ماددا) لارنىڭ خاملىقى، يەنى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر كۆكۈچ سېرىققا مايىل بولسا ۋە سۈيۈكنىڭ ئىچىدە ئۇششاق قارامتۇل نەرسە بولسا، ئاشقازان ئاغرىقىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر سۈيۈك ياغ رەڭگىدە بولۇپ، ئاستىدا سىزىقچە كۆرۈنسە، كېسەلنىڭ ۋاقتى يېقىنلاشقانلىقىنىڭ، يەنى كېسەلنىڭ پىشىپ قالغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەگەر سۈيۈكنىڭ ئۈستى سېرىق، ئاستى قارامتۇل كۆرۈنسە، كېسەل ئۆپكە ۋە تالدىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەگەر سۈيۈكنىڭ ئۈستى قارامتۇل كۆرۈنسە، دورا قىلما. ئەگەر سۈيۈكنىڭ ئاستى يېشىل ياكى سېرىق بولسا، كېسەل پات ساقىيدۇ.

ئەگەر كېسەل كىشى جۆيلىسە ياكى سۈيۈكنى قىزىل ۋە قارامتۇل بولسا ياكى قان ئارىلاش بولۇپ، سۈيۈكنىڭ كۆپۈكى ئۈستىدە بولسا، ئۇنداق كېسەلدىن ھەزەر قىلغىن. ئەگەر سۈيۈكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ ئۈستىدە قانغا ئوخشاش نەرسە كۆرۈنسە، ئۇنداق كېسەلنىڭ قېشىغا بارغۇچى بولما. ئەگەر سۈيۈكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، ئۇنىڭدا كېپەككە

ئوخشاش نەرسە كۆرۈنەنە ياكى ئۈستىدە قانغا ئوخشاش نەرسە بولسا، ئۇنداق كېسەل بىلەن خوشلاشقىنىڭ تۈزۈك. ئەگەر سۈيدۈك سېرىق بولسا ۋە ئۇنىڭدا ئاپتاپ (قۇياش) زەررىسىدەك نەرسە بولسا ياكى يېشىل دانچىلار بولسا، كېسەل قاندىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنداق كېسەل قان ئالدۇرسا، پاتلا ساقىيىپ كېتىدۇ. ئەگەر سۈيدۈك سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاق سىزىقلار كۆرۈنەنە، بۇنداق كېسەل ئۇزاققا سوزىلىدۇ. ئەگەر سۈيدۈك سېرىق بولسا، كېسەل تالدىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئەگەر يېشىل بولسا، رەڭگىدە يەنە ئاز تولا قارا داغ (تۈس) بولسا، بۇنداق كېسەل ئىستىمىدىن پەيدا بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئەگەر سۈيدۈك ئېقىش بولۇپ، ئۇنىڭدا سىرەك قۇرۇتىدەك نەرسىلەر كۆرۈنەنە، بۇ يەللىك بوۋاسىر^①نىڭ ئالامىتىدۇر. ئەمدى كېسەلنىڭ تۈرلىرىنى بىلىش زۆرۈردۇر. چۈنكى كېسەلنىڭ تۈرى كۆپ. ئەگەر كېسەلنىڭ تۈرلىرىنى پەرقلىنىدۇرەلسەڭ، ئاۋۋال غىزا، يەنى يېمەكلىك بىلەن داۋالاشنى قوللان. دورا بېرىشكە — دورا بىلەن داۋالاشقا ئالدىراپ كەتمە. كۆپرەك كۈزەت. سۈرگە بىلەن داۋالاشنىمۇ چەتكە قاقما. ناۋادا كېسەل ئېغىر بولسا، ئايرىم داۋالا. داۋالاشنى ھەرگىز توختىتىپ قويما. داۋالاشتىن ۋاز كەچمە. كېسەلگە دوق قىلما. ئىمكان بار كېسەلنىڭ قەۋزىيەت بولۇپ قېلىشىدىن پەرھىز قىل، يەنى قەۋزىيەت بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئال. كېسەلگە قوبۇل قىلالمايدىغان نەرسىلەرنى بۇيرۇما. ناۋادا زىيان قىلىدىغان نەرسىنى يېگەن بولسا، زىيىنىنى يوق قىلىدىغان دورىنى ئىشلەت. ئەگەر كېسەلنىڭ تۈرلىرىنى پەرقلىنىدۇرەلسەڭ، خاراكتېرىنى پەرقلىنىدۇرۇشتۇر. تېبابەت ئىلىمىنى دوست تۇتقانلىقىم ئۈچۈن بۇ بابتا كۆپرەك سۆزلىدىم. چۈنكى تېبابەت ئىلمى ئۇلۇغ ئىلىمدۇر. مېنىڭ بۇ بابتا كۆپرەك سۆزلىشىمىدىكى سەۋەب شۇكى، ھەر كىشى بىر نېمىنى دوست تۇتسا، شۇ نەرسە توغرىسىدا كۆپرەك سۆزلەيدۇ. ئەگەر بۇ ئىلىمنى ئۆگىنىش نېسىپ بولمىسا، «ئىلىمى نۇجۇم» (ئاسترونومىيە ئىلمى) ئۆگىنىشكە تىرىش. «ئىلىمى نۇجۇم» ھەم ناھايىتى ئۇلۇغ ئىلىمدۇر. سەۋەب شۇكى، «ئىلىمى نۇجۇم» پەيغەمبەر مۇرسەلنىڭ مۆجىزىلىرىدىندۇر. **ئوتتۇز تۆتىنچى باب. «ئىلىمى نۇجۇم» بىلمەكنىڭ بايانى**

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر مۇنەججىم (ئاسترونوم) بولاي دېسەڭ، پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن تىرىش. تاكى «ئىلىمى رىيازىي» (ماتېماتىكا ئىلمى) بىلەن كۆپرەك شۇغۇللان. چۈنكى «ئىلىمى ئەھكام»، يەنى ئاسترونومىيەدە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىم ناھايىتىمۇ كۆپتۇر.

① مەقشەت بىلەن تۈز ئۈچەينىڭ ئاخىرقى ئۈچلىرىدىكى كۆك تومۇر قان ئۇيۇپ قېلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل كېسەللىك.
 ② تېكىست ئىچىدە «ئىلىمى نۇجۇم ۋە ئىلىمى ھەندىسەنىڭ بەيانتىدا» دېيىلگەن. مۇندەرىجە ئاساس قىلىندى.

ئۇنى خاتاسىز، تولۇق شەرھى قىلىش تولىمۇ مۇشكۈلدۇر. شۇڭا ھازىرغا قەدەر ھېچ كىشى ئۇنىڭ ھەقىقىتىنى خاتاسىز ۋە تولۇق شەرھىلەپ بېرەلمىگەن ئەمەس. ئەمما ھەممە جەھەتتىن «ئىلمى نۇجۇم» نىڭ، يەنى مۇنەججىملىك ئىلمىنىڭ نەتىجىسى كالىپندارچىلىقنىڭ قائىدىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. كالىپندارچىلىقنىڭ پايدىسى، يەنى «تەقۇم» (كالىپندارچىلىق) دىن كۆرۈلىدىغان مەنپەئەتنىڭ ئاساسى «ئەھكام» — ئاسترونومىيىدە يۇلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەردۇر. بەس، بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئەھكام»، يەنى يۇلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەردىن تاشقىرى بولماس! شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىلمىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشكە تىرىش. توغرا ھۆكۈم قىلىشقا ماھىر بول. سەييارىلەرنىڭ ئورنى ھەم ئۇلارنىڭ كۆتىرىلىش ھەرىكەت دەرىجىسىنى كۆرسەتكۈچى يىللىق جەدۋەل (كالىپندار) توغرا بولسا، چىقارغان ھۆكۈمنىڭ شۇ چاغدا توغرا چىقىدۇ. سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە، تەلەي — ئامەتكە قاراپلا ھۆكۈم قىلىشتىن ساقلان. كۆپرەك تەپتىش ۋە تەھقىقلەش (ماھىيىتىنى ئېنىقلاش) ئارقىلىق توغرا ھېسابلاشنى قولغا كەلتۈر ۋە ئىشەنچىڭنى تۇرغۇز. قاچانكى، ھېسابىڭ توغرا بولسا، ئاندىن ھۆكۈم قىل. شۇنداق قىلساڭ، ھۆكۈمنىڭ توغرا چىقىدۇ.

يۇلتۇزلارنىڭ كۆتۈرۈلىشى ھەرىكەت دەرىجىسىگە باغلىق. ئاي بۇرجى ^① ئايغا باغلىق، يەنى ھەربىر ئاي بىر بۇرجىغا تەۋەدۇر (مەسىلەن: بۇرجى ھەمەل ^②، بۇرجى سەۋر ^③... دېگەندەك). يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىر بۇرجىدا قانداق بولىدىغانلىقى، شۇ يۇلتۇز بۇرجىلىرىنىڭ مىزاجىغا باغلىق. يۇلتۇزلارنىڭ بۇرجىلىرىدىن قارىغاندا، ھەربىر بۇرجىدا بىردىن يۇلتۇز بولىدۇ. بۇ يۇلتۇزلار تۇراقلىق بولۇپ، تۇرغۇن يۇلتۇز ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بەخت — تەلەي دەرىجىسى، ئاجىزلىق دەرىجىسى ۋە قارا كۆڭۈللۈك دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان يۇلتۇزلار بولۇپ، قۇياش چەمبىرىكىدە بولىدۇ. بىلگىنىكى، بۇ يۇلتۇزلارنىڭ كۆتىرىلىش ۋە چۈشۈش ھەرىكەتلىرىدىن بىردەممۇ غاپىل بولما. ۋاقىت — پەيت، قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەربىرى، تۇرغۇن يۇلتۇز ۋە ئۇلارنىڭ مەنزىلى، باغلىنىش مەركىزى، چېگرىسى، ئورنى، يەر يۈزى بىلەن بولغان ئەڭ يىراق نۇقتىسى ۋە ئەڭ يېقىن نۇقتىسى، بۇرج ئارىلىقى قاتارلىقلارنى بىلىپ، ئاندىن ئاينىڭ دەرىجىلىرىگە باق، يەنى ئاينىڭ ئەھۋالىغا دىققەت قىل. تەلەي — ئامەت ۋە ياكى يېتەلەي (نەس ۋە ياكى بەخت) يۇلتۇزلىرىنىڭ قايسى بۇرجىغا ئۇدۇللاشقانلىقىنى ياكى قايسىسىغا ھاۋالە بولغانلىقىنى؛ ئاينىڭ يىللىق ھەرىكەت جەريانىدىكى ئەڭ تۇتۇلغان ۋاقتى (ئاي نۇرىنىڭ ئاجىزلاشقان ۋاقتى)، ئاينىڭ باشقا سەييارىلەر بىلەن بىر ئوربىتىغا كىرمىگەن ۋە كىرگەن ۋاقتى؛ ئاينىڭ قۇياش بىلەن ئۇدۇللاشقان ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ، ئاندىن كېيىن ھۆكۈمدىن سۆز ئاچقايسەن. تەلەي — ئىقبال توغرىسىدا ئىشەنچلىك كالىپندارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقارساڭ، ھۆكۈمنىڭ توغرا چىقىدۇ. ھەر ئىشتا ئېھتىيات قىلساڭ،

① بۇرج — قەدىمكى ئاسترونومىيىدە: قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەربىرى.

② قەدىمكى ئاسترونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرجنىڭ (قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ) بىرىنچىسى؛ قۇياش يىلى ھېسابىدا بىرىنچى ئاي نامى.

③ قەدىمكى ئاسترونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئىككىنچىسى؛ قۇياش يىلى ھېسابىدا ئىككىنچى ئاي نامى.

مەۋەنلىكتىن ساقلىنالايسەن. ۋاقتىكى، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلساڭ، مېنىڭ دېگىنىمدەك بولىدۇ. مېنىڭ تەۋەللۇد بولغانلىقىم (تۇغۇلۇشىم) ھەققىدىكى سۆزى ئۇستازىم رەھىمتۇللاھ ئەلەيھىدىن ئاڭلىغانىدىم. ئۇستازىمنىڭ دېيىشىچە، ئادەمنىڭ يارىلىشى ئۇنىڭ ئانىدىن تۇغۇلغان كۈنى بولماستىن، بەلكى ئەر كىشىنىڭ سىپىرىمىسى ئايال كىشىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان ۋاقتىدۇر. تەقدىر - بەخت - تەلەي دېگىنىمىز شۇ بولۇپ، ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن كەلگۈسىدە بولىدىغان ياخشىلىق ۋە يامانلىق شۇ پەيتتە، يەنى ئادەم تۆرىلىش بىلەن تەڭ پۈتۈلۈپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ئانىدىن تۇغۇلغان شۇ سائەت شۇ بالىنىڭ تەقدىرى باشلانغان كۈن ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ئاتىنىڭ سىپىرىمىسى ئانىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان شۇ سائەت دەل تۆرەلمىنىڭ تەقدىرى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن ۋاقتتۇر. بۇ ھەقتە رەسۇل ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «تەلەيلىك كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيلىك تۆرىلىدۇ، تەلەيسىز كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيسىز تۆرىلىدۇ». ئەمما، ئاتىنىڭ پۇشتىدىن ساڭا ئۆتكەن تەقدىر - تەلەي ھەققىدە كۆپ سۆزلەش ھاجەتسىز. چۈنكى، تەقدىرىڭنىڭ قايسى تەرىقىدە ئۆزگىرىشىنىڭ ئۆزىمۇ تەقدىر - قىسمەتتە پۈتۈلگەن. بۇ ھەم ئۇستازلارنىڭ بىزگە قالدۇرغان تەلىمىدۇر. بۇنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلا. ھەرقانداق ئىشقا قارىتا ھۆكۈم قىلىش توغرا كەلسە، ئاۋۋال مېنىڭ ئېيتقانلىرىمنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپ ھۆكۈم قىلغىن. ئەگەر بىرسى سەندىن مەسلى، يەنى ئۆز يۇلتۇزىنى (تەقدىرىنى) سورىسا، شۇ ۋاقتتىكى يۇلتۇزنىڭ كۆتىرىلىش ھەرىكىتىنى كۆزەت. ئاندىن ئايغا ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا، يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ جاۋاب بەر. كىمنىڭ غالىب بولىدىغانلىقى ۋە كىمنىڭ مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولساڭ، يۇلتۇزغا، بولۇپمۇ، ئاي ئايلىنىپ ئۆتكەن يۇلتۇزغا ۋە ئۇنىڭ كۆتىرىلىش ھەرىكىتىگە، يەنى تەلەي يۇلتۇزىغا قاراپ ھۆكۈم قىل.

ئەھكام (يۇلتۇزلار ھەرىكىتى ۋە ھالىتى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش) نىڭ شەرتلىرىدىن بەزىلىرىنى بايان قىلدىم. ئەگەر مۇھەندىس (گىئومېتىرىك) بولاي دېسەڭ، ھېسابنى ئوبدان ئۆگەن. ھېساب ئۆگىنىشىنى بىردەممۇ توختىتىپ قويما. چۈنكى ھېساب ئىلمى ناھايىتى تەس ئىلىمىدۇر. ئەگەر زېمىننى (يەرنى) ھېسابلىماقچى بولساڭ، ئۇنىڭ ھەربىر بۆلۈكى - بۇچقاقلرىغىچە تونىغىن. ئوخشىمىغان شەكىللەرنى ھەرگىز نەزىرىڭدىن ساقىت قىلما. «بۇ تەرىپىنى ئوبدان ھېساب قىلىپ، قالغىنىنى قىياس قىلساممۇ بولىدۇ» دېمە، تىرىش. تاكى ھەربىر بۆلۈكلىرىدىن تارتىپ ئوبدان تونۇمىغىچە بوشاشما. مېنىڭ ئۇستازىم ھەمىشە ماڭا: «ھېساب ئىلمىدە بۆلۈكلەرگە سەل قارىما، زېمىننىڭ (يەرنىڭ) بۆلۈكلىرى كۆپىنچە يايى شەكىللىك بولىدۇ، بەزىلىرى ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە ھەم بىر - بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ؛ ھەتتا سەن ھېساب قىلماقچى بولغان يەر تەكشى بولسىمۇ، مۆلچەر بويىچە ھېسابلاشتىن ساقلان؛ بەلكى ھەممىشىنى ئۈچ بۆلۈك شەكىلگە ۋە ياكى تۆت بۇرجەك (كۋادرات) شەكىلگە كەلتۈرۈپ، ئاندىن بىر - بىرلەپ ھېسابلا، شۇ چاغدا ھېسابىڭ توغرا چىقىدۇ.» دەيتتى.

ئەگەر بۇ بابتا بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلىسەم گەپ ئۆزىراپ كېتىدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە، يەنى ئىلمى ھەندىسە (گىئومېتىرىيە ئىلمى) توغرىسىدا كۆپ توختالماسلىقىنى مۇۋاپىق كۆردۈم. بۇ باب تۈگىدى.

ئوتتۇز بەشىنچى باب. شائىرلىقنىڭ بايانى^①

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر شائىر بولساڭ، ئىمكان بار ئىستېمالدىن قالغان (چۈشىنىكسىز) سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىككە تىرىش. ھەم ئۇنداق سۆزلەردىن پەرھىز قىل. چۈنكى ئۇ سۆزلەرنى، يەنى ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەرنى ئۆزۈڭ بىلگەن بىلەن ئۆزگىلەر بىلمىسە، شەرھىيلەش - چۈشەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. شۇڭا شائىر بولغان كىشى خەلق چۈشەنمەيدىغان سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىكى كېرەك.

ۋەزىنگە چۈشمەيدىغان، قاپىيىسىز شېئىر يېزىشتىن ساقلان. تەرتىپسىز ۋە سۈپەتسىز شېئىرلارنى ئېيتما. تولىمۇ ئاددىي، مەنىلىرى ئۇدۇل، سەنئەتسىز يېزىلغان شېئىرلارنىمۇ ھېچ كىشى ياقتۇرمايدۇ. خۇددى ئالدىنقىلار ئېيتقاندەك، شېئىر قانچىكى سەنئەتلىك، مۇبالىغە ئارىلاش بولسا، شۇنچە ئوبداندۇر. مۇرەككەپ بولسىمۇ ۋەزىن، قاپىيىسى جايدا بولسا، بۇنداق شېئىر كىشىلەرنىڭ تەبىئىتىگە ناخۇش كەلمەس! نازۇك سەنئەت شائىرلار بۇ ھەقتە بايان قىلىپ ئۆتكەن ھەم شېئىر ۋە شائىرلىق، خۇسۇسەن، شېئىرلارنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن تەرتىپ - تەرىپلەر بېرىشكەن. شېئىردا قاپىيە تولىمۇ مۇھىم. شۇڭا يازغان شېئىرلىرىڭ بىر تۈردە بولسا، باشتىن ئاياغ بىر قاپىيىدە بولغاي. باش - ئاخىرى مۇۋاپىق كەلگەي. بۇ شېئىرىيەتتە «مۇتابىق» (ماسلىق) دېيىلىدۇ. بىر بېيتنىڭ ئىككى مىراسى بىر - بىرىگە زىت بولسا، بۇ «مۇتەزادد» (زىت، زىت مەنىلىك) دېيىلىدۇ. ئىككى كەلىمىنىڭ شەكلى ئوخشاش - بىر شەكىلدە بولۇپ، سۆزلەر پەقەت چېكىت بىلەنلا پەرقلىنىدۇرۇلسە، بۇ «مۇتەشاككىل» (شەكىلداشلىق) دېيىلىدۇ. ئايەت، ھەدىسلەرنى ۋە ماشايىخ (مەشھۇر دىنىي ئالىم) نىڭ سۆزلىرىنى ئۆز سۆزى قىلىپ ئىشلەتكەن بولسا، بۇ «نەقىل» دېيىلىدۇ.

بۇ كەمىنە مىسال قىلىپ ئېيتىدۇكى، نەزم:

دەرد ئېلىگە رەشىدى بولۇپ ھەمزەبان،
يىغلا نەۋائى كەبى تارتىپ فىغان.
قايمىم ئولۇپ «بۇ ئىسرە ماقىيۇل - قۇبۇر»^②،
زاھىر ئولۇپ «ھۇسسە مافىيۇس - سۇدۇر»^③.
ناسىر ئەلىدىن مىسال، نەزم:

بېتەرزى موۋلەۋى ئاھەنگ پەرداز،
ھەدىسى دېگەرگۈن پەردىيى راز.

① مۇندەرىجىدە: «شېئىر ئېيتماق ۋە شائىرلىق قائىدىلىرىنىڭ بايانى» دېيىلگەن.
② «قۇرئان كەرىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 100 - سۈرە ئادىيات، 9 - ، 10 - ئايەت (قەبىرلەردىكى ئۆلۈكلەر «سرتقا، چىقىرىلغان، دىللاردىكى سىرلار ئاشكارا قىلىنغان چاغدا، ...»). ئاپتور بۇ يەردە مەزكۇر ئايەتنى «نەقىل» ئۈچۈن كۆرسەتكەن. قايمىم ئولماق - تىك تۇرماق. زاھىر ئولماق - ئاشكارا بولماق. ③

(مەۋلەۋىي مۇقامىدا نەغمە ياڭراتقىن،
سۆزۈڭنى يېڭىلاپ تىلىسىمنى ئاچقىن.)

نەۋائىدىن مىسال. نەزم:

نە ئىشقى ئىدىكى ئەدەم ئەيلەدى ۋۇجۇدۇمنى،
كى ئۇردى سائىقە^① گەردۇنغە چەكتى دۇدۇمنى.

ئىككى مىسرا بىر غەزەلنىڭ ھۆكىمىدە بولسا، ئۇ «مۇزەۋۋەج» (پار كەلگەن، ياپسا) دېيىلىدۇ.

مەشھۇرى ناسىر ئەلىنىڭ تەرىپىدە ئېيتىدۇكى، شېئىر:

گاھى دارەد ھەست دەر خۇبى كى تاق ئۇفتادە ئەست،

ھەمچۇ خۇرشىدې فۇرۇزان بەرقى ئەنۋەر خۇد ئەست.

(گاھىدا شۇنداقمۇ بولىدۇكى، خۇددى نۇرنى ئۆزى تارقاتقان پارلاق قۇياشتەك،

ياخشىلىق بايىدا يېگانە يارالغان.)

ۋەزىنگە سېلىنغان شېئىر، يەنى نەچچە غەزەل بىر ۋەزىندە كەلسە، ئۇ «تەتەببۇئ»

(نەزىرە، ئوخشىتىش) دېيىلىدۇ. پۈتۈن بىر غەزەل بىر مەزمۇندا كەلسە، ئۇ «مۇسەلسەل»

(يۈرۈشلەشكەن، راۋان) دېيىلىدۇ.

نەۋائى قۇددىسە سىررۇھۇ (سىرلىرى مۇقەددەس، ئىزگۈ بولسۇن) ئېيتىدۇكى، نەزم:

ۋەھ نە خۇشتۇر شەھسۇۋارىم كەلسە مەيدان سارىدىن،

كىر فىكىم بىرلە سۇپۇرسەم گەردىنى رۇخسارىدىن.

ئىلكىم يەتمىش فەلەك تاقىغە قويسام تاق ئۆزە،

دۇدى ئاھىمدەك قارا پەرنى ئالىپ دەستارىدىن.

يەشىبان زەررىن كەمەر نازۇك بەلنى قىلسام خەلاس،

تارتىبان گۈلگۈن قەبا سەرۋى سەھىي رەفتارىدىن.

ھەر ئاياغىدىن ئۆتۈك تارتىپ ئارتسام يۈز بىلە،

تەر كۇلاھىن ئول ھىنا يافغان كەفى گۈلنارىدىن.

ئەي نەۋائى، دەھرى فانىي تۇشمۇدۇر يا خۇد خەيال،

دەۋلەتى باقىي تىلەر بولساڭ كى كەچكىل بارىدىن.

بېيىت توققۇزدىن زىيادە بولسا، ئۇ «قەسىدە» دېيىلىدۇ، بىر قاپىيەدە كېلىدۇ.

مىسراسى تۆت بولۇپ، جۈپ قاپىيىلىك، يەنى ئىككى مىسراسى قاپىيىداش تۈزۈلىدۇ.

ھەر بىر مىسراسىنى ئاخىرىدىن بېشىغا (ئوڭدىن سولغا ياكى سولدىن ئوڭغا) ئوقۇسا

ھەم نەزمە بولۇپ تۈزۈلسە، ئۇ «مەقلۇب» دېيىلىدۇ.

① چاقماق، يېشىن.

مەنلەردىن خەۋەردار قىلىش ئارزۇسىدا بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ساڭا مەلۇم بولغايدىكى، يەنە تىرىشىپ ھېكايىلەرنى كۆپلەن ئۆگەن، يادقا ئال. نەغمە قىلىپ چارچىغاندا ھېكايە ئېيتىش، ھەزىل - چاقچاق قىلىش ئارقىلىق ئۆزۈڭنى بىر ئاز بولسىمۇ راھەتلەندۈرەلەيسەن. ئەگەر شائىر بولساڭ، ھەمىشە ئۆزۈڭنىڭ شېئىرىغىلا ئاشىق بولىۋالما، يەنى ئۆزۈڭنىڭ شېئىرىغىلا ئېيتىپ تۇرىۋالما. ھەممە بېيىتلارنى ئۆز شېئىرىڭ بىلەنلا ئوقۇما. چۈنكى ئۆز شېئىرىڭ ئۆزۈڭگە خۇش كەلگىنى بىلەن، يەنە بىراۋغا خۇش كېلىشى ناتايىن. ناۋادا مەجلىس ئەھلى دامكا ياكى شاھمات ئوينىۋاتقان بولسا، سەن ھەم ئويۇنغا قىزىقىپ نەغمەڭنى توختىتىپ قويمىدىغان ئىشنى قىلما. چۈنكى ساھىبخان سېنى مېھمانلارغا ساز چېلىپ، نەغمە قىلىپ بېرىش ئۈچۈن چاقىرغان. ئويۇن (دامكا - شاھمات) ئويناشقا چاقىرغان ئەمەس. قاچانكى غەزەل ئېيتساڭ ياكى ئۆگەنسەڭ ۋەزنىنى ئوبدان بىلىپ ئېيت ياكى ئۆگەن. ۋەزنىگە چۈشمەيدىغان غەزەل ياكى كۈيلەرنى ئېيتقۇچى بولما. ۋەزنىسىز ئېيتىلغان غەزەل ساڭا خۇش كەلگىنى بىلەن ئۆزگىلەرگە خۇش كەلمەيدۇ. ئەگەر بىر كىشىگە ئاشىق بولساڭ، شۇ ئاشىقلىق تۈپەيلى ھەمىشە ئۆز ھال - ئەھۋالىڭنى بايان قىلىدىغان شېئىرلارنىمۇ ئوقۇپ يۈرمە. چۈنكى ئۇمۇ ساڭا خۇش كەلگىنى بىلەن ئۆزگىلەرگە خۇش كەلمەيدۇ. ئېيتماقچى بولغان ھەربىر غەزەلنى ئوخشىمايدىغان مەنلەردە ئوقۇغىن. شېئىر ۋە غەزەلنى كۆپرەك يادقا ئال. مەسىلەن، ھەر پەسىلگە، پىراق (ئايىرىلىش)، ۋىسال، مالا مەت، غەزەپ، مەنئىي ۋە مەقبۇل، ۋاپا ۋە جاپا، ئېھسان، ۋاقىت، پەزىلەت، ھال - ئەھۋال قاتارلىق مەزمۇنلارغا ئىگە تۈرلۈك شەكىلدىكى شېئىرلارنى يادقا ئال. ھەر پەسىلدە پەسىلگە بېقىپ ئوقۇيدىغان غەزەللەرنى ئۆگەن. باھار پەسىلدە كۈزگە، كۈز پەسىلدە باھارغا تەۋە غەزەللەرنى ئوقۇشتىن ساقلان. ھەرقانداق بىر غەزەلنى ئۆز پەسىلگە قاراپ ئوقۇشنى بىل. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ۋاقتى - پەيتىنى ئوبدان پەرقلەندۈر. ئەگەر بىرەر مەجلىس - ئولتۇرۇشقا بارساڭ، ئۇستازىڭ يوق ئەھۋالدا ئالدى بىلەن مەجلىس ئەھلىگە، جۈملىدىن، قارشى تەرەپنىڭ ھال - ئەھۋالىغا دىققەت بىلەن قارا. ناۋادا مەجلىس ئەھلى ياكى قارشى تەرەپ مەرتىۋىلىك ھەمدە ساز - نەغمىكەشلىك ھۈنەرلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەردىن بولسا، ساز - نەغمىنى ئۆز تەرتىپىدە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلا. ئەگەر يىغىن ئەھلى يىگىتلەر ۋە گۈدەكلەر بولسا، ئاشىقلارغا خاس مۇقاملارنى چېلىپ، خوتۇن - قىزلار ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى كۆتىرىدىغان شوخ غەزەللەرنى ئوقۇغىن. ئەگەر يىغىن ئەھلى لەشكەرلەر ياكى ھەييارلاردىن بولسا، رۇبائىيلار ۋە باتۇرلۇققا دالالەت قىلىدىغان شېئىر - بېيىتلارنى ئوقۇغىن. ھەرگىزمۇ كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان - جەڭ قىلماق، قان تۆكۈمەك ۋە ھەييارلىق، ھىيلە - مېكىر قاتارلىقلارغا دالالەت قىلىدىغان بېيىتلارنى ئوقۇما. پادىشاھلارغا خاس شاھانە نەغمىلەرنى ھەم چالما. سازەندىلىكنىڭ شەرتى شۇكى، ئاۋۋال ئاممىباب پەدىلەردىن بىر قاتار چېلىپ ۋە ئېيتىپ، ئاندىن كېيىن ھەرقايسى پەدىلەردىن، مەسىلەن، ئىراق، ئۇششاق، سىگاھقا ئوخشاشلارنى ئادا قىل، ھەرگىزمۇ مۇزىكا كۈيلىرىنى، مەسىلەن، باياۋان، نەۋا، ... دېگەنلەرگە ئوخشاش، سازەندىلىك قائىدىسى بويىچە تولۇقى بىلەن ئادا قىلىپ، ئاندىن ئاممىباب پەدىلەرنى چالىمەن دېمە. چۈنكى سەن مۇتەبەلىق، يەنى سازەندىلىك شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ بولغۇچە، مەجلىس ئەھلى مەست بولۇپ تارقىشىپ كېتىدۇ. ياخشىسى سەن مەجلىس ئەھلىگە قارا. ۋاقتىكى، قەدەھ كىمگە يەتسە ۋە شۇ كىشى قايسى مۇقامنى خالىسا، شۇ مۇقامنى چال. ئىشتىكۈچى ھەم سەندىن رازى بولىدۇ. سازەندىلىك ھۈنەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى - ئىشتىكۈچىنىڭ تەبىئىتىگە بېقىپ

نەغمە قىلىشتۇر. ئولتۇرۇشلاردا باشقىلار ساڭا قەدەھ سۇنسا، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قولۇڭغا ئال. ئەمما مەينى كۆپ ئىچمە. كۆڭۈل بىلدۈرۈپ، ئىززەت - ھۆرمىتىڭنى ساقلا. ھەرقاچان مەستلەر بىلەن جېدەل قىلما. مەست كىشىلەر مۇقامدىن تاشقىرى غەزەل ياكى ناخشا ئېيتسا، ئۆز ھالىغا قويۇپ بەر. مەستلەر بىلەن مۇنازىرىلەشكۈچى بولما. مۇنازىرىدىن پايدا چىقمايدۇ. ناۋادا شۇ سورۇندا يەنە بىر نەغمىكەش بولۇپ، چالغان ۋە ئېيتقان پەدىلىرى ۋەزنىگە چۈشمەي قالسىمۇ، ئاچچىق قىلما. تۈزىتىمەن ھەم دېمە. ئىختىيارغا قوي. بولمىسا قول - پۈت سۈنۈپ ۋە ياكى ئېگىن يىرتىلىپ ئۆيگە قايتىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنى بىلگىنىكى، سازەندىلەر مەستلەرنىڭ كىراكىشىدۇر. ئەمما مەستلەر ئارىسىدا ئاچچىق قىلساڭمۇ، كىراكەش بولساڭمۇ ھېچكىم ھەق بەرمەيدۇ. بەلكى مۇشت بېرىشىدۇ. ئەگەر مەجلىستە بىرەر كىشى سېنى ماختىسا، ئۇ كىشىگە ئەدەپ بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ خالىغان كۈي - مۈزىكىسىنى چېلىپ بەر. تا ئۆزگىلەر ھەم سېنى ماختاشسۇن. مەقسىتىم ھاسىل بولسۇن دېسەڭ، چالماق ۋە ئېيتماقتىن مالال بولما. چۈنكى مۇترىب (سازەندە) لار ئۈچۈن ئەڭ ئۇلۇغ ھۈنەر - سەبىردۇر. مۇترىبلار (سازەندىلەر) سەبىرلىك، يەنى ئېغىر - بېسىق بولمىسا، ھەمىشە ھۆرمەت - ئابرويىدىن مەھرۇم قالىدۇ. بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «مۇترىب (سازەندە) قارىغۇ، گاس ۋە گاچا بولغاي، يەنى ئاڭلاشقا تېگىشلىك بولمىغان گەپ - سۆزلەرگە قۇلاق سالمىغاي ۋە كۆرۈشكە تېگىشلىك بولمىغان نەرسىلەرگە كۆز سالمىغاي، مۇنداق سازەندە ھەمىشە ئۆي ئىگىسىدەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغۇسىدۇر.» ۋەسسالام!

ئوتتۇز يەتتىنچى باب. پادىشاھلار خىزمىتىدە بولماقنىڭ

بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر پادىشاھنىڭ خىزمەتكارلىرىدىن بولساڭ، ناۋادا پادىشاھ سېنى ئۆزىگە يېقىن كۆرسە، شۇ يېقىنلىق تۈپەيلى تولا مەغرۇرلىنىپ كەتمە. مۇمكىن بولسا، پادىشاھلارغا بەكمۇ يېقىن بولۇپ كەتمە، يەنى پادىشاھلاردىن يىراقراق تۇر. ئەمما خىزمىتىدىن، يەنى پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىشتىن قاچما. چۈنكى پادىشاھلارغا يېقىن بولماقتىن يىراقلىق ھاسىل بولىدۇ؛ خىزمەت قىلماقتىن يېقىنلىق ھاسىل بولىدۇ. ناۋادا پادىشاھ سېنى قانچىكى خاتىرجەم قىلسىمۇ، سەن ئۆز - ئۆزۈڭنى خاتىرجەم ھېسابلىما. ھەرقاچان سېمىز بولساڭ، يەنى ئازراقلا «سەمىرىپ» قالساڭ، شۇ «سېمىز» لىكىڭ ئۆلتۈرۈلۈشكە سەۋەب بولىدۇ. باشقىلار ھەم سېنى «ئۆلتۈرمەك» نىڭ كويىغا چۈشىدۇ. شۇڭا ھەرقانچە ئەزىز، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولساڭمۇ، ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزۈڭنى تونۇماقتىن غاپىل بولما. پادىشاھنىڭ مەقسەت - ئارزۇسىدىن تاشقىرى ھەرقانداق سۆزنى ئېيتقۇچى بولما ھەم پادىشاھنىڭ مەقسەت - ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلما. «ھەرقانداق كىشى پادىشاھنىڭ مەقسەت - ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلىدىكەن، ئەجىلى يەتمەي ئۆلىدۇ. بىگىزگە مۇشتلىماق ئەخمەقلىقتۇر.» دېگەن گەپ بار. لېكىن سەھىھ رىۋايەتتە مۇشۇ مەنىدە ئىشەنچ بىلەن ئۆتەۋاتقان كىشىنى ياخشىلىقتىن بۆلەك يولغا باشلىما، ياخشىلىقى ساڭا ھەم

يېتىدۇ. ئەگەر يامان ئىشنى ئۆگەتسەڭ، ساڭا ھەم يامانلىق قىلغۇسىدۇر، يەنى يامانلىقى ساڭا ھەم يېتىدۇ. ئەگەر يامان ئىشنى ئۆگەتسەڭ، ساڭا ھەم يامانلىق قىلغۇسىدۇر، يەنى يامانلىقى ساڭا ھەم يېتىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، فەزلۇن ئىسىملىك بىر پادىشاھ بار ئىدى. ئۇ ئوردا كاتتىلىرىدىن دىلىم ئىسىملىك بىر كىشى بىلەن تولمۇ يېقىن ئۆتەتتى. مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ھەرقانداق بىر كىشى گۇناھ سادىر قىلىپ زىندانغا تاشلاشقا توغرا كەلسە، ئەمىر فەزلۇن ئۆزى شۇ كىشىنى تۇتۇپ زىندانغا سالاتتى. دىلىم دائىم فەزلۇنغا: «ئادەملەرگە ئازار بېرىشنى ئۆزۈڭگە خۇب كۆرمە. ئەگەر ئازار بەرمەكچى بولساڭ، ئۆلتۈرۈۋەت» دەپ مەسلىھەت بېرەتتى. ئەمىر فەزلۇن دىلىمنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇلۇغلاردىن نەچچىلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. كۈتۈلمىگەندە دىلىم بىر گۇناھ سادىر قىلدى. فەزلۇن ئۇنى زىندانغا سېلىشقا بۇيرىدى. دىلىم كىشى ئەۋەتىپ: «نەچچە مىڭ دىنار بېرەي، مېنى ئۆلتۈرمىسۇن» دېدى. فەزلۇن: «ئازار يەتكەن كىشىنى ئۆلتۈرمەكنى سەندىن ئۆگەنگەندىم» دەپ جاۋاب ئېيتىپ دىلىمنى ئۆلۈمگە بۇيرىدى. دىلىمنىڭ باشقىلارغا يامان ئىش ئۆگەتكىنى بۇرىدىن چىقتى. يامانلىق قىلىپ ياخشى ئاتاققا ئېرىشكەندىن، ياخشىلىق قىلىپ يامان ئاتاققا ئېرىشكەن ياخشىدۇر. شۇڭا يامان نىيەتلىكنىڭ ئاخىرىنى نۇقسان دەپ بىل. دۆلەتكە، يەنى نام - ئاتاققا ئېرىشكەن كۈنلىرىڭدە مەغرۇرلانما. پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىش ئارقىلىق نام - ئاتاق تەلەپ قىل. نېمەت تەلەپ قىلما. چۈنكى نېمەت نام - ئاتاقنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىدۇ. پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىش ئارقىلىق نام - ئاتاققا ئېرىشىش، مال - دۇنيا ئارقىلىق نام - ئاتاققا ئېرىشكەندىن ئارتۇقتۇر. پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىدە يۈرگىنىڭدە ھەرقانچە دۇنيادار (باي) بولۇپ كەتسەڭمۇ، ئۆزۈڭنى نامرات كۆرسەتكىن. كۆرمىدىڭمۇ، قوي قاچانكى ئورۇق بولسا، ھېچكىمنىڭ ئۆلتۈرگۈسى كەلمەيدۇ. سېمىز بولسا، ھەممە كىشىنىڭ ئۆلتۈرگۈسى كېلىدۇ. پۇل - دۇنيا تاپماق ئۈچۈن پادىشاھنىڭ ساتما. پادىشاھلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش سەرمايە سالغانغا باراۋەردۇر. پايدا ئەلۋەتتە قىلغان خىزمىتىڭ ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا ھەقىلىق پايدىنى دەپسەڭ، سەرمايەڭنى قولۇڭدىن چىقىرىپ قويا. سەرمايە ئورنىدىلا بولسا، پايدىدىن ئۈمىد باردۇر. ئەگەر سەرمايە قولدىن كەتسە، پايدىغا ئېرىشكىلى بولماس. مال - دۇنيا ھېرىسمەنلىكى ھالاك بولماقلىقنىڭ نىشانىسىدۇر. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق كىشى نام - ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ مال - دۇنيا غەملەشنىڭ كويىدا بولىدىكەن، ئۇ پاتلا ھالاك بولىدۇ. شۇڭا مال - دۇنيا غەملەشمۇ ئۆز يولىدا - ھەقىلىق يوسۇندا بولغىنى تۈزۈك. كىمكى خەلقنىڭ تىلى مېنى يامان دېيىشتىن باغلانسۇن، دەيدىكەن، ئۇ ھالدا شۇ كىشى خەلقنىڭ ھەقىقىتىنى تولۇق ئادا قىلىشى، يەنى خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشمەكچى بولغان ھەرقانداق ئادەم ئالدى بىلەن خەلقنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىشى كېرەك.

ۋاقتىكى، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئەتىۋارلىنىپ مەرتىۋە تاپساڭ، پادىشاھنىڭ ھەققىدە ھەرگىز خىيانەت قىلما. خىيانەت بەدبەختلىكنىڭ ئالامىتىدۇر. دەرھەقىقەت، ئۆزىنى ئەتىۋارلاپ مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرگەن كىشىگە، يەنى خوجىسىغا خىيانەت قىلىش خۇدايىتائالا ئاتا قىلغان بەخت - تەلەپنى قاچۇرۇۋەتكەن بىلەن باراۋەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۆزۈڭنى ئەتىۋارلاپ مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرگۈچىنىڭ ھەققىدە ھەرگىزمۇ يامانلىق قىلما.

يەنە بىرى، پادشاھنىڭ خىزمىتىدە ھەرگىزمۇ سەۋەنلىك سادىر قىلما. ئەگەر سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويساڭ، ئۆزۈڭنى سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغاندەك كۆرسەتمە. ئىمكان بار بىلمەسلىككە سالغىن. پادشاھ سېنىڭ قەستەن سەۋەنلىك سادىر قىلغىنىڭنى بىلىپ قالمىغاي. ھەم ئۇ سەۋەنلىكنى سېنى «بىلمەي قىلدى» دەپ چۈشەنگەي. «بىئەدەپلىك قىلدى»، «پەرمانىغا بويسۇنمىدى» دېگەندەك گۇمانغا كېلىپ قالمىغاي. چۈنكى ھەر كىم نادانلىقنى گۇناھ ھېسابلىمايدۇ. ئەمما بىئەدەپلىك ۋە پەرمانغا بويسۇنماسلىقنى ئەلۋەتتە گۇناھ ھېسابلايدۇ.

پادشاھنىڭ خىزمىتىدە ھەمىشە تەييار تۇر. گەرچە سېنى بۇيرۇمىسىمۇ باشقىلارغا بۇيرۇلغان خىزمەتنى ھەم سەن بېجىرىشىڭ كويىدا بولغىن. قاچانكى پادشاھقا كۆرۈنمەكچى بولساڭ، بىرەر خىزمەت ئۈستىدە كۆرۈنگىن. ھەرقاچان ھۇزۇرىدا ھازىر بول. كىمنى چاقىرسا، سېنى كۆرگەي. چۈنكى پادشاھلارنىڭ ھېممىتى ھەمىشە ئۆز خىزمەتكارلىرىنى سىناش بەدىلىگە يېتىدۇ. خىزمەتكارلار ھەم ئىشەنچكە ئېرىشەلەيدۇ. ئەلۋەتتە، مەرتىۋەڭ كىچىك ۋاقىتتا رەنج - مۇشەققەت تارتماي تۇرۇپ ئۇلۇغلۇق مەرتىۋىسىگە يېتەلمەيسەن. كۆرمىدىڭمۇ، نىل ياپرىقى ئېزىلمىگىچە نىل (كۆك بوياق) بولماس! سىناش پادشاھنىڭ ياراتقۇچى تەڭرىم پادشاھلارنى شۇنداق ئاپىرىدە قىلغانكى، ھەممە ئالەم ئۇنىڭ بەندىلىكىگە مۇھتاجدۇر. شۇڭا پادشاھقا ھەرگىزمۇ ئۆزۈڭنى ئاشۇرۇپ كۆرسەتمە. ئەگەر ئۆزىنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىدىغان كىشى بولسا، ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ھەم چەكتىن ئۆتكۈزمىگىن. گەرچە قىلغان گەپ - سۆزۈڭ راست بولسىمۇ، ھەمىشە پادشاھنىڭ غەزىبىدىن قورققىن. ئىككى ئىشقا ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ: بىرى، پادشاھنىڭ سۆزى؛ ئىككىنچىسى، ھۆكۈم ۋە ئاقىللارنىڭ نەسەھىتى. ھەرقانداق كىشى بۇ ئىككى ئىشقا سەل قارىسا، خار بولغۇسىدۇر. پادشاھلارنىڭ خىزمىتىدە بولماقنىڭ شەرتلىرى يۇقىرىقىلاردۇر. بىلگىنىمچە دېدىم. ھەر كىم ئاڭلىسا ۋە ئەمەل قىلسا، ئۇنىڭغا خوتتۇر. ناۋادا سەن مۇشۇ دەرىجىدىن ئۆتسەڭ ياكى بۇنىڭدىن چوڭراق مەرتىۋىگە ئېرىشسەڭ ياكى پادشاھلارغا خىزمەتكار ۋە نەۋكەر بولۇشقا ئۇلاشساڭ، ساڭا مەلۇم بولسۇنكى، ئەمدى بۇنىڭ، يەنى پادشاھقا نەۋكەر بولماقنىڭ شەرتلىرىنى بايان قىلاي.

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب. پادشاھلارغا نەۋكەر بولماقنىڭ

بايانى ①

ئەي ئوغۇل، ئەگەر پادشاھلارنىڭ نەۋكەرلىكىگە يەتسەڭ، ناۋادا ھال - ئەھۋالنىڭ بۇ خىزمەتكە ئانچە ماس كەلمىسە، نەۋكەرلىك ئىشىنى زىنھار قوبۇل قىلما. چۈنكى ھەرقانداق كىشى پادشاھقا يېقىن خىزمەتكار (مەھرەم) بولمىدىكەن، ھەممە ئىشتا كامالەتكە يېتىشى،

① مۇندەرىجىدە «پادشاھلارغا كاتىپ بولماقنىڭ بايانى، يەنى مەخپىيەتلىكلەرنى پۈتمەك ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرى توغرىسىدا بايان» دېيىلگەن.

ئىختىيارلىقى پادشاھنىڭ پەرمانىدا بولۇشى، ئاندىن خۇش چىراي، يەنى ھەر كىم بىلگەن مۇلاقات قىلغاندا خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشى لازىم. يەنە بىرى، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى بىلىشى، شۇنىڭدەك، ۋاقتى يېتىپ بىرەر خىلۋەت جايدا بىرەر نېمە پۈتۈش ھاجەت بولسا، پۈتەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. «بىلىش پەنە، بىلىش پەنە، بىلىش پەنە» دېگەن مەنىدە.

نەۋكەر بولغان كىشى ئۆزى شائىر بولمىسىمۇ، شېئىرنى بىلىشى ۋە شېئىرنىڭ ياخشى - يامىنىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان، ئەرەبچە، پارسچە شېئىرلارنى يادقا بىلىدىغان بولۇشى لازىم. ناۋادا پادشاھقا شائىر ھاجەت بولسا، شائىر ئىزدەپ ئاۋارە بولمىغاي. يەنە تېۋىپلىك ئىلمىنى، نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئىلمىنى ھەم بىلگەي. ناۋادا ئۇشبۇ ئىلىملاردىن سۆز بولسا، تېۋىپ ھەم مۇنەججىم ھازىر بولغۇچە، بۇ ھەقتە بىلگەنلىرىنى دەپ ئولتۇرغاي. شۇندىلا نەۋكەرلىك شەرتىنى بەجا كەلتۈرگەن بولىدۇ. تۈرلۈك ئىلىملەر بويىچە پادشاھتا ھەم ئۇنىڭغا، يەنى نەۋكەرگە قارىتا ئىشەنچ پەيدا بولىدۇ. مائىللىقى كۈچىيىپ بارىدۇ.

[نەۋكەر بولغۇچىنىڭ] يەنە غەزەل ئوقۇماق ۋە نەغمە قىلماقتىن ھەم ئاز - تولا خەۋىرى بولغاي. خاس، خىلۋەت ۋاقتىدا - سازەندە بولمىغان ئەھۋالدا ئۆزى بىلگەن پەدە بىلەن پادشاھنىڭ ۋاقتىنى خۇش تۇتالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھېكايە - چۆچەكلەرنى، كۈلۈشمەكلەرنى، يەنى قىزىقارلىق پاراڭ (يۇمۇر) لارنى كۆپ بىلگەي. چۈنكى نەۋكەر بولغۇچى قىزىقارلىق ھېكايە ۋە غارايىپ سۆزلەرنى بىلمىسە، نەۋكەرلىك مەرتىۋىسىگە يەتمىگەن ھېسابلىنىدۇ. «بىلىش پەنە، بىلىش پەنە، بىلىش پەنە» دېگەن مەنىدە.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە دامكا - شاھمات ئويۇنلىرىنى بىلگەي. لېكىن قىمارۋاز بولمىغاي. ئۆز تەبىئىتىچە قىمار ئوينىيدىغان كىشى ھەرگىزمۇ پادشاھلارنىڭ نەۋكەرلىكىگە يارىمايدۇ. «بىلىش پەنە، بىلىش پەنە، بىلىش پەنە» دېگەن مەنىدە.

يەنە قۇرئان ۋە تەپسىر ئىلمىدىن ھەم بىر نەرسە بىلگەي. شەرھى ئىلمىدىن ھەم خەۋەردار بولغاي. ناۋادا پادشاھ مەجلىسىدە بۇ مەنلەردىن سۆز بولۇپ قالسا، ئالىملارنى ھازىر قىلمەن دەپ ئولتۇرماي، دەرھال جاۋاب بېرىشكە يارىغاي. «بىلىش پەنە، بىلىش پەنە» دېگەن مەنىدە.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە تارىخ ۋە تەرجىمىھال خاراكتېرىدىكى كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغان ھەم پادشاھلارنىڭ خىزمىتىنى قىلغان بولۇشى لازىم. ۋاقتىكى، پادشاھلار ئالدىدا ئىلگىرىكى پادشاھلارنىڭ قىلغان ئىشلىرىنى ۋە دېگەن سۆزلىرىنى ئېيتىپ بېرەلەيدىغان، ئۇنى پادشاھنىڭ كۆڭلىگە ئورنىتالايدىغان بولسۇن. بۇ ئارقىلىق خۇدانىڭ بەندىلىرىگە پادشاھتىن مەنپەئەت يەتكەي! «بىلىش پەنە، بىلىش پەنە، بىلىش پەنە» دېگەن مەنىدە.

ھەرقانداق بىر ئىلمىنى بىلگەن ياكى ئۆگەنگەن بولساڭ، ئەمما شۇ ئىلمىنى ئەمەلدە ئىشلىتىشنى بىلمىسەڭ، ئۇ ھالدا بىلمىگەنگە باراۋەردۇر.

[نەۋكەر بولغۇچى] يەنە قورقماس، باتۇر بولۇشى لازىم. ۋاقتى كەلگەندە كۈچ - قۇدرىتىنى، باتۇرلۇقىنى كۆرسەتكەي. بىر كىشى ئىككى كىشىگە باراۋەرتۇرالمىسا، ئۇ كۈچلۈك، باتۇر سانىلىدۇ. نەۋكەر يەنە شۇنداق بولۇشى كېرەككى، كۈتۈلمىگەندە بىرسى پۇرسەت تېپىپ خىلۋەتتە خوجايىنىغا خىيانەت قىلىش نىيىتىدە بولىدىكەن، دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ باتۇرلۇق كۆرسەتكەي. شۇ سەۋەبلىك، يەنى نەۋكەرنىڭ باتۇرلۇقى سەۋەبىدىن خوجايىنىغا زەرەر يەتمىگەي. ئەگەر شۇ باتۇرلۇقى تۈپەيلى، يەنى خوجايىنىنى قۇتۇلدۇرۇش

يولىدا ئۆلۈپ كەتسە، ئەلۋەتتە خوجايىنى ئاتا قىلغان نېمەتلىرىنىڭ ھەقىقىتى بەجا كەلتۈرۈپ، ياخشى ئات (نام) بىلەن كەتكەن بولىدۇ. ئۇ ھالدا پەرزەنتلىرى ۋە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھەقىقىتى بەجا كەلتۈرۈش خوجايىن ئۈچۈن ۋاجىب بولىدۇ.

— ئەي ئوغۇل، مېنىڭ بۇ دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەگەر سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭدا بار بولسا، ئۇ ھالدا نەۋكەرلىك ئىشىغا يارايىدىن. ئەمما مېنىڭ دېگەنلىرىمنى بىھۇدە، ئارتۇقچە سۆز دەپ قاراپ، پەقەت نان تېپىپ يېيىش ئۈچۈنلا نەۋكەر بولساڭ، ئۇ نەۋكەرلىك ئەمەس، بەلكى تولىمۇ پەسكەشلىك ۋە بېخىللىقتۇر. ناۋادا نەۋكەر بولماقچى بولساڭ، ئالدى بىلەن نەۋكەرلىكنىڭ تەدبىرىنى - شەرتىنى ئادا قىل. ئۇ خىزمەت، يەنى نەۋكەرلىك سېنىڭ قولىڭدا ئۇۋاللىققا قالمىغاي. يەنە ھەم سەن شۇ خىزمەتتە ھازىر بولساڭ، خوجايىنىڭنىڭ ھالىدىن غاپىل بولما. ھەمىشە خىزمىتىڭگە پۇختا بولغايىدىن. پادىشاھنىڭ مەجلىسىدە، ئۇنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ خاس چۆرىلىرىگە كۆز سالما. ئەگەر ساقى ساڭا شاراب تۇتسا، ساقىغا ھەم تىكىلىپ قارىما. پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ساڭا نىسبەتەن ئۆزگىچە خىيال چۈشۈپ قالمىغاي. ھەرقانداق چاغدا ئۆزۈڭنى ياخشى ساقلا. تاكى قازى ئەبدۇل - مەلىكىنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالمىغايىدىن.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، قازى ئەبدۇل - مەلىك شارابخۇمار كىشى ئىدى. ئۇ ئۇشبۇ سەۋەبتىن مەنسىپىدىن چۈشۈپ قالغانىدى. بىر كۈنى مەئمۇن خەلىفە شاراب مەجلىسىدە ساقىغا: «ئەبدۇل - مەلىككە شاراب تۇتقىل» دەپ بۇيرىدى. ساقى شاراب تۇتتى. ئەبدۇل - مەلىك شارابنى ئېلىۋاتقان چاغدا ساقىغا تىكىلىپ قارىدى ۋە بىر كۆزىنى يۇمۇپ ساقىغا ئىشارەت قىلدى. مەئمۇن خەلىفە ئۇنى كۆرۈپ قالدى. قازى چاندۇماسلىق ئۈچۈن يۇمغان كۆزىنى يۇمۇپ تۇرىۋەردى. بىر سائەتتىن كېيىن خەلىفە: «قازى، قازى، قازى، كۆزۈڭگە نېمە بولدى؟» دەپ سورىدى. قازى دېدىكى: «ئەي ئەمىرۇل - مۇئمىنن (مۇسۇلمانلار ئەمىرى)، مەن ھېچ بىلىمىدىم، نېمە بولىدىكىن، كۆزۈم تۇرۇپلا يۇمۇلۇپ قالدى. شۇندىن كېيىن ھايات ۋاقتىدا، يەنى مەئمۇن خەلىفە ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر ئاشۇ گۇماننى خەلىفەنىڭ كۆڭلىدىن كۆتۈرۈۋېتىش كويىدا قازى شۇ بىر كۆزىنى زادىلا ئاچمىدى.

شۇنى بىلگىنىكى، پادىشاھقا يېقىن بولغان كىشىنىڭ يۇقىرىدا مەن بايان قىلغاندەك ھۈنەرلىرى بولغاي، شۇندىلا پادىشاھنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇشقا يارايدۇ. ۋەسسالام!
(داۋامى بار)

(ئابلېمىت ئەھدە بۆگۈ: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىدا، دوتسېنت)

مەن بۇ ھېكايەنى مۇنۇ يىلدا... ئىلىم - پەن، مائارىپ، بۇل...
مەن بۇ ھېكايەنى... ئىلىم - پەن، مائارىپ، بۇل...
مەن بۇ ھېكايەنى... ئىلىم - پەن، مائارىپ، بۇل...

تارىخى رەشىدىي

مرزا ھەيدەر كۆرەگان

مولا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مېرزىئەخمەت

مەنسەپنىڭ ۋە ئۇنى تەلەپ قىلىشنىڭ يامانلىقى ھەققىدە

ئاللاھنىڭ كىتابىدىن ۋە ئاللاھ ئەلچىسىنىڭ

سۈننەتلىرىدىن دەلىللەر كەلتۈرۈلىدۇ

مەنسەپنىڭ يامانلىقى ھەققىدە ئاللاھنىڭ كىتابىدىن دەلىل شۇكى، [پاك ۋە بۈيۈك ئاللاھ] شەرەپلىك «قۇرئان» دا: «ئەنە شۇ ئاخىرەت يۇرتىنى يەر يۈزىدە چوڭچىلىق قىلىشنى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى كۆزلىمەيدىغانلارغا خاس قىلدۇق. (ياخشى) ئاقىۋەت تەقۋادارلارغا مەنسۇپتۇر.»^② دەپ خەۋەر بەرگەن. بۇ ئايەتنىڭ تەپسىرى شۇكى، ئاللاھ: «بۇ ئاخىرەت ماكانىنى، يەنى بېھىشنى بۇ دۇنيادا چوڭچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقنى كۆزلىمەيدىغان بەندىلىرىم ئۈچۈن ياراتتىم» دېدى. بىلىمك كېرەككى، پاك تەڭرى تائالا چوڭچىلىق قىلىش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى كۆزلەشتىن بەندىلەرنى توستى. ئەگەر چوڭچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق كۆرۈلسە ئۇنى تولۇق چەكلەيدىغان يېتەرلىك دەلىل مانا شۇ. مەنسەپ تالىشىشتىن ۋە بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلىشتىن كۆپ ھەزەر قىلغىن. شۇندىلا جەننەتكە كىرىشكە لايىق بولسەن. «ئاقىۋەت تەقۋادارلارنىڭدۇر.» بۇ يەردىكى ئاقىۋەتتىن مۇرات ياخشى ئاقىۋەتتۇر. ھەرقانداق بەندىنىڭ ئاقىۋىتى بار. ئۇ ياكى ياخشى ئاقىۋەت ۋە ياكى يامان ئاقىۋەت. ئەمما، ياخشى ئاقىۋەت تەقۋادارلارغا نېسىپ بولغۇسى.

[خۇدانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ]: «مال ۋە مەنسەپ ئىتتىپاقسىزلىقنى خۇددى سۇ گىياھنى ئۈندۈرگەندەك ئۈندۈرىدۇ» دېگەن ھەدىسى بار. بۇ يەردە مال ۋە مەنسەپنىڭ ھەقىقىتى بايان قىلىنىدۇ. [مال بىلەن مەنسەپ ئىككى مەزمۇندۇر.] مال دېگەن سۆز ئۇلۇغ - ئۇششاق كىشىلەر مەنپەئەتلىنىدىغان مۈلۈكنى كۆرسىتىدۇ. مەنسەپ دېگەن سۆز كۆڭۈلنى ئىگىلەشكە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ باشقىلاردىن تەزىم ۋە ئىتائەتنى تەلەپ

① بېشى ئالدىنقى ساندا

② «قۇرئان كەرىم»، 28 - سۈرە قەسەس، 83 - ئايەت.

قىلىدۇ. مەنسەپ تەلەپ قىلغۇچى مۆمىنلەرگە مەدەتكار بولۇشنى كۆزلىشى كېرەك. شۇندىلا مەنسەپ مۇبارەك بولىدۇ، ئۇنىڭدىن خۇدا ۋە رەسۇلمۇ رازى بولىدۇ. بۇنداق مەقسەت بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ نەپسى ۋە ھاۋايۇ ھەۋسى ئۈچۈن مەنسەپ تەلەپ قىلسا، بۇ ئاخىر ئازاب - ئوقۇبەتكە ۋە جازاغا ئېلىپ بارىدۇ. ئاخىرەتتە چوڭ پۇشايمان كەلتۈرىدۇ. مەنسەپ تۇتۇش مۆمىنلەرنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن بولسا، بۇنىڭ ھەممىسى نۇر ۋە پاكلىقتۇر. بۇمۇ تاۋەت - ئىبادەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ سەۋەبتىن بەزى ئەۋلىيالار - ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - مۇنداق دېگەن ئىكەن: «كۆپلەپ مال تاپسام، بۇ مال - مۈلۈكنىڭ ھەممىسىگە ئازراق مەنسەپ سېتىۋالسام، بۇ مەنسەپنى ئاجىز ۋە بىچارە مۆمىنلەر ئۈچۈن ئىشلەتسەم دەيمەن.» [بەيت:

كۈن نىيەتى ھەر خەيركى گەر مانى باز،

گەر مۇزدى ئەمەل بىمۇزدى نىيەت بىرەسى.

(ھەرقانداق ياخشى نىيەتنى قىلغىن، ئەمەلگە ئاشۇرغان ھەققىڭدىن ئاۋۋال نىيەت قىلغانلىقىڭنىڭ ھەققى يېتىدۇ.)

دېمەك، بەندە ھەرقانداق ئەھۋالدا ياخشى نىيەت قىلىشى، كاتتا ئەجىر - ساۋاب تېپىش ئۈچۈن ئۇ نىيەتنى ئەمەلىيەتتە كۆرسىتىشى لازىم. شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى، بىر كىشى جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن تاھارەت ئېلىپ، مەسچىتكە ماڭىدۇ، لېكىن جۈمە نامىزىغا ئۈلگۈرەلمەي، ئازاپلىنىپ، غەمكىن بولىدۇ. جۈمە نامىزىغا ئۈلگۈرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىشى ياخشى نىيەت بىلەن ھەرىكەت قىلغانلىقتىن، تەڭرى تائالا ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئەجىر ۋە ساۋاب ئاتا قىلىدۇ.

نەقىل قىلىنىدۇكى، بىر كۈنى ھەزرىتى پەيغەمبەر - ئاللاھ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي - بامدات ۋاقتىدا ئۇخلاپ قالغانىدى، لەنەتكەردى شەيتان كېلىپ، بامدات نامىزى قازا بولمىسۇن دەپ ئۇ ھەزرەتنى ئويغاتتى. ئۇ ھەزرەت قوپۇپ، نامازغا مەشغۇل بولدى. چۈنكى شەيتانغا مەلۇم ئىدىكى، ئەگەر ئۇ ھەزرەت ناماز بامداتنى قازا قىلغان بولسا، شۇنچە ئازابلانغان بولاتتى، تەڭرى تائالا ئۇ قاينۇ ۋە ئازابىنىڭ بەدىلىگە نامازنى ۋاقتىدا ئۆتكەننىڭ ئەجىر - ساۋابىدىنمۇ ئارتۇق ساۋاب ۋە ئەجىر ئاتا قىلغان بولاتتى. شۇڭا، لەنتىي شەيتان ئۇ ھەزرەتنى ئاشۇ ئەجىردىن مەھرۇم قالدۇرۇش ئۈچۈن ئويغاتقاندى.

[يۇقىرىدىكى سۆزلەردىن مەنسەپنىڭ ھەقىقىتى شۇنداق مەلۇم بولىدۇكى، ھەقىقىي مەنسەپ ئىگىسى بولغۇچى كىشى ئۆز تەۋەلىرىنىڭ ئىززەت - ئىكرامىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىگىلەش كېرەك، شۇ ئارقىلىقلا ئۆز قابىلىيىتىنى ئۆزىنىڭ مەقسەت - مۇددىئالىرى ئۈچۈن سەرپ قىلالايدۇ. مەنسەپ ئىگىلىرى ئىچىدىكى يارىماس، پەس كىشىلەر ئۆز تەۋەلىرىنىڭ جىسمانىي ۋە جۇدۇغا پادىشاھلىق قىلىپ، شۇنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزىدۇ، بۇلار ئۆزىنىڭ مەرتىۋە - نەسەب ئېتىبارى بىلەنلا مەنسەپ ئىگىسى دەپ ئاتىلىدۇ.]

مال - مۈلۈكنىڭ ھەقىقىتى شۇكى، بۇ ئايلىنىپ تۇرىدىغان ۋە كىشىلەر مەنپەئەتلىنىدىغان مۈلۈكتۇر. ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىر، پۇل، خىزمەتكار، ھايۋانات، مەسىلەن ئات، ئېشەك، كالا، ئېكىنزار ۋە كىشىلەر پايدىلىنىشقا تۈتۈپ تۇرىۋاتقان باشقا نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بەندە بۇ نەرسىلەرنى پەقەت ئۆز نەپسىنىڭ پايدا - زىيىنىنى كۆزلەپلا

ھوسۇلى دەرد - ئەلەم، تەلەپ ۋە مەقسەتلىرى غەم - قايغۇدۇر. سۆزلىگۈچى ئاللاھنى كۆزلەيدۇ. بەيت:

بەجايى ھەر سەرى مو بەر تەنى مەن باد سەد نەشتەر،
(ئەگەر دوستۇم قىلچىلىك دەردتىن خالاس بولىدىغانلا بولسا، بېشىمنىڭ ھەر بىر تۈكى بەدىنىمگە يۈزلەپ نەشتەر بولۇپ سانچىلىسىمۇ رازىمەن.)

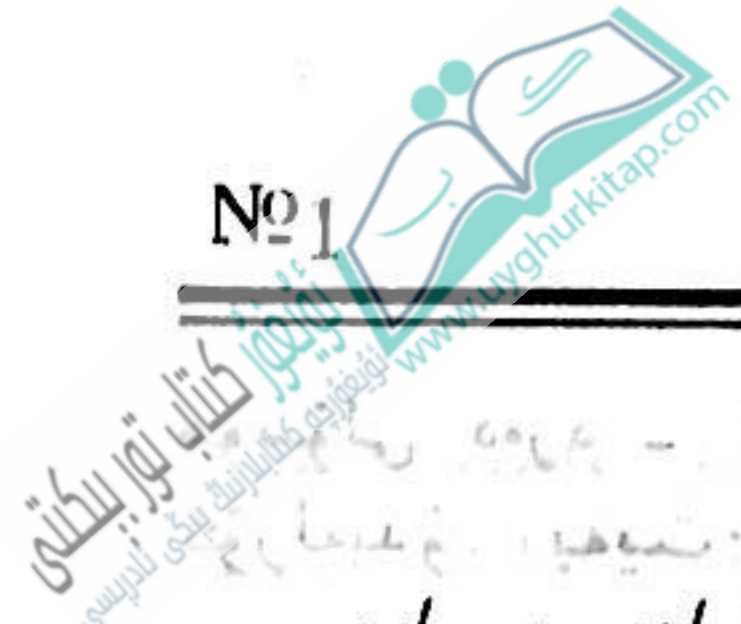
تەلەپكار ۋە مۇھتاج بەندىلەر شۇنداق بولۇشى كېرەككى، بۇزرۇكۋارلارنىڭ تائىپىسىدىن بولغان ئىتلارنىمۇ ئىززەت ۋە ھۆرمەتتىن چەتتە قالدۇرمىسۇن. چۈنكى، [ئەۋلىيالار پېشىۋاسى، مۇرشىدلار يېتەكچىسى ھەزرىتى خاجە بەھائۇل-ھەق، ۋەدىدىن - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - نىڭ مۇناجاتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: « [مېنى] بىرقانچە [يىلغىچە] ھايۋانلارنىڭ خىزمىتى [ۋە پەرۋىشى] گە بۇيرۇدى. ھەتتا بىر ئىتقا ئىلتىجا قىلىپ، ھاجەتمەنلىكىمنى ئىزھار قىلدىم. ئۇ ئىتتىن مەن ھەققىدە قىلغان بىر مۇڭلۇق نالىنى ئاڭلىدىم - دە، قولىمنى كۆتۈرۈپ « ئامىن، دېدىم. ئۇ ئىت پۈت - قولىنى ھاۋاغا كۆتۈرۈپ نالە قىلىۋاتاتتى، ئۇنىڭ مەن ئۈچۈن تەڭرى دەرگاھىغا قاراپ نالە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدىم. » نەزم:

ماڭا تەڭن ئەتمە، گەر ئىتنىڭ ئاياغىن سۆيسەم، ئەي ناسىھ،
كى ئانى دوستىنىڭ كويىدا مەن بىر كۈن كۆرۈپ ئېرىدىم.
پاك ۋە بۈيۈك تەڭرى پۈتكۈل ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆز دەرگاھىنىڭ مۇھتاجلىرى ھەققىدە مۇناجاتقا كەلتۈرۈشكە قادىر. چۈنكى، بەندىلىرىنىڭ بىرەرسىگە تەڭرى تائالانىڭ ئىنايەت نۇرى چۈشسە، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ھەممە سەۋەبلىرىنى تەييار قىلىپ بېرىپ، ئاشۇ باھانە بىلەن ئۇنىڭغا رەھمەت ئىشكىنى ئاچىدۇ.

ھەزرىتى خاجە ئەبۇلقاسىم گۈرگانى^① - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - نىڭ « رۇبائىيات » لىرىدىن بىرنەچچە رۇبائىي پىقىرنىڭ ھەسبى ھالىمغا مۇۋاپىق ئىدى. شۇڭا تەۋەررۈك بىلىپ، بۇ ۋاراقلارغا يېزىلدى.

ئەي سىررى تۇ دەر سىنەئى ھەر ساھىب راز،
پەيۋەستە دەرى رەھمەتتى تۇ بەر ھەمە باز،
مەھرۇم زى-دەرگاھى تۈكەي كەردەد باز،
مەھرۇم قاچان يانغۇسى دەرگاھىڭدىن،
ھەركىمكى قىلۇر دەرگەھىڭ ئەجزۇ ئىياز،
دائىم ھەمەگە رەھمەتنىڭ ئىشكىدۇر باز،

① بۇ ئىسىم پارىسچە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى نۇسخىلاردا « خاجە ئەبۇلۋەفا » دېيىلگەن.

رۇبائىي:

بەر نەفسى خۇدرا چە زۇلم كەردەم بىسيار،
 بەر ئەفۋى تۇ كەردەم ئىتتىمادى غەففار.
 فەرمانى تۇ ئەز خىلاق كەردەم، لېكىن،
 بەر ۋەقى ئىرادەتى تۇ كەردەم ھەمە كار.

[رۇبائىي]:

ئامەد بەر مەن خەيالى ئۇ نىم شەيدان،
 گۈفتەمكى: نىسار پايى تۈست ئىن دىلۇ جان.
 گۈفتاچە دىلۇ جانكى تۇرا مۈلكى كۇجاست،
 ئاسان باشەد سەخاۋەت ئەز مالى كەسان.

رۇبائىي:

ئەي رەھمەتى ۋاسىئەت پەناھى ھەمە كەس،
 لۇتقۇ كەرەمى تۇ ئۇزراھى ھەمە كەس.
 بەر ئەفۋى تۇ ئىتتىماد دارەم ھەر چەند،
 پىشەست گۇناھەم ئەز گۇناھى ھەمە كەس.

[رۇبائىي]:

ئەي رەھمەتى كامىل تۇئەم پۇشتۇ پەناھ،
 ۋەي بادى مۇلاقاتى تۇئەم تۇشەئى راھ.
 جۇز جۇرم زى مەن نامزەد ئەمرى بەزۇھۇر،
 چۇن ئەفۋى تۇ پەستى كوهى جۇرم مەنى كاھ.

رۇبائىي:

بىگانە زى ئىخلاسمۇ ئەز تەقۋا دۇر،
 دائىم بەفەربى مەكرى شەيتان مەغرۇر.
 سەرتا پا گۇناھۇ ئىسيانو فۇجۇر،
 لېكىن تۇ كەرمىيۇ رەھمىيۇ غەفۇر.

[رۇبائىي:

دەر سىنەئى كەسكى دەردى پىنھانەش نىست،
چۈن زىندە نەمايد ئو ۋەلى جانەش نىست.
رەۋ دەرد تەلەب كۈن.....
دەردىستكى ھېچ كۈنە دەرمانەش نىست.

تەرجىمىسى:

ھەركىمنىڭ دىلىدا گەر دەردى پىنھانى يوق،
كۆرۈنسىمۇ گەرچە تىرىك، لېكىن جانى يوق.
يۈر، دەردنى تەلەب قىل.....
شۇنداق دەرد بولسۇنكى، ھېچ دەرمانى يوق.]

رۇبائىي:

دەرد ئەست چۈ دۈرۈ سىنەئى مەردى سەدەق،
رۇھ ئەست چۈ بەھرۇ سۈرەتى جىسمى چۈ كەق.
ئەز جۈنبىشى مەۋجى كەق تەلەق كەرد، ۋەلېك،
دەريا نىشەۋەد جۈنبىشى مەۋجى تەلەق.

تەرجىمىسى:

دەرد ئولدى چۈ دۈر، سىنەئى مەرد ئولدى سەدەق،
دەريا كەبى رۇھ ئېرۇر مىسلى كەفۇ كەق.
جۈنبىش مەۋجىدىن تەلەق بولغۇسى، لېك،
دەريا بولماس جۈنبىشى مەۋج ئىكە تەلەق.

رۇبائىي:

مىسكىنۇ نامۇرادىيۇ دەردگۈزىن،
با مىسكىنانۇ دەرد مەندان نىشىن.
دەرمان مەتلەبى دەرد بەجۇ، ئەي مىسكىن،
كانرا نەتۋانى تۇ كەي يا بىشىن.

تەرجىمىسى:

مىسكىن بول، نامۇرادۇ ھەم ئەسرۇ ھەزىن،
دەرد ئەھلى بىلە مۇساھىب ئول، ئەي مىسكىن.
دەرمان تەلەب ئەتمە، ئىستەگىلۇ دەردۇ ئەلەم،
بۇ بولمايىن ئانى تاپماغۇڭدۇر بەيەقىن.

رۇبائىي:

ھەر ناخۇشكى دارى ئەز ھەستى تۇست،
ئەز دىدەنى خىشۇ بەد مەستى تۇست.
مەيدانكى سەئادەتى تۇ دەرد ھەردۇ جەھان،
دەر مەسكەنەتۇ تەۋازىشۇ پەستى تۇست.

[تەرجىمىسى:

غەمكىنگە ماكان بولغۇچىلارنىڭ ئۆزى سەن،
ئەڭ قەدرى بۈيۈك، گویا مەستانە كۆزى سەن.
مەيدانى سائادىتىڭدەدۇر ھەر ئىككى جاھان،
ئەزىز سەن، يۈكسەكسەن، بەخت يۇلتۇز سەن.]

رۇبائىي:

خۇررەم دىل ئانكى دەردى يارى دارەد،
ۋەز شادى ھەردو كەۋن ئارى دارەد.^①
نى دائىمىكى مۈلكۇ دىيارى دارەد،
بازىلەتۇ فەقر ئىفتىخارى دارەد.

تەرجىمىسى:

خۇش ئولكى، دىلىدا دەردى يارى بولسە،
كەۋنەين فەرەھلىكىدىن ئارى بولسە.
نە دائىمىكى مۈلكۇ دىيارى بولسە،
فەقرغە بەزلەتۇ ئىفتىخارى بولسە.

① بۇ مىسرا پارسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۇسخىلاردا بۇ رۇبائىينىڭ تۆتىنچى مىسراسى بولۇپ كەلگەن.

رۇبائىي: ئاھىلىمىزنىڭ قىيىنچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تەرجىمىسى: **تەرجىمىسى:** ئاھىلىمىزنىڭ قىيىنچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن
 مالۇ ھۈندىرى گەرچە نەدارەم دەرد دەست، يوقسۇزلىق كەسپىمدۇر، يېقىرلىق پەخرىم.
 با فەقر بەسازەمكى مەرا فەقر خۇش ئەست، يوق بولسىمۇ ھېچ نېمەم، مېنىڭ بارلىقىمدۇر سەن،
 ئەندىشە چەرا كۈنەم زى بىبەرگى خىش، گەر ھېچ نەدارەم چۈتۈ دارەم ھەمە ھەست.

رۇبائىي: چۈن مادەرى تۇ ھامىلەئى يارى تۇبۇد، بىمىنەتتى تۇ خۇدا نىگەھدارى تۇ بۇد.
 ئان دەمكى قەلەم نەۋىشتت ئاسارى تۇرا، ئان دەم نە تۇ بۇدىيۇ نە ئاسارى تۇبۇد.

تەرجىمىسى: يارىڭغا سېنىڭ ھامىلىدار بولدى ئانا، مېننەتسىز ئانا بولدى خۇدا پۇشتۇ پانا.
 ئان دەمكى قەلەم نەۋىشتت ئاسارى تۇرا، ئان دەم نە تۇ بۇدىيۇ نە ئاسارى تۇبۇد.
 تەقدىر قەلىمى يېزىپ قىلدى ئەسىرىڭنى بىنا.

رۇبائىي: بىكۈشىشى بەندە ئەقلۇ جان مېبەخشى، سەمئۇ بەسەرۇ نۇتقى رەۋان مېبەخشى.
 كەي تالىبىنى رەھمەت تۇ گەردەد مەھرۇم، چۈن بىتەلەب ئانچە بايەد ئان مېبەخشى.

تەرجىمىسى: ئادەمگە تەلەپسىزلا ئەقىل ھەم جان بەخش ئەتتى، كۆزنىيۇ قۇلاقنى ھەم نۇتقى راۋان بەخش ئەتتى.
 قانداقمۇ لەپكارنى رەھمەتتىن ئېتەر مەھرۇم، كېرەكلىكىنى تەلەپسىزلا بىزگە ئاسان بەخش ئەتتى.

ھەزرىتى مەۋلىۋى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — پەرزەنتلىرىگە ۋە مۇرىدلىرىغا قىلغان ۋەسىيەتلىرىدە بۇ رۇبائىينى كەلتۈرگەنىكەن.

رۇبائىي: پىشى تەلەبى زى ھېچ كەس پىش مەباش، چۈن مەرھەمۇ مۇم باشۇ چۈن نىش مەباش.

تەرجىمىسى: پىش تەلەبى زى ھېچ كەس پىش مەباش، چۈن مەرھەمۇ مۇم باشۇ چۈن نىش مەباش.
 خاھىكى زى ھېچ كەس بەتۇ بەد نەرەسەد، بەد گۈيىيۇ بەد ئامۇزۇ بەد ئەندىش مەباش.
 لېكىن تەزىقەت يولغا كىرگۈچىلەر چېچىلاڭغۇ كۆڭۈللىرىنى يىغىشقا ھەمىشە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرى كېرەك. ھەزرىتى خوجىلار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدە «كۆڭۈلنى يىغىش» دېگەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بەندە ھەمىشە

پەرۋەردىگارنى ياد ئېتىش بىلەن مەشغۇل بولۇشى لازىم؛ «چېچىلاڭغۇلۇق قىلماسلىق» دېگىنى پاك تەڭرى تائالانى ياد ئېتىشتىن غاپىل بولماسلىق دېگەنلىكتۇر. ھەزرىتى مەۋلىۋى رۇمى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — مۇنداق دېگەن ئىكەن. [تەرجىمىسى: ...]

رۇبائىي: بەيەك لەھزە ئەزۇ دەۋرى نشايد، كى ئەز دەۋرى خەرابىھا فەزايد. بەھەر جايىكى باشى پىشى ئۇ باش، كى ئەز نەزدىكى بۇدەن مەھر زايد.

قىلىپ بەزمە ئۇنىڭ بىلەن بىرەر دەم، چۇۋۇلغان بەزمەلەرنى ئەيلىگىن جەم. قەيەردە بولساڭ، ئۇنىڭ ئالدىدا بول، تۇرۇپ ئالدىدا، ئۇنى ئەيلە خۇررەم.

بەندە يەنە قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە جىمجىتلىق ۋە سۈكۈت قىلىشنى ئادەت قىلىشى لازىم، چۈنكى سۈكۈت قىلىش كۆڭۈلنى، زېھنىنى يىغىشقا كۆپ پايدىلىق. تولا سۆزلەشتىن كۆڭۈل بۆلۈنۈشكە ۋە چېچىلاڭغۇلۇققا يۈزلىنىدۇ. شەرەپلىك نەپەسنى غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن، كۆپ سۆزلىمەسلىك كېرەك، يەنى چىقىۋاتقان ھەربىر نەپەس تەڭرى يادى بىلەن چىقىشى لازىم، بۇنى «ھۇزۇرى مەئەللاھ» (تەڭرىدىن ھۇزۇرلىنىدۇ - ش) دەپ ئاتايدۇ. [ئۇلۇغلار — ئۇلارنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن:

مەسنەۋى: تۇرا يەك پەند بەس دەر ھەردو ئالەم، كى ئەز جان بەر نىسارى بىخۇدا دەم. تەرجىمىسى: ساڭا ئىككى جاھاندا بىرلا پەند بەس، كى جان بەرگەن خۇداسىز ئالما نەپەس.

ئەگەر تۇپاس دارى پاس ئەنقاس، بەسۇلتانى رەسانەندەت ئەزىن پاس. نەپەسنى كەلسە قولىدىن ئاسرا ھەر دەم، خاقانى قوغدىغاندە قوغدا ھەر دەم.

ئەي تەڭرىم، چىن ۋە ھەقىقىي قەدەم بىلەن تەرىقەت يولغا كىرىپ، تەلەپ ۋادىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەقسەتلەرنىڭ مەنزىلىگە ئۇلاشقان ۋە گۇمراھلارنى نىجاتلىق تەرەپكە باشلىغان زاتلارنىڭ ھۆرمىتىدىن؛ ئۈمىد كېمىسىنى چېچىلاڭغۇلۇق ۋە تەپرىقچىلىق گىردابىدىن نىجاتلىق ساھىلىغا تارتقان، خارۇ زازلىق ۋادىسىنىڭ تەشنىلىرىغا ھاياتلىق بۇلىقىنى كۆرسەتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ھۆرمىتىدىن بىز ئازغۇنلارنى نىجاتلىق يولغا باشلىغايىسەن، مەھرۇملۇق، يىراقلىق ۋە ئۈمىدسىزلىك ۋادىسىدا چاڭقىغان بىز تەشنىلارغا ئۆزۈڭنىڭ رەھمىتىڭ دەرياسىدىن ۋە مەغپىرىتىڭ بۇلىقىدىن تامچە ئاتا قىلغايىسەن. [توغرا يولغا ئەگەشكەن كىشى (ئاللاھنىڭ ئازابىدىن) ئامان قالدۇ]، «ئۆزىنى نەپسنىڭ خاھىشىغا

① «قۇرئان كەرىم»، 20 - سۇرە تاھا، 47 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى. «مەن پەيغەمبەر ئەھلە ئەلھۇم قىلىم»

شەيخ پۇل ھەققىدە شۇنچە كۆپ سۆزلىگەن بولسىمۇ، پېقىر ئۇنىڭدىن دۇئاخانلىق سەھىرگەرلىكتىن ئۆزگە بىرەر نەرسىنى ھېس قىلىمىدىم. بۇنى بىر ئاللاھ بىلىدۇ. [ھۇمايۇن] پادىشاھنىڭ شەيخ پۇلغا مۇرىد بولغانلىقى ئوچۇق مەلۇم بولدى. مەۋلانا مۇھەممەد ھەتتا پادىشاھ باشلىق ھەممە تاۋابىئاتلار ھەرزىتى خوجىنىڭ مۇلازىمەتلىرىگە بېرىشقا سۇسلۇق قىلىۋاتاتتى. ھالبۇكى، پادىشاھ باشلىق ھەممىلىرىنىڭ ھەرزىتى خاجەگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مۇرىدلىق ئالاقىلىرى بار ئىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەرزىتى خاجىنىڭ نۇرلۇق كۆڭۈللىرى باشقىچە بولۇشقا [نەپرەتلىنىشكە] باشلىدى. لاھوردىن ئۆتۈش ۋاقتىدا كامران مەرزىغا: «قايتقاندا لاھورغا كېلىپ تۇرغايىمىز» دەپ ۋەدە بەرگەنىدى. شۇ ۋەقەنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەگرەدىن كاتتا ئاۋات شەھەر لاھورغا قاراپ يولغا چىقتى. ھۇمايۇن پادىشاھ ۋە ھەممە ۋەزىر - ئەمىرلىرى كۆپ يالۋۇرۇپ ئىلتىجا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرزىتى خاجە قوبۇل قىلىمىدى. شۇنداق قىلىپ لاھورغا كەلدى. بۇ تارىخقا توققۇز يۈز قىرىق ئۈچ^① بولغان چاغ ئىدى، پېقىر ھەرزىتى خاجە كېلىشتىن ئىلگىرىرەك لاھورغا كەلگەنىدىم، شۇڭا ھەرزىتى خاجىنىڭ ئاياغلىرىنى تاۋاپ قىلىش شەرىپىگە ئېرىشتىم. شۇ كۈنلەردە ھەرزىتى خاجەنىڭ گۆھەر چاچقۇچى مۇبارەك تىللىرىدىن كۆپ قېتىم: «چۈشۈمدە كۆردۈمكى، بىر ئۇلۇغ دەريا پەيدا بولۇپ، بىزدىن كېيىن ئەگرەدە ۋە ھىندىستاندا قالغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ كەتتى. بىز مىڭ تەشۋىشلەر بىلەن ئاران قۇتۇلدۇق» دېگەنلىكىنى تەكرار ئاڭلىغانىدىم. ھەرزىتى خاجەنىڭ بۇ چۈش كۆرگەن ۋەقەلىرىدىن يىگىرمە يىل ئۆتكەنىدى، خاجە نېمە دېگەن بولسا، شۇ بولدى بۇ ئىشلار كېيىن زىكر قىلىنىدۇ.

ھىندىستان ۋەيران بولغاندىن كېيىن ھەرزىتى خاجە سالامەت ھالدا قەشقەر يولى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يۈردى. [مۇھەممەد] پەيغەمبەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئائىلىسىنىڭ ھۆرمىتىدىن، پاك ۋە يۈكسەك تەڭرى ئۇ زاتنىڭ ئىلتىپات سايىسىنى كۆپ يىللارغىچە ھېسابسىز مۇرىد، مۇخلىسلار ۋە ئېتىقادىمەنلەرنىڭ باشلىرىغا سالغاي.

ھەرزىتى خاجە - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - نىڭ ئادەتتىن تاشقىرى ئىشلىرىنىڭ بايانى

بىر كۈنى پېقىر [ھەرزىتى خاجە] نىڭ شەرەپلىك مەجلىسلىرىدە بار ئىدىم. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەۋلانا مۇھەممەد پەرغەرى ئەگرەدىن، يەنى ھۇمايۇن پادىشاھ ھۇزۇرىدىن لاھورغا ئەلچىلىككە كەلگەنىدى. ئۇمۇ بۇ مەجلىستە بار ئىدى. ھەرزىتى خاجە يۇقىرىدا زىكر قىلىنغان چۈشلىرىنى بايان قىلدى. مەۋلانا مۇھەممەد نالە - زارلار قىلىپ، ئۆزۈر ۋە كەچۈرۈم سورىدى ھەم ھۇمايۇن پادىشاھقا بىر مەكتۇپ ئەۋەتتى. ئىلتىجا قىلدى. ھەرزىتى خاجە بۇ بېيىمنى ئەۋەتتى. بەيت: (بۇ ئىشنى تەل زىمىنە ھەم ھەم ئېلىشنى كاپە

① ھىجرىيە 943 - يىلى مىلادىيەنىڭ 1536 - يىلى 1537 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەنبە: ھەم ①

ھۇماي، سالماغايسەن ساپەنى شەرەق ھەرگىز، لىسەل رۇزى پەقەت ھۇماي پەقەت
 گوشۇل دىيارىداكىم، تۇتۇشى زەغەندىن كەم. بۇ رۇزى پەقەت ھۇماي پەقەت
 بۇ بېيىتنى ئەۋەتكەنلىكىدە كارامەت ۋە ئاجايىپ لەتىپە بار. چۈنكى، ھۇمايۇن پادىشاھ
 ئۇ دىيارغا قوزغۇندىن تۆۋەن ھالەتتىكى تۇتۇچىلىك ساپە سالالماي سەرگەردان بولۇپ كەتتى.
 يەنە بىرى، [قەشقەر] يېڭىھىسارغا كەلگەندە رەجەب ئېيى بولۇپ، پېقىر روزا تۇتۇشنى
 نىيەت قىلغانىدىم. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەزرىتى خاجەنىڭ مۇلازىمىتىگە باردىم ۋە ئۇنىڭ
 ھۇزۇرىدا ئولتۇردۇم. بىر يەردىن تائام كەلتۈردى. پېقىر سەزدۈرمەستىن شۇ ھامان روزىنى
 ئۇشاتتىم. كۆڭلۈمدە: «ئەتە قازاسىنى تۇتارمەن» دەپ نىيەت قىلدىم. ئەتىسى روزا نىيەت
 قىلىپ، يەنە ھەزرىتى خاجەنىڭ سۆھبەتلىرىگە باردىم. بۇ كۈنىمۇ تائام پەيدا بولدى. يەنە
 روزامنى ئۇشاتتىم. ئەتىسى قازاسىنى نىيەت قىلدىم. دە، يەنە ھەزرىتى خاجەنىڭ
 سۆھبەتلىرىگە باردىم. ئوخشاشلا بۇ كۈنىمۇ تائام ھازىرلاندى. لېكىن، ھەزرىتى خاجە مېنىڭ
 ئۇلۇشۇمنى ئايرىپ قويدى ۋە: «بۇ كۈنىمۇ تائام پەيدا بولدى، پېقىر رۇزى پەقەت ھۇماي پەقەت»
 بۇنى پالانغا ئېلىپ قويۇڭلار، ئۇنىڭ روزىسىنى زاي قىلىۋەرمەيلى، — دېدى.
 ھالبۇكى، روزا نىيەت قىلغانلىقىمدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. ھېچكىمنىڭ
 يەنە بىرى شۇكى، لاھوردىكى كۈنلىرىمدە، شاھ ئىسمائىلنىڭ ئوغلى شاھ تۇھماس^①
 ئىراقتىن كېلىپ، كامران مىرزىنىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىدىن قەندىھارنى تارتىۋالدى ۋە
 ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىدىن بىرىگە تاپشۇرۇپ قايتتى. بۇ ۋەقەدىن كامران مىرزىغا
 ناھايىتى كۆپ قىيىنچىلىق يۈزلەندى ۋە پېقىرغا: «بۇ كۈنىمۇ تائام پەيدا بولدى، پېقىر رۇزى پەقەت ھۇماي پەقەت»
 — قەندىھار تۈپەيلىدىن ناھايىتى كۆپ ئەندىشىدىمەن، — دېدى. بۇ ۋەقەنى ھەزرىتى
 خاجەگە مەلۇم قىلدىم. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتى خاجەنىڭ ھۇزۇرىغا بارغانىدىم، ئۇ: «ئۇ
 ھەزرىتى ئىشاننى چۈشۈمدە كۆردۈم، ھەزرىتى ئىشان مەندىن: «نېمە مەۋەبىتىن
 غەمكىن ۋە مالالدۇرسەن؟» دەپ سورىدى. مەن: «كامران مىرزا ئۈچۈن غەم قىلىۋاتىمەن.
 چۈنكى قەندىھارنى تۈركمەنلەر بېسىۋاپتۇ، ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشى ئېنىق ئەمەس» دەپ
 مەلۇم قىلدىم. ھەزرىتى ئىشان ماڭا يېقىن كېلىپ، قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «ھېچ غەم
 يېمىگىن، بۇ ئىش ئاسانلىق بىلەن بىر تەرەپ بولىدۇ»، — دېدى.
 ھەزرىتى خاجە پېقىرغا بۇ بېشارەتنى بەردى. ھەقىقەتەن ئىشنىڭ ئاخىرى ھەزرىتى
 خاجەنىڭ دېگىنىدەك بولدى. كامران مىرزا قەندىھار ئۈستىگە باردى. شاھ تۇھماسنىڭ
 قەندىھاردا قويغان كىشىسى سۈلھى بىلەن قەندىھارنى كامران مىرزىغا قايتۇرۇپ بېرىپ كەتتى.
 تۈركمەنلەردىن بۇنداق ئىشنىڭ مەدەنىي بولۇشى ئاجايىپ. غارا يېپى ئەھۋالدۇر. ھەزرىتى
 خاجەنىڭ مەۋەبكارلىقى ۋە مەدەنىي بىلەن مۇشۇنچە مۇشكۈل ئىش ئاسانلىق بىلەن بىر تەرەپ
 بولغانلىقىنى ئىشەنچ بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ. بۇ كۈنىمۇ تائام پەيدا بولدى، پېقىر رۇزى پەقەت ھۇماي پەقەت

① بۇ ئىسىم پارىسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «تۇھماسىپ» دېيىلگەن. شاھ تۇھماسنىڭ

باشقىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ زاتى بىلەن مەۋجۇتدۇر. [يەنە يارىتىلغان مەۋجۇداتلاردىكى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەزگۈ، ئەقىل، ئىچكى، تاشقى دۇنيا ۋە باشقا بارلىق چەكسىز، پۈتمەس نېمەتلەرنىڭ ھەممىسى شەك - شۈبھىسىز يىگانە ۋە ئۇلۇغ ئاللاھ تائالانىڭ ئىنئامى ۋە ئېھسانىدۇر. بۇنى تونۇپ يەتكەن كىشىگە «ئادەم - ياخشىلىقنىڭ قولى» دېگەن ماقال بويىچە ئاللاھقا بولغان بىر جەزبە (شەيدالىق) پەيدا بولىدۇ. [شۇنىڭدىن كېيىن ئەگەر مۇلاھىزە قىلسا، دۇچ كەلگەن ھەرقانداق نەرسە، مەيلى ئۇ پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولسۇن، «ھەممە نەرسە ئاللاھتىن دۇر» دەپ ئويلاپ، بۇ مۇلاھىزىنى تەكرارلاشقا كىرىشسە، بۇ جەزبە كۈندىن كۈنگە كۆپىيىدۇ، بارغانسېرى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ ۋە مۇمكىنات (يارالغۇچىلار) ئالىمىگە كۆڭلىنىڭ مايىللىقى ئاجىزلايدۇ، ئاللاھتىن باشقىسىدىن كۆڭلى ئۈزۈلىدۇ. ئەگەر مۇلاھىزە قىلىنسا، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇغما خۇسۇسىيىتى بويىچە لەززەتلىنىشتىن خالىي ئەمەس. لەززەت مايىللىققا باغلىق بولۇپ، مايىللىق بولسا مۇكەممەل ۋە مەڭگۈلۈك بولۇشنى تەقەززا قىلىدۇ. چۈنكى كۆڭۈل ۋاقىتلىق، يەنى يوقىلىدىغان نەرسىلەرگە باغلانسا، ئۇ نەرسە يوقالغاندا كۆڭۈلگە قايغۇ يۈزلىنىدۇ. بىلسۇنكى، مەڭگۈ زاۋال تاپمايدىغان ۋە ئاخىرلاشمايدىغان كامالەت ئىگىسى - ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك پەزىلەتلىك ئاللاھ تائالادۇر. چۈنكى، ھەقىقىي گۈزەللىك، ياخشىلىق ۋە ئىزگۈلۈكنىڭ ھەممىسى ئاللاھ تائالاغا مۇجەسسەملەشكەن. بەندىدە زاھىر بولغان ھەرقانداق يېقىملىق ۋە سۆيۈملۈك كامالەتنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ۋە پەزىلەتلىك ئاللاھ تائالانىڭ گۈزەل، كامىل ۋە تەڭداشسىز ھۆسۈن - جامالىنىڭ ۋە چەكسىز ئېھسانىنىڭ شولىسىدۇر. چۈنكى مۇمكىنات (يارالغۇچى) لار ئۆزىنىڭ مەلۇم چەك - چېگرىسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھالقىسلا يوقىلىدۇ. يوقىلىدىغان شەيئىدە كامالەت سۈپىتى بولمايدۇ. مۇمكىناتلاردا زاھىر بولغان ھەرقانداق كامالەت مۇتلەق بېسىم ھالەتتىكى كامالەت ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كامالەت زاۋاللىق ۋە يوقىلىش ھالىتىدەدۇر. ھەر كىشى بۇ مەزمۇننى بىلسە، شەكسىزكى ئۇنىڭ ھەق تائالاغا جەزەبىسى ۋە مايىللىقى تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدە كۈچەيگۈسىدۇر. چۈنكى، مۇھەببەتنىڭ كۆزلەيدىغان نىشانى گۈزەللىك ۋە ياخشىلىقتۇر. بۇ ئىككىلا سۈپەت ھەزرىتى تەڭرىتائالانىڭ سۈپىتىدۇر. پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىنىڭ كامالىتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ بولسا، نۇقسانلىق ئىكەنلىكى، زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ ۋە يوقىلىشىنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى داۋاملىق مۇلاھىزە قىلىپ، كەلىمەنى تەيىبە «لائىلاھە ئىللەللاھ»، يەنى «بىرلا ئاللاھتىن ئىبارەت سۆيۈملۈك تەڭرىدىن باشقا ئىلاھ يوق» دېگەن كەلىمىنى مۇلاھىزە قىلىپ، يۇقىرىدا زىكر قىلىنغان مەزمۇننى تەكرار - تەكرار مۇلاھىزە قىلسا، كىشىنىڭ خۇدايى تائالاغا بولغان مايىللىقى ۋە تەڭرىدىن باشقىلاردىن كۆڭۈل ئۈزۈشى شۇ دەرىجىدە كۈچىيىدۇكى، پۈتكۈل مەخلۇقاتتىن كۆڭلى تولۇق ئۈزۈلىدۇ. خۇدايىتائالادىن باشقىلارنى پۈتۈنلەي ئۈنتۈيدۇ. ئەگەر كىشى بۇ مەزمۇننى بىلگەندىن كېيىنمۇ بۇ ھالەت يۈز بەرمىسە، ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردىن بىرەر سىگە ئېتىقاد قىلمىغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر، ياكى ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى ئىنسانى پارلاقلىقنىڭ يوقالغانلىقىنىڭ بېشارىتىدۇركى، شۇ تۈپەيلىدىن ئۇ كىشىدە بۇ

ئەھۋاللاردىن تەسەرلىنىش قابىلىيىتى يوقتۇر. خۇدا ساقلىسۇنكى، بۇنداق تايىپە گويا چاھارپاي قاتارىدا بولۇپ، ئۇلار «چاھارپايلاغا ئوخشاشتۇر. بەلكى ئۇلاردىنمۇ بەتتەردۇر.»⁽¹⁾ ئۇلار گەرچە بۇ ئالەمدىن ئىمان بىلەن كەتسىمۇ، لېكىن تەبىئىيەتتە قابىلىيەتتىن ئەسەر بولمىغانلىقتىن، ئۇ ئالەمدە ئۆز ئەخلاقىغا ماس ھالدا، ھايۋان سۈرىتىدە قوپىدۇ. بۇ ھەقتە ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللاھ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ ئېيتقان ھەدىسلىرى بار. مۇشۇ يەرگە كەلگۈچە ھەزرىتى مەۋلىۋى جامىنىڭ سۆزلىرىدۇر. ئەمدى باشتا ئېيتىلغان تۆت مەزمۇندىن بايان قىلايلى. ھەزرىتى مەۋلىۋى جامى ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، «بەزىدە خۇدايى تائالانى يادىغا ئالمايدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق. خۇدايى تائالانى يادىغا ئالماق باشقا بىر ھەقىقەتتۇر.» چۈنكى زىكىر قىلىشتىن مۇراد خۇدايى تائالانى ئەسكە ئېلىشتۇر. ئەمما، بۇنىڭ بىلەنلا يېتەرلىك بولمايدۇ. چۈنكى، مۇسۇلمانلا ئەمەس كاپىرمۇ خۇدايى تائالانى يادىغا كەلتۈرىدۇ. بىراق، بۇنداق يادىغا كەلتۈرۈش بىلەنلا كىشى دەرۋىش بولالمايدۇ. ئەگەر خۇدايى تائالانى ئەسكە ئېلىش بىلەنلا دەرۋىش بولىدىغان بولسا، بازاردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دەرۋىش بولۇشى كېرەك بولىدۇ. ھالبۇكى، ئىش ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى دەرۋىشلىك يولغا كىرگەن كىشى ئالدى بىلەن چىن دىلىدىن تەۋبە قىلىشى، ئىچكى ۋە تاشقى دۇنياسىنى پاكلاپ، تەرىقەت شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈشى ۋە بىر پىرى كامىلغا مۇرىد بولۇپ قول بېرىشى لازىم. تەرىقەتنىڭ مەشھۇر سۈلۈكلىرى ئىچىدە تەلەپكارلار ئارىسىدا ئۈچ يول بار. بۇ ئۈچ يولنىڭ بىرى، زەكات (پاكىلىق) يولى، بۇ يولدا ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللاھ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — نىڭ سۆزلىرى بويىچە ھەممە زىكىرلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى كەلمەي تەيىبەدۇر. ھەزرىتى پەيغەمبەر — ئاللاھ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — بۇ ھەقتە: «زىكىرلەرنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى — «بىر ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ يوق، دېگەن كەلىمىدۇر» دېگەن. يەنە بىرى، قۇربەت (يېقىنلىق) يولىدۇر. بۇ يولغا كىرگەنلەر تەڭداشسىز تەڭرىنى ئوخشىشى ۋە مىسلى يوق دەپ بىلىپ، ئۇنى پۈتكۈل مەخلۇقلارنىڭ ئەھۋالىدىن تاشقىرى دەپ تونۇغان ھالدا ئۇنىڭ دەرگاھىغا يۈزلىنىشى كېرەك. تەڭرىگە شۇنداق يۈزلىنىش كېرەككى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ پەرۋىشكارى بولغان تەڭرىدىن ئىبارەت پاك زاتتىن ئۆزگىسىنى ئەسكە كەلتۈرمەسلىك لازىم. ئەمما، بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل ئىشتۇر. بۇنداق بەخت مۇيەسسەر بولغان سائادەتمەن بەندە مۇراقىب (ئاللاھنىڭ يېقىن كىشىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىرى، رابىتە (ئالاقە، ۋاستە) يولىدۇر. بۇ يولدىكىلەرنىڭ چىرايى - تۇرقىغا قاراپ، ئۇ كىشىنى كۆرۈش بىلەنلا تەڭرى تائالا ئەسكە چۈشىدۇ. بۇ ئاشۇ كىشىنىڭ تەڭرى تائالاغا دائىم يۈزلەنگەنلىكىنىڭ مۇبارەك پېشانىسىدىكى ئالامىتىدۇر. ئۇ كىشى تەڭرىنىڭ جاھاننەما ئەينىكى بولغاندەك، ئۇنىڭغا يۈزلىنىش بىلەنلا تەڭرى تائالا يادىمىزغا چۈشىدۇ. «مۇراقىبە» (يېقىنلىق) دېگەن سۆز ۋەزىن جەھەتتە «مەفائىلە» دېگەن تۈردىكى سۆز بولۇپ، بۇ تۈردىكى سۆزلەر مەنە جەھەتتە ئىككى تەرەپلىملىكنى تەقەززا

① «قۇرئان كەرىم»، 25 - سۈرە قۇرقان، 44 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى، 44 - سۈرە قۇرقان، 44 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى.

قىلىدۇ. يەنى، بەندە تەڭرىگە مۇراقىب (يېقىن) بولسا، تەڭرىمۇ بەندىگە يېقىن بولغان بولىدۇ.

ئاللاھنىڭ يېقىن كىشىلىرى ئىچىدە يەنە بىر قىسىم كىشىلەر باركى، كۆرۈنۈشتە ئۇلارنىڭ پىرى - يېتەكچىسى يوق. ئۇلارنى «ئۇۋەيسى» دەپ ئاتايدۇ. ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام — تەڭرى ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — ئۇۋەيسى قەرەنىي — ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — نى غايىۋانە ھالدا ئۆزىنىڭ ئىلتىپات ئالغىنىدا ۋە مەرھەمەت سايىسىدە تۇتۇپ پەرۋىش قىلغان. ئۇۋەيسى قەرەنىي ئانھەزىرەتنىڭ ھاياتلىق ۋاقتلىرىدا بار ئىدى، ئەمما، ئانھەزىرەت بىلەن كۆرۈشۈش، ھەمسۆھبەت بولۇش شەرىپىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئانھەزىرەت — ئاللاھ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي — مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ھەزرىتى ئۇمەر — ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — گە ۋەسىيەت قىلىپ: «مەن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سىلەر بېرىپ، ئۇۋەيسى قەرەن بىلەن كۆرۈشۈڭلار، خۇدايى تا ئالا قىيامەت كۈنى كۆپ خەلقنى ئۇۋەيسى قەرەننىڭ شاپائىتى بىلەن جەننەتكە كىرگۈزىدۇ» دېگەنىدى. شۇڭا، ئۇۋەيسى قەرەندىن كېيىن، ھەرقانداق كىشى بىرەر شەيخنىڭ روھىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەۋلىيالىق مەرتىۋىسىگە يەتسە، ئۇنى «ئۇۋەيسى» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ. شۇ جۈملىدىن بايەزىد بىستامى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ كۆرۈنۈشتە پىرى ياكى مۇرشىدى يوق ئىدى، ھەزرىتى ئىمامى جەئفەرى سادىق — ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي. — نىڭ روھلىرىدىن تەربىيەت تاپقانىدى، لېكىن ھەزرىتى ئىمامى جەئفەرى سادىق — ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي — نى كۆرمىگەنىدى. يەنە شەيخ ئەبۇلھەسەن خەرەقانى ھەزرىتى بايەزىد بىستامىنىڭ روھلىرىدىن تەربىيەت تاپقانىدى. بۇ خىل مەرتىۋە قايسى سائادەتمەن كىشىگە نېسىپ بولسا، ئۇلۇغلۇق ماقامغا يەتكەن بولىدۇ.

شۇنداق دېيىلىدۇكى، يۈكسەك ۋە پاك تەڭرى دەرگاھىدىن ئىلتىپات قىلىنىدىغان مۇراقىبە (يېقىنلىق) ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: ئۇنىڭ بىرى، خەلقنى يوقلۇق كۆزىدىن ۋە فانىلىق ھۇجۇمىدىن (يوقىلىشتىن) مۇھاپىزەت قىلىش. «ئاللاھ ھەممە نەرسىنى كۆزىتىپ تۇرغۇچىدۇر»^① دېگەن كەرەملىك ئايەت بۇنىڭغا دەلىلدۇر. ئىككىنچىسى شۇكى، بەندىلەرنى قىلىشقا بۇيرۇلغان ئىشلاردا كۆزىتىپ تۇرۇش. بۇلار ئەمىر ۋە نەھى (بۇيرۇلغان ۋە توسۇلغان) ئىشلار جۈملىسىدىندۇر. ئەمما، بەندە تەرەپتىن تەڭرىگە بولغان مۇراقىبە (يېقىنلىق) ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ: بىرىنچىسى، پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىنىڭ ھەممە ۋاقتتا ئۇنىڭ ئىشلىرىنى كۆرۈپ، كۆزىتىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئويلاش. بۇ مۇراقىبە (يېقىنلىق) نىڭ مېۋىسى، ھاياتلىقنىڭ سۈپىتىدۇر. بۇنى تەسەۋۋۇپتا ۋە تەرىقەت ئەھلىنىڭ ئىستىمالىدا «مۇراقىبە تۈل - مۇراقىبە» (يېقىنلىقنىڭ يېقىنلىقى) دەپ ئاتايدۇ. ئىككىنچىسى قۇۋايى زاھىرى (تاشقى ئىقتىدار) ۋە ئەقىلى مەخلۇقاتلارغا سەرپ قىلىشتىن مۇھاپىزەت قىلىش. ئۈچىنچىسى، كۆڭۈلنى پاك ۋە يۈكسەك تەڭرىدىن باشقىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىش بولۇپ، بۇ كۆڭۈلگە ئاللاھتىن باشقىسىنىڭ پىكرى مۇتلەق يول تاپالمىسۇن، دېگەنلىكتۇر. بۇ يەردىكى مۇراقىبە (يېقىنلىق) دىن مەقسەت شۇكى، تەرىقەت ئەھلى ئۇنىڭ ئىش -

① «قۇرئان كەرىم»، 33 - سۈرە ئەھزاب، 52 - ئايەتنىڭ ئاخىرقى قىسمى.

زوهۇرىددىن ھاكىمىيەت ھەققىدە ئۆزگىچە بايان^①

ئابلا ئەھمىدى

ئەمدى ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن زىيائىنىڭ يۇقىرىقى مىسىرلىرىدىكى يىلنامىلەرگە كەلسەك، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ بىرى «قۇرۇلۇشقا ئىش باشلانغان چاغ» دىن، يەنە بىرى «قۇرۇلۇش تاماملانغان چاغ» دىن دېرەك بەرمەيدۇ. چۈنكى داۋگواڭنىڭ يۇقىرىقى يارلىقى بىلەن ئوتتات كاشغەرگە يېتىپ كەلگىچە يىل ئاخىرى بولۇپ قالغان. بۇ جەرياندا «ھاكىمىيەت ئوردىسى (ھازىرقى مەمۇرىي مەھكىمە)» پۈتۈپ، زوهۇرىددىن ھاكىمىيەت «كونا ئوردا» دىن بۇ يەرگە كۆچۈپ چىقىپ رەسمىي ئىش بېجىرىشكە باشلىغان ھەم «ئامبان» لىق قالىپى (بۆكى، تاجى) كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن نىزارى بىلەن زىيائى يۇقىرىدىكى بېغىشلىمىنى يازغان. كېيىنكى چاغلاردا، زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرى بۇ بېغىشلىمىدىكى يىلنامىنى مىلادىيە كالىندارىغا توغرىلاپ، ئارىدىكى بىر ياكى بىر نەچچە كۈن پەرقنى «بىر يىل» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ (ئۇ بېغىشلىمىلاردا ھەقىقەتەن بىر يىل پەرق مەۋجۇد)، ئوقۇرمەنلەرنى «زوهۇرىددىن ھاكىمىيەت 1839 - يىلى شەھەرنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلاپ، 1840 - يىلى ئاياغلاشتۇرغان ئىكەن» دېگەن تونۇشقا كەلتۈرۈپ قويدى. بىزنىڭچە، پاكىت دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، بىر «ئوردا» دا ئىزچىل بىللە ئىشلەپ كېلىۋاتقان نىزارى بىلەن زىيائىدىن ئىبارەت قوشماق شائىرنىڭ بىرى ئۆز «شاھ» غا بىر يىل بۇرۇن، ئىككىنچىسى بىر يىل كېيىن مەدەھىيە نامە يېزىشى، ھەتتا ئوخشاش بىر ئىشنى بىر بىرىدىن بىر يىل كېيىن قەلەمگە ئېلىشى ئانچە ئەقىلگە سىغمايدۇ. بۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، پادىشاھ داۋگواڭنىڭ يۇقىرىدىكى يارلىقى كاشغەرگە يېتىپ كەلگەندە، دىۋان شاھان (باش كاتىپ) ئابدۇرېھىم نىزارى بالدۇرراق خەۋەر تېپىپ، بالدۇرراق قەلەم تەۋرەتكەن؛ زىيائى كېيىنرەك خەۋەر تېپىپ ياكى باشقا سەۋەب بىلەن كېيىنرەك قەلەم تەۋرەتكەن. نەتىجىدە، نەچچە كۈننىڭ ئۇيان - بۇيان بولۇشى بىلەن، بۇ ئىككى مەدەھىيە نامىنىڭ بىرى «يىل ئاتلاپ» كەتكەن. يەنى ئاي - كۈنلەر ئېنىق يېزىلمىغان بۇ مىسىرلار نەچچە كۈنلا ئىلگىرى - كېيىن يېزىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، بىرى «1839 - 1840 - يىللار» غا، يەنە بىرى «1840 - 1841 - يىللار» غا تەئەللۇق بولۇپ قالغان. بىر

① بېشى ئۆتكەن مائىدا.

يىلىنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى ئاياغلاشسا، ئەتىسلا يېڭى بىر يىل باشلىنىدىغانلىقى ھېچكىمگە مەس ئەمەسقۇ؟! مۇشۇ نۇقتا ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىنمىسا، كاشغەر شەھىرى كېڭەيتىپ ياسىلىپ، «ئىچكىرىكى شەھەر» ۋە «تاشقىرىقى شەھەر» بولۇپ قالغان ۋاقىتنى خان ئوردىسى ئارخىپلىرىدىكى مەلۇمات بىلەن بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولمايلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان بىر جۈپ شائىرنىڭ ئوخشاش بىر ئىشنى زادى نېمە سەۋەبتىن بىر يىل ئىلگىرى - كېيىن قەلەمگە ئالغانلىقىنى زادى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىز نىزارىنىڭ يۇقىرىدىكى مىسالىرىنى «كاشغەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشىغا ئىش باشلانغان چاغ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا نىزارىنىڭ ئۆزى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ ئېيتقان:

«قىلىپ قەلئەنى ئول مەھكەم، گوياكى سەددى ئىسكەندەر»

(ئۇ كاشغەر شەھىرىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين سېپىلىدەك مۇستەھكەم سېپىل بىلەن قورشالغان شەھەرگە ئايلاندۇردى) «دېگەن مىسالىنى ئىنكار قىلغان بولىمىز. چۈنكى كاشغەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشىغا ھەقىقەتەن 1839 - 1840 - يىللىرى ئىش باشلانغان بولسا، ئابدۇرېھىم نىزارى كېسىپلا «بەنا ئەتتى» دېمەستىن، بەلكى «بەنا ئېتىشكە كىرىشتى» ياكى «بەنا ئېتىشكە تۇتۇش قىلدى» دېگەن بولاتتى. ئوخشاشلا، ئاخىرقى مىسالىدىكى «قىلدى» مەنىسىدىكى «قىلىپ» نى «قىلماقچى» ياكى «قىلىشقا بەل باغلىدى» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەن بولاتتى. شۇڭا بىز نىزارىنىڭ يۇقىرىدىكى مىسالىرىنى 1839 - يىلىنىڭ ئاخىرقى ئېيى (12 - ئاي) نىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە يېزىلغان، دەپ قارايمىز. زىيائىنىڭ: «بۇ بىنا تەئىمىرىنىڭ تارىخىغا ئەختەر نىدا» دېگەن مىسالىدىكى «ئەختەر نىدا» نى «1840 - يىل» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېغىشلىمىسى شۇ يىلىنىڭ تۇنجى ئېيى (1 - ئاي) نىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، يەنى ئابدۇرېھىم نىزارىدىن بىر ياكى بىرنەچچە كۈنلا كېيىن يېزىلغان بولۇپ، تەبىئىي سۈرەتتە «يىل ئاتلاپ كەتكەن» دەپ قارايمىز. ئەگەر بىز مەلۇم يىلىنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى تۈگىسە، ئەتىسلا يېڭى بىر يىل باشلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا، بۇ ئىككى بۈيۈك زاتنىڭ بېغىشلىمىسىدىكى ۋاقىت پەرقىنى ئىلمىي يوسۇندا توغرا چۈشىنىپلا قالماستىن، بەلكى كاشغەر شەھىرىنىڭ كېڭەيتىپ قۇرۇلۇش جەريانىنى ئوردا خاتىرىلىرىدىكى مەزمۇنلار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە قىلالايمىز.

زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ «ئىسلاھاتچى» لىقى ھەققىدىكى قارىشىمىز مۇنداق: ئۇنىڭ «تاجى ھېكەم بەگ مەدرىسى» نى ئۆز نامى ۋە ئۆز خىراجىتى بىلەن ياساتقىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ يا مەسلىھەتچى ئامبانغا، يا پادىشاھ داۋگۇئاڭغا كاشغەرنىڭ ئەينى چاغدىكى مۇھىتى (ھالىتى) نى قانداق ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكىلىپ بەرگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچراتمىدۇق. ئۇنى بىزگە «ئىسلاھاتچى» سۈپىتىدە تونۇتقان ئاساسلىق پاكىت ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) نىڭ ئاشۇ ئىككى كۈپلەپ شېئىرى بىلەن «نىزارى داستانلىرى» دىكى بەزى كۈپلەتلەردىن كەلگەن بولۇپ، بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئاشۇ كۈپلەتلەرگە سىڭگەن مەزمۇنلارنى تەھلىل قىلىش ۋە بەزى مۇسەپپىتلەرنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتلىرىنى ئاساس قىلىپ يازغان ماقالىلىرىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن قاراش، خالاس.

مۇبادا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ھەقىقەتەن ئىسمى - جىسىمغا لايىق ئىسلاھاتچى بولىدىغان بولسا، ئۇ پادشاھقا، ھېچبولمىغاندا مەسلىھەتچى ئامبانغا بەزى ياخشى تەكلىپلەرنى بەرگەن ۋە ئۇلارنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزى قىلماقچى بولغان ئاشۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، ئوردا تارىخنامىلىرىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان ۋە شۇ تارىخنامىلاردىكى مەزمۇنلار خەنزۇ تارىخچىلارنىڭ قەلىمى ئارقىلىق بىزگە يەتكۈزۈلگەن بولاتتى. ماۋۇ مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

1755 - يىلى، ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسى بەگ جۇڭغارلارنىڭ خانى داباجىنى تىرىك تۇتۇپ بېرىش بىلەن بىر چاغدا، پادشاھ چيەنلۇڭغا ئىلىدا بارىمتاي (گۇرۇ) بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خان خوجىنى «تۆرە» دەپ ئېلان قىلىپ قويۇۋېتىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يۇرتلارنى «ئۇرۇشسىز ئىتائەتكە كىرگۈزۈش» تەكلىپىنى بەرگەندى. چيەنلۇڭ ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. بىراق، كېيىن خوجىلار ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، ئاخىرقى ھېسابتا، خوجەسى بەگ ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى.

1815 - يىلى 9 - ئايدا، كاشغەردە «زىياۋىددىن ۋەقەسى» يۈز بېرىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، زىياۋىددىن ئىشان بىلەن بىرلىشىپ مۇشۇ ۋەقەنى پەيدا قىلغان قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلى تۇردى مەمەت بەي (بەگ) زىياۋىددىن ئىشاننى ھۆكۈمەتكە تۇتۇپ بەردى. ئىلى جياڭجۇنى سۇڭ جۇن (ئۇ شۇ چاغدا كاشغەردە ئىدى) كاشغەر ھاكىمبېگى مىرزا ئىسھاق جۇنۋاڭنىڭ يىراقىنى كۆرەرلىك بىلەن بەرگەن تەكلىپىنى رەت قىلىپ، زىياۋىددىن ئىشان بىلەن تۇردى مەمەت بەينى ئۆلتۈرۈۋەتكىنى ئۈچۈن مەنسىپى ئېلىپ تاشلاندى.

بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. زوھۇرىدىن ھاكىمبېگ «ئىسلاھات» دېگەن سۆزدىن ئەسلا ئېغىز ئېچىپ باقمىغان. ئەمما، پادشاھقا، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە سادىق قەلبى بىلەن ئوردىنىڭ يارلىقلىرىنى بەجاندىل ئورۇنلاپ يۈز تاپقان، ئەمەل تاپقان ھەم ھوقۇق - ئىمتىيازغا تايىنىپ، كاشغەر شەھىرىنى يېڭى تۈسكە كىرگۈزۈش بىلەن چاغدا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئوغۇلچاق (بەزى مەنبەلەردە سۇتۇق بۇغراخان) سالدۇرۇپ، توپتوغرا 900 يىل بۇ يۇرتتا دەۋران سۈرگەن ھۆكۈمرانلار ئىش بېجىرىپ كەلگەن «ئوردا» نى ياراتماي، يېڭىدىن «ئوردا» (ھازىرقى مەمۇرىي مەھكىمە) سالدۇرۇپ، شۇ يەردە ئىش بېجىرىشكە باشلىغان. نەتىجىدە، بۇرۇنقى ئوردا «كونا ئوردا» دەپ ئاتىلىپ، يىلدىن - يىلغا ۋەيران بولۇشقا يۈزلىنىپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا يەر يۈزىدىن غايىپ بولدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان، خانىش، شاھزادە، مەلىكىلىرىنىڭ سەيلىگامى «بۇلاقبېشى» مۇ يىلدىن - يىلغا ئەسلىدىكى تۈسىنى يوقىتىپ، تارىيىپ - كىچىكلەپ، بۈگۈنگە كەلگەندە، ئۇنىڭ نامى بىلەن كۆزلىرى تىنىپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان بىرنەچچە بۇلاقلا قالدى.

بۇ ئۇنىڭ «ئىسلاھاتچى» لىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ؟ ئىشچى رەھبەر، رەھبەر ياق! چۈنكى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەنچىڭ ھۆكۈمىتى يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا ناھايىتى يۇقىرى ھوقۇق - ئىمتىيازلارنى بېرىش بىلەن بىر چاغدا، ئۇلارنىڭ پايدىلىق پىكىر - مەسلىھەتلىرىنى سەمىمى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ راىي بويىچە ئىش

كۆرگەن، ھەتتا ئۇلارنىڭ رايىغا باقمىغان مانجۇ - خەنزۇ ئەمەلدارلارنى مەنسەپتىن قالدۇرغان ياكى مۇرگۇن قىلغان. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ مۇشۇنداق ئىمتىياز تۈپەيلىدىن شۆھرەتپەرەسلىك پاتىقىغا پېتىپ قالغاچ، داۋگۇاڭنىڭ «شەھەر سېپىلىنى مۇستەھكەملەش» ھەققىدىكى يارلىقىنى ئىجرا قىلىش باھانىسىدا ئۆزى ئۈچۈن «ئوردا» ياسىتىپ، مىڭ يىللىق قەدىمىي سەلتەنەت ئىزىنىڭ ئۆچۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغىنىنى تۈيىمىغان. بىراق، شەھەرنى بىر ھەسسە كېڭەيتكەنلىكى ئۇنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسى بولۇپ، بۇ نۇقتا ئۇنىڭ سۇ يولىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەرنىڭ ھەممە كوچا - مەھەللىرىنى ئېرىق بىلەن تورلاشتۇرۇپ، يېشىلزارلىققا ئايلاندۇرغانلىقى، جۈملىدىن «جان ئاللا مەھەللىسى» (ھازىرقى جانان كوچىسى) بىلەن «خام بازىرى» ئارىلىقىدىكى موغۇل (مۇسۇلمان موڭغۇل) قەبرىستانلىقىنى يۆتكەپ (نەگە يۆتكىگەنلىكى نامەلۇم)، «توققۇزاق دەۋازىسى» دىن چىقىسلا قاتار - قاتار قەبرە - گۈمبەزلىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان ھالەتكە خاتىمە بەرگەنلىكىدە ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشمىز كېرەككى، ئەينى چاغدا «ئىسلاھ قىلىنغان» يالغۇز بىرلا كاشغەر شەھىرى بولماستىن، بەلكى ئاقسۇدىن خوتەنگىچە بولغان سەككىز قەلئە - شەھەر بولغىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئىسلاھات پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ بۇيرۇقى ۋە يۇقىرىدىكى جايلاردا ھوقۇق يۈرگۈزۈۋاتقان مانجۇ - خەنزۇ ئامبان - دارپىنلارنىڭ تۈرتكىسى، ھەر تەرەپلىمە قوللىشى بولغىنى ئۈچۈنلا، يۇرتىمىزدا بىر مەھەل «ئىسلاھات» دولقۇنى قوزغالغان. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئاشۇ «دولقۇن» دا «رول تۇتقان» سەككىز ھاكىمبەگنىڭ بىرى، خالاس.

1840 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 20 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبانى خۇاشەنتەي كاشغەرنىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئامبانلىقىغا تەيىنلەندى.

1841 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 21 - يىلى)، شائىر تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ (غەربىي) نىڭ «كىتابى غەرب» ناملىق ئەسىرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى.

شۇ يىلى يازدا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ قانداقتۇر سەۋەب بىلەن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ، 71 ياشلىق ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) نى بىللە ئېلىپ لۈكچۈنگە يول ئالدى. بۇنىڭ بىلەن كاشغەردە «زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەۋرى» باشلاندى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىزكى، بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلارنىڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ كاشغەرگە «ھاكىمبەگ» بولۇپ كەلگەن ۋاقتى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇنىڭ كاشغەردىن ئايرىلغان ۋاقتى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە ئوخشىماسلىقلار بار:

«زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ 1830 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن 1850 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەردە ھاكىمبەگلىك مەنسىپىدە بولۇپ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنى ئېچىشتا، ئا. نىزارى، ن. زىيائى، غەربىي، سەبۇرىيلار قاتارىدا زور رول ئوينىغان. . .» («دىۋانى زوھۇرى» غا قارالغۇ).

«زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ 1830 - يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ 10 يىلغا يېقىن ئىشلەپ، 1849 - يىلى ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن

ھاكىمبەگ مەنسىپىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئانا يۇرتى لۈكچۈنگە قايتىدۇ. 1852 - يىلى لۈكچۈننىڭ دېھقانسۇ دېگەن يېرىدە كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ» («شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» گە قارالغۇ).

«زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ 1831 - يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، 1848 - يىلىدىكى بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ (يەتتە خوجا يېغىلىقى - ئاپتور) دا قوزغىلاڭچى ئامما تەرىپىدىن ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن» («قەشقەر ئەدەبىياتى» نىڭ 1983 - يىلى 3 - سانغا قارالغۇ).

يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل مەلۇماتنىڭ بىرىمۇ توغرا ئەمەس، چۈنكى بىرىنچى مەلۇماتتا زوهۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ مەنەپكە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەندىن سىرت، ئۇنىڭ كاشغەردە ھوقۇق تۇتقان ۋاقتى «يىگىرمە يىل» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىلگەن. ئىككىنچى مەلۇماتتا زوهۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ مەنەپكە تەيىنلەنگەن ۋاقتى توغرا قەلەمگە ئېلىنمىغاننىڭ ئۈستىگە، ئۇنى باشتىن - ئاياغ «نۇرمۇھەممەت خوجىنىڭ ئوغلى» دەپ قاراپ كەلگەن ئاپتور ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى «زوهۇرىدىن» ئاتلىق ئىككى كىشىنى بىر كىشى قىلىپ قويۇش بىلەن بىر چاغدا، ئۇنىڭ مەنەپتىن ئايرىلغان ۋاقتىنى توپتوغرا سەككىز يىل كېيىنگە سۈرۈۋەتكەن. ئۈچىنچى مەلۇماتتا زوهۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەنگەن ۋاقتى توغرا قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ئۆلتۈرۈلگەن» لىكى رىۋايەتتىن ئىبارەت، خالاس. «يەتتە خوجا يېغىلىقى» بولغان چاغ 1848 - يىلى ئەمەس، بەلكى 1847 - يىلى ئىدى. يەنى «يەتتە خوجا» شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كاشغەر شەھىرىنى، 11 - كۈنى يېڭىسار قەلئەسىنى ئىشغال قىلغان. «يۈمىلاق شەھەر (لەينىڭ چېڭ)» بىلەن «چىنخوزا» دا تۇرۇشلۇق مەنچىڭ چېرىكلىرى «يېڭى شەھەر» گە چېكىنىپ، ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلغان. ئاشۇ يېغىلىقتا ئۆلگەن كىشى زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ ئەمەس، بەلكى ئابدۇسەمەت ھاكىمبەگدۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ 1831 - يىلى 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كاشغەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەن بولۇپ، 1832 - يىلىنىڭ باشلىرىدا كاشغەرگە يېتىپ كەلگەن. ئازغىنە كەم ئون يىل بۇ يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 1841 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەختتىن چۈشۈپ لۈكچۈنگە قايتقان. ئۇنىڭ زادى قانداق سەۋەب بىلەن مەنەپتىن ئايرىلغانلىقىغا ئائىت ئىشەنچلىك يازما مەلۇماتقا ئېرىشەلمىدۇق. شۇڭا بۇ ھەقتە كېسىپلا بىر نەرسە دېيەلمەيمىز.

ئەمدى بىز زوهۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ خەنزۇ ئاپتورلار زادىلا قەلەمگە ئالمىغان، ئەمما ئۇيغۇر ئاپتورلار ئۇنىڭ يەنە بىر چوڭ تۆھپىسى سۈپىتىدە قايتا - قايتا قەلەمگە ئېلىپ مۇئەييەنلەشتۈرۈۋەتكەن بىر ئىش، يەنى ئۇنىڭ شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنى لۈكچۈنگە ئەۋەتىپ، لۈكچۈن ۋاڭى ئەفرىدۇن ۋاڭىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى يازدۇرغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى:

«لۈكچۈن ۋاڭى، زوهۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭىنىڭ ئوغلى ئەفرىدۇن ئۇنىڭغا نۇررغۇن سوۋغا - سالام بىلەن ئەلچىلەر ئارقىلىق مەكتۇپ يوللاپ، رەبگ ئاكا، قەشقەردە ھاكىمبەگ بولدىڭىز، ئىشلىرىڭىزنىڭ رەتكە چۈشۈپ،

خەلقنىڭ ئەمىن تاپقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇرۇنقى مالىمان يىللاردا ئاتام دۈشمەنلىك تەرىپىدىن قەتل قىلىندى. بۇ ھەقتە ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ، لۈكچۈن بەگلىكىنىڭ نەسەبىنى يېزىپ قالدۇرۇش ئۈچۈن، دىۋان بەگلىرى ئىچىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى دېگەن ئالىم كىشىنى لۈكچۈنگە ئوردىدا بىر مەزگىل تۇرۇشقا ئەۋەتىپ بېرىشىڭىزنى سورايمەن، دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ ئابدۇرېھىم نىزارىنى 1835 - يىلى لۈكچۈنگە يولغا سالدى. . . . ئابدۇرېھىم نىزارى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ قەشقەردە قەتل قىلىنىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسىرى «مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ھەققىدە قىسسە، بىلەن لۈكچۈن ۋاڭ ئەفرىدۇننىڭ قەشقەر ھاكىم بېگى زوھۇرىدىنغا يولغان سالىمىسى، «ئەسھابۇلكەھف ھەققىدە قىسسە»، «رابىئە - سەئىدىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەسئۇد - دىلئارا»، قاتارلىق يىرىك داستانلاردىن تەركىپ تاپقان «خەمسە» نى يېزىپ چىقىدۇ. . . . نىزارى لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، كىتابىنى يېزىپ تاماملاپ. . . . 1836 - يىلى كۈزدە قەشقەرگە قايتىدۇ. . . .» («شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» نىڭ 27 - 28 - بەتلەرگە قاراڭ). . . .

يۇقىرىدىكى مەلۇماتتىن مۇنداق يەكۈن چىقىدۇ: بىر نەۋرە ئىنىسى. . . .

(1) ئەفرىدۇن ۋاڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى. . . .

(2) ئابدۇرېھىم نىزارى 1835 - يىلى يازدا لۈكچۈنگە بېرىپ، 1836 - يىلى كۈزدە كاشغەرگە قايتقان. . . .

(3) ئابدۇرېھىم نىزارى «مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق يىرىك داستانلاردىن تەركىپ تاپقان «خەمسە» نى لۈكچۈندە تۇرغان بىر يىلدىن ئارتۇق جەرياندا يېزىپ تاماملىغان. يەنى نىزارىنىڭ بارلىق داستانلىرى لۈكچۈندە يېزىلغان. . . .

يۇقىرىدىكى يەكۈننى بارلىق ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئالىم - تەتقىقاتچىلار ئون - تۆنسىز قوبۇل قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، پەقەر بۇ يەكۈننىڭ تۈپتىن خاتا ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمەن. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ: . . .

بىرىنچى، ئەفرىدۇن ۋاڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ «بىر نەۋرە ئىنىسى» ئەمەس، بەلكى بىر نەۋرە تاغىسىنىڭ ئوغلى. . . .

ئىككىنچى، «نىزارى 1835 - يىلى لۈكچۈنگە بېرىپ، 1836 - يىلى كۈزدە كاشغەرگە قايتقان» ئەمەس. بۇنىڭغا ئاساس: «نىزارى «رابىئە - سەئىدىن» داستانىنى 1835 - يىلى كاشغەردە يېزىپ تاماملاپ، جامائەتچىلىك ئىچىدە ناھايىتى زور داغدۇغا پەيدا قىلغان. ئون بەش ياشلىق لۈكچۈن ۋاڭ، يەنى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ ئوغلى ئەفرىدۇن بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، بىر نەۋرە تاغىسى يۈنۈس ۋاڭنىڭ ئوغلى ئەفرىدۇن ۋاڭ زوھۇرىدىن ھاكىمبەگكە يۇقىرىدىكى خەتنى يېزىپ، ئۇنىڭدىن نىزارىنى لۈكچۈنگە ئەۋەتىپ، ئەجدادلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى يازدۇرۇپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ نىزارىنى دەرھال ئەۋەتەلمىگەن. چۈنكى بۇ، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دىۋان شاھان (باش كاتىپ) نىزارى، كاتىپلاردىن نورۇز ئاخۇن (زىيائى)، تۇردۇش ئاخۇن (غەزىبى) قاتارلىق ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ پىكىر - مەسلىھەتلىرىگە تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، ئاۋام خەلق ئىچىدە «مەرىپەتپەرۋەر زات»، «ئادىل پادىشاھ» دېگەندەك پەخرى ناملارغا

ئېرىشىپ، بۇ زاتلارغا «لەيلى - مەجنۇن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «پەرھاد - شىرىن» داستانلىرى ۋە «چاھار دەرۋىش» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشنى تاپشۇرغان (ئوپال يېزىسىنىڭ «دوكلات» كەنتىدە يېزىقچىلىق گۈرۈپپىسى ئويۇشتۇرغان - ئاپتور) چاغ ئىدى («نزارى داستانلىرى» 3 - بەتكە قاراڭ). دەل مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ئۇزۇن يىل دەككە - دۈككە، سەرسانلىق - سەرگەردانلىق ئىچىدە ياشاپ، سەلتەنەت تەختىگە ئېرىشكىنىگە ئەمدىلا تۆت يىل بولغان زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ نزارىدەك كاتتا ئەر باب - شاھ دىۋانىنى لۈكچۈنگە ماڭدۇرۇۋېتىشى پەقەت ئەقىلگە سىغمايدۇ. چۈنكى ئەينى چاغدا، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ بىلەن نزارىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن مۇئەللىم نەۋائىينىڭ مۇناسىۋىتىگە تەققاسلىساق ئارتۇق كەلمەيدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. . . .

ئەمدى نزارىنىڭ «1836 - يىلى كۈزدە لۈكچۈندىن قايتقان» لىقىغا كەلسەك، بۇ مەلۇماتمۇ ئوخشاشلا قىياستىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى پاكىت دەلىللەيدۇ: قازى كالان، شائىر، تارىخچى مۇھەممەد سادىق ئەلەم (كاشغەرى) 1836 - يىلى كۈزدە، يەنى ھىجرىيە 1252 - يىلى رەجەب ئېيىنىڭ 14 - كۈنى (مىلادىيە 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) ئوپالدا كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق كىتابى «مەسنەۋىي شەرىفى» نى مەھمۇد كاشغەرى مازىرىنىڭ كۈتۈبخانىسىغا «ۋەقىف مۇتلەق» قىلغان چاغدا، ئابدۇرېھىم نزارى ئاشۇ سورۇندا بولغاندىن تاشقىرى، گۇۋاھچىلار قاتارىدا ھۆججەتكە ئىمزا قويغان تۇرسا، ئۇنىڭ «كۈزدە لۈكچۈندىن قايتقان» لىقىغا ئىشەنگىلى بولامدۇ؟! كىچىك بەلغىمۇ ئايانكى، ئەينى چاغدا لۈكچۈن بىلەن كاشغەرنىڭ ئارىلىقى ئاتىشى ئۆتەڭ - ئاتىشى كۈنلۈك يول بولۇپ، لۈكچۈندىن «كۈزدە قايتقان» نزارىنىڭ بۇ سورۇنغا قاتنىشالىشى ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەڭ بالدۇر دېگەندىمۇ قارا قىشتا كاشغەرگە يېتىپ كېلەلىشى مۇمكىن. . . . شۇڭا كېسىپلا ئېيتىمىزكى، ئابدۇرېھىم نزارى 1835 - يىلى لۈكچۈنگە بارمىغان ھەم 1836 - يىلى كۈزدە ئۇ يەردىن قايتمىغان. ئەكسىچە، كېيىنكى چاغلاردا بەزىلەرنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتلىرى ئاساسىدا قەلەمگە ئېلىنغان يازمىلارنى ئۇنىڭدىن بۇ، بۇنىڭدىن ئۇ كۆچۈرۈۋېرىپ، نزارىنىڭ 1835 - يىلى ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن لۈكچۈنگە بېرىپ، ئۇ يەردە بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرغانلىقىدىن ئىبارەت «پاكىت» شەكىللەنگەن ۋە بۇ «پاكىت» ئادەتتىكى ئىلىم ئاشىنالىرىدىن تارتىپ، ئالىم - تەتقىقاتچىلارنىڭمۇ ئورتاق قارىشىغا ئايلىنىپ قالغان. . . .

بىزنىڭچە، بۇ «پاكىت» نى ئېتىراپ قىلغانلىق «زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دەۋرى» نى چۈشىنىشىمىزگە پۈتلىكاشاڭ پەيدا قىلغانلىق بولۇپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، نزارى شۇناسلىقنى تۈيۈك يولغا باشلايدۇ، خالاس. . . .

ئۈچىنچى، ئابدۇرېھىم نزارىنىڭ «مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق يىرىك داستانلاردىن تەركىب تاپقان «خەمىسە» نى يېزىپ تاماملىغان» لىقى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرغۇچى مەلۇمات بولۇپ، كىشىنى «نزارى لۈكچۈنگە بارغاندىن كېيىنلا ئىلھامى ئۇرغۇپ، ئۆمۈر بويى قىلالمىغان ئىشنى بىر يىلدىلا قىلىپ پۈتتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىنكى ئىجادىيەت سەپىرىدە يەنە نېمە ئىشلارنى قىلغان بولغىدۇ؟» دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ئەگەر تارىخقا، تارىخىي چىنىلىققا، ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قاراپ، ئەڭ ئىشەنچلىك يازمىلاردىن پاكىت ئىزدەيدىغان بولساق،

سۈپىتىدە «تاجى ھېكمى بەگ داستانى» دەپ شەرھلەپ ئۆتكەن يازمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ 1841 - يىلى رامزان ئېيىدا يېزىلىشقا باشلاپ، 1842 - يىلىنىڭ مەلۇم ئېيىدا تاماملىغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ. ئوخشاشلا، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ نىزارىنى لۈكچۈنگە تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىپ يازدۇرماقچى بولغىنىمۇ دەل مۇشۇ كىتاب ئىدى. نىزارىنىڭ ئۆزى ئۇنى ھىجرىيە 1257 - يىلى (مىلادىيە 1842 - يىلى) يېزىپ تاماملىغانلىقىنى ئېنىق يېزىپ قالدۇرغان تۇرسا، يەنە نېمىگە ئاساسلىنىپ ۋاقىتنى بەش - ئالتە يىل ئالدىغا سۈرۈپ: «1836 - يىلى يېزىلغان» دەۋالسىمىز؟ بۇ نىزارىشۇناسلىقتىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك بولماي نېمە؟! ئۇنىڭ يېزىلىشى ۋاقتىدا تەلەپ قىلىنغانلىقىدا بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى: «كىتاب» نىزارىنىڭلا ئەمگىكى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ قەلەمدىشى، خىزمەتدىشى نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) نىڭمۇ ئەمگىكىدۇر. بۇ ھەقتە «كىتاب» نىڭ ئۆزىدە ئېنىق مەلۇمات بار بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە ئايرىم توختىلىمىز.

يۇقىرىدا زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ 1841 - يىلى ئابدۇسەمەت ھاكىمبەگكە ئورۇن بوشىتىپ، لۈكچۈنگە كەتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدۇق. ئۇنىڭ لۈكچۈندە ۋاپات بولغانلىقىنىمۇ ئىنكار قىلمايمىز. چۈنكى يەتمىش يىللىق ھاياتىمىزدا «ئىسكەندەر ۋاڭ گۈمبىزى» نى مەركەز قىلغان «ۋاڭلىق قەبرىستانلىق» تا «زوھۇرىدىن ھاكىمبەگنىڭ قەبرىسى» دېيىلىدىغان قەبرىنى كۆرۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، شۇنداق بىر قەبرە بولغانلىقىنىمۇ ئاڭلاپ باقمىدۇق. ئەمدىكى گېپىمىز يەتمىش ياشتىن ھالقىغان ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ زادى نېمە ئۈچۈن ۋە قانداق سەۋەب بىلەن لۈكچۈنگە بېرىپ «كىتاب» نى يېزىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئۈستىدە بارىدۇ: ۋۇجۇدى شۆھرەتپەرەسلىك بىلەن تولغان زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يۇقىرىدىكى ئىلتىماسى يادىغا يەتكەن (ئەگەر شۇنداق «ئىلتىماس» ھەقىقەتەن مەۋجۇد بولسا) ياكى ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن ئۇنىڭ ياشراق قەلەمدىشى نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) نى («قەشقەر ئەدەبىياتى» نىڭ 1983 - يىللىق 3 - سان، 27 - بېتىگە قاراڭ) «يۇرت كۆرسىتىپ، ھاۋالاندۇرۇش» باھانىسىدا لۈكچۈنگە ئاپىرىپ، ئەجداتلىرى ۋە ئۆزىنىڭ شەجەرىسىنى يازدۇرۇپ قويماقچى بولغان. مۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب: بىرىنچى، ئىمىن خوجا ۋە ئۇنىڭ باشقا ۋارىسلىرى ھايات چاغدا يازدۇرۇپ قويمىغان «تەزكىرە» نى ئون بەش ياشلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ «يازدۇرۇپ قويماقچى بولغان» لىقى ئانچە ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئىككىنچى، ئەفرىدۇننىڭ ئەجداتلىرى ھايات چاغدا لۈكچۈندە ياشىغان، ھەتتا ئەسەرلىرىنى ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆگەنگىدەك «ئۇلۇغ شائىر ۋە ئالىم، (رەۋازەتۇل زوھرە، قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى ئەھمەد خوجامىنىياز ئوغلى (قۇسۇرى)» («شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» نىڭ 28 - بېتىگە قاراڭ) دەك كاتتا ئەربابلارغا يازدۇرۇلمىغان «تەزكىرە» نىڭ ئابدۇرېھىم نىزارىنى لۈكچۈنگە «تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىپ» يازدۇرۇلماقچى بولغانلىقى كىشىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. چۈنكى «قۇسۇرى» دەك ئالىم چىققان لۈكچۈندىن ئۆز ۋاڭلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى يازالمىغۇدەك بىرەر ئەرباب چىقماسلىقى مۇمكىنمۇ؟! ئۈچىنچى، زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ كاشغەردە دەۋران سۈرگەن مۇشۇ ئون يىلدا، ئەجداتلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى يازدۇرۇپ قويۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن

بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ھېچكىمگە ئېغىز ئاچمىغان. يەنى جامائەتچىلىكنىڭ ئۆزىنى «شۆھرەتپەرەس» دەپ ئەيىبلەشدىن ساقلانغان. تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن بولسا، ئۇزۇن يىل ئۆپكە سىلى (تۇبىركىليوز) نىڭ ئازابىنى تارتقان ئابدۇرېھىم نىزارىغا «شەپقەت قىلىپ يۇرت كۆرسىتىش» باھانىسىدا، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتمەكچى بولغان. بىراق، 71 ياشقا كىرىپ قالغان بۇ زاتقا قازايىقەدەر يېتىپ قالسا، ئۆز مۇددىئاسىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشماي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) نىمۇ ھەمراھ قىلىۋالغان. لۈكچۈنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلارنى «ۋاڭ ئوردىسى» غا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىر مەزگىل شاھانە ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتكەن. مەشھۇر مازار - ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلدۇرغان، گۈزەل مەنزىرىلىك جايلارنى سەيلە - ساياھەت قىلدۇرغان. . . . 10 - ئاينىڭ ئاخىرى ياكى 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا، تۇيۇقسىزلا نىزارى بىلەن زىيائىغا ئۆزى ۋە ئەجداتلىرىنىڭ شەجەرىسىنى يېزىپ چىقىشنى بۇيرۇپ، ئۇلارنى ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرغان. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم نىزارى مۇنداق يازىدۇ:

بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم نىزارى مۇنداق يازىدۇ: . . .
 زەمانكى ئول شەھقە كەچمىش خەيال،
 قىلغۇ قىلغۇ نەزم ئەلغازى دەفتى مەلال.
 چۈ ئۇششاقلار ھىكاياتىنى،
 كى باشىدىن ئۆتكەن رىۋاياتىنى.
 قىلىپ نەزم ئەيلەسە خۇبىدۇر،
 كەلامى تەبىئەتكە مەرغۇبىدۇر.
 بۇ فىكرەتدە ئەيلەپ چىنان يارلىغ،
 خىرەد مەند داناغە دىلدارلىغ.
 مۇسائىد زەمان ئېردى ماھى شەرىق،
 چۈ مەھكۇم ئۇلۇپ زار ئەبدۈلزەئىپ.
 قىلىپ شۇغل لۇتقى خۇدايى بىلە،
 ياتىپ نەچە كۈنلەر زىيائى بىلە.
 تېرىپ نەسر دەرياسىدىن جەۋھەرى،
 تىزىپ رىشتەغە ئەيلەڭىز گەۋھەرى.
 ئۇلۇغ كارىغا قىلدىلەر يارلىغ،
 ئانىڭ ھەملىدىن يەتتى بىمارلىغ،
 بولۇپ بىزگە چۈن ھۆكىمى ئىسكەندەرى،
 ئاراغە ئالىپ بىزنى غەم لەشكەرى.
 چىراكىم كۆڭۈل مۈلكى ئانچە خەراب،
 تاپالماي ھەمانا ئىلاجىغە يول،
 كى جانۇ - كۆڭۈل بىرلە قىلدۇق قەبۇل.
 بىلە يالبارىپ پىرغە،

كىم ئول جامىي ۋە مىرئەلىشىرغە... مۇددىئاسىنى زار ئەيلەبان، كۆڭۈل مۇددىئاسىنى زار ئەيلەبان، كى قۇللۇغدا ئىياز ئەيلەبان... تەۋەككۈل بىلەن يولغە قويدۇق قەدەم، سۈرۈپ تېز سەمەندى ئانداغ قەلەم» («نزارى دىۋانى» 81 - 83 - بەتلەردىن)

يۇقىرىدىكى مىسرالارنى نەسىرگە ئايلاندۇرساق، مۇنداق مەلۇماتقا ئېرىشىمىز: «كۈنلەرنىڭ بىرىدە، پادىشاھ (زوهۇرىددىن ھاكىمبەگ) ئاشىقلار (ئاللاننىڭ ئاشىقلىرى - تۇرپان دىيارىنى بېسىپ ياتقان ئاتالمىش «ئەۋلىيا - ئەنبىيالار، - ئاپتور) ھەققىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن ئۆزى ۋە ئەجداتلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى يازدۇرۇپ، ھەممەيلەننى خۇش قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، بىز خىزمەتكارلارغا: «زىيائى بىلەن ئىككىڭلار تەڭرىگە تائەت - ئىبادەت قىلغۇچ، نەسىر (سۆز) دەرياسىدىن جەۋھەر تېرىپ، ئۇنى يىپقا (قەغەز يۈزىگە) تىزىپ گەۋھەرگە ئايلاندۇرۇڭلار، دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئۇنىڭ بۇ بۇيرۇقى بىز ئاجىز قۇللارغا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ بۇيرۇقىدەك تۇيۇلۇپ، غەم لەشكىرىنىڭ ئارىسىدا قالدۇق. ئۇنىڭ ئەلپازىدىن كۆڭلىمىز بىئارام بولغىنىدىن چىرايىمىزنىڭ خۇنى قېچىپ، ۋۇجۇدىمىزنى كېسەل چىرمىۋالغاندەك بولدى. ھەرقانچە قىلىپمۇ (بۇ يۈكتىن) قۇتۇلۇشقا ئامال تاپالماي، ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى جان - دىلىمىز بىلەن قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق! شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، پىر - ئۇستازلىرىمىز ئابدۇرەھمان جامىي بىلەن مىرئەلىشىر نەۋائىنىڭ روھىغا مۇددىئايىمىزنى ئىزھار قىلىپ مەدەت تىلەپ، «تەۋەككۈل» قىلىپ قەلەم تۇلپارىنى چاپتۇردۇق» .

دېمەك، بىز بۇ مەلۇماتتىن بەزىلەر «نزارى داستانلىرى» نىڭ «مۇقەددىمىسى» دەپسە، يەنە بەزىلەر «تاجى ھېكىم بەگ داستانى» دەۋاتقان، نزارى بىز ئېغىز سۆز بىلەن «كىتاب» دەپ ئاتىغان، ئەينى چاغدا لۈكچۈندە قەلەمگە ئېلىنغان قىسىملىرىنى «پادىشاھ (زوهۇرىددىن ھاكىمبەگ) نىڭ مەجبۇرلىشى، يەنە كېلىپ، قانداقتۇر «تەكلىپ قىلىپ» ئەمەس، بەلكى «ماھى شەرىف (رامزان ئېيى)» نىڭ مەلۇم بىر كۈنى تۇيۇقسىز چۈشۈرۈلگەن «يارلىغ» نىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى بىلىش بىلەن چاغدا: «...»

«قىلىپ شۇغل لۇتقى خۇدايى بىلە،...» نىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى بىلىش بىلەن چاغدا: «...»

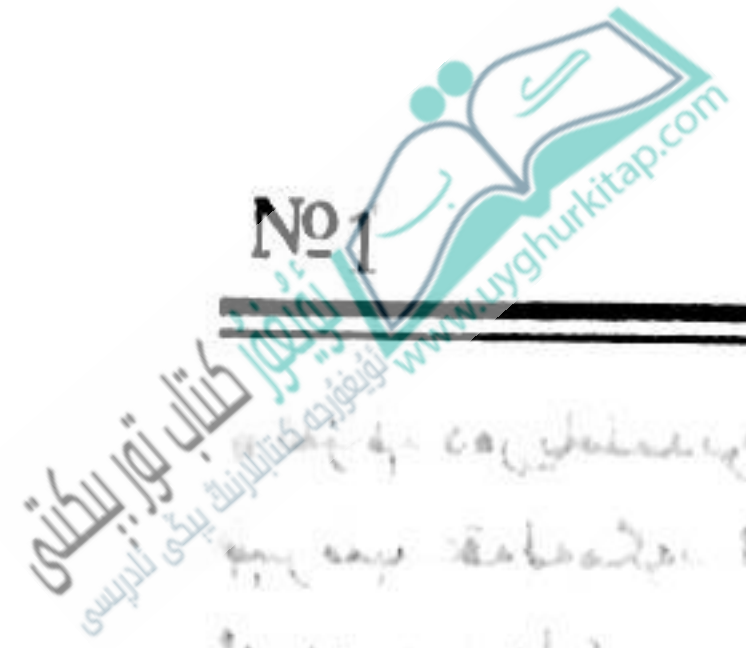
دېگەن مىسرالاردىن بۇ «يارلىغ» نىڭ ئابدۇرېھىم نزارى بىلەن نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) قا چۈشۈرۈلگەنلىكى؛ «كىتاب» تىن ئورۇن ئالغان قىسىملىرىنىڭ قايسىسى نزارىغا، قايسىسى زىيائىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئايرىش مۇمكىنچىلىكى بولمىشىمۇ، «كىتاب» نىڭ بۇ ئىككى

«نەزم دەرياسىدىن جەۋھەر تەرگەن». شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، «كىتاب» تا ئىجابىي تۈس بېرىپ قەلەمگە ئېلىنغان سەلبىي ۋەقە، خاراكتېر، ھادىسە... لەرنى ئۆزلىرى خالاپ ئەمەس، بەلكى «شاھ» نىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈپ قويۇپ قانچىلىك ۋىجدان ئازابى تارتقانلىقىنى كېيىنكىلەرگە بىلدۈرۈپ قويۇش مەقسىتىدە، مۇنداقلا ئوقۇسا كىشىگە ئادەتتىكىچە تۈيۈلىدىغان؛ سۆزمۇ سۆز ئەستايىدىل باش قاتۇرۇپ تەھلىل يۈرگۈزىدىغان بولسا پۈتمەس - تۈگىمەس ھەسرەت - نادامەت، كىنايە... يوشۇرۇنغان بەزى مىسرالارنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن قىستۇرۇپ قويغان. بۇ نۇقتا «زوهۇرىدىن» نىڭ «ئىسكەندەر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين)» گە تەققاسلانغانلىقىدا ئەڭ روشەن گەۋدىلىنىدۇ. بۇنداق تەققاسلاش، قارىماققا زوهۇرىدىن ھاكىمبەگكە كۆرسىتىلگەن يۈكسەك ھۆرمەتتەك تۈيۈلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ زالىملىقى ۋە شۆھرەتپەرەسلىكىگە قىلىنغان ئاچچىق كىنايە - مەسخىرىدىن ئىبارەت. چۈنكى «ئىسكەندەر» دۇنيا تارىخىدا ئاجايىپ يۈكسەك ئورۇن تۇتقان بۈيۈك شەخس. ئەكسىچە، زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ ئارانلا كاشغەرنىڭ ۋالىيسى. ئاشۇنچىلىك بىر شەخسنى ئىسكەندەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ ماختاش - مەدھىيەلەش نىزارى بىلەن زىيائىدەك بۈيۈك زاتلارنىڭ ۋىجدانىغا تۈپتىن خىلاپ. ھەممىگە ئايانكى، قىسمەن قەسسىدىچى ئوردا شائىرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شائىر ئالدى بىلەن ۋىجداننىڭ قولى! شۇڭا ئۇ ھەرگىزمۇ ئۆز ۋىجدانىغا مۇخالپ ھالدا قەلەم تەۋرىتىپ ۋىجداننى بۇلغىمايدۇ. نىزارى بىلەن زىيائىمۇ دەل ئەنە شۇنداقلاردىن! بىراق، ھەر ئىككىسى ياشىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆز يۇرتىدىن ئاتىش ئۆتەڭ (1500 كىلومېتىر) يىراقلىققا بېرىپ قالغان ھەم «ئىسكەندەر» نىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، «يارلىغ» نى ئىجرا قىلمىسا، ئۆزلىرىنىڭ قەبرىسى لۈكچۈندە مۇساپىر بولۇپ قالىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، «غەم لەشكىرىنىڭ ئارىسىدا ئىگراپ» تۇرۇپ «كىتاب» نى پۈتكۈزگەن ۋە يۇقىرىدىكى مىسرالارغا يوشۇرۇنغان بەزى سۆز - ئىبارىلەر ئارقىلىق «ئەقىلگە ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز» قىلغان. زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ «كىتاب» نى كۆرگەندىن كېيىن بۇ نۇقتىنى سەزمىگەن. ھەتتا «ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىر (لار) غا تون كىيگۈزۈپ ئوردىدا ھەشەمەتلىك ئۈزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈدۇ. شائىر (لار) غا ئاتاپ ياخشى ئات، سوۋغا - سالام، مۇلازىمىلارنى تەييارلاپ... قەشقەرگە يولغا سالدى» («شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر»، 28 - بەتكە قاراڭ).

ئەگەر بىز نىزارى (ياكى زىيائى) ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان يىلنامىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق، ئەفرىدۇن ۋاڭ «ئۈزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن» چاغ 1836 - يىلى ئەمەس، 1842 - يىلى بولىدۇ. زوهۇرىدىن ھاكىمبەگ زىيائى بىلەن نىزارىنى كاشغەرگە يولغا سېلىپ توپتوغرا ئون يىلدىن كېيىن، يەنى «1852 - يىلى لۈكچۈننىڭ دېھقانسۇ دېگەن يېرىدە كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ (يۇقىرىدىكى كىتابقا قاراڭ)».

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

مىرزا زوهۇرىدىن: «دىۋان زوهۇرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى.
 نىزارى داستانلىرى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
 ليۈزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى». مىللەتلەر نەشرىياتى.

موللامۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان. «قەشقەر ئەدەبىياتى» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

موللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان. «قەشقەر ئەدەبىياتى» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

شېرىپ خۇشتار: «شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

«شىنجاڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى. ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

ئوسمان شىپائى: «ئىلىم ۋە ئالىم» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى (ئىشقى): «قەشقەر تەزكىرىسىدىن تەرمىلەر» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

سىياسىي كېڭەش قەشقەر ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتى تارىخى ماتېرىياللار تەتقىقات گۇرۇپپىسى: «قەشقەر تارىخى ماتېرىياللىرى» (بىرىنچى توپلام) ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

«قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى» (بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى توپلام).

مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم: «قەشقەردە كۈتۈبخانچىلىق» (قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى) ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم: «ھەزرىتى موللام ھەققىدە ئاڭلىغان، كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىم» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

يۈسۈپ ئىلياس: «مىلادىيە ۋە ھىجرىيە كالىندارى ھەققىدە» ۱۹۸۳ - يىلى ۱ - سان.

ئابدۇرېھىم ھاشىم: «قەشقەردىكى كونا ئوردا شەھىرى، ۋە تاشقارقى شەھەر توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۱۹۸۶ - يىلى ۱ - سان.

ئابدۇرېھىم سابىت: «زۆھۇرىددىن ھېكسىمبەگ دەۋرىدىكى قەشقەر» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۱۹۸۷ - يىلى ۴ - سان.

ئابدۇرېھىم سابىت: «قەشقەر شەھرىنىڭ تارىختىكى سېپىل، دەرۋازا قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۲۰۰۳ - يىلى ۳ - سان.

ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: «قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى سېپىل، دەرۋازا قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۲۰۰۳ - يىلى ۳ - سان.

ئوپال يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىدىن: مۇھەممەتجان ئابدۇرېھىم. «قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى سېپىل، دەرۋازا قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۲۰۰۳ - يىلى ۳ - سان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرىدىن: مەترېھىم شەيخ. «قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى سېپىل، دەرۋازا قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۲۰۰۳ - يىلى ۳ - سان.

ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىنىڭ مەسئۇلى، ئارخېئولوگ ئابدۇرېھىم قادىر. «قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى سېپىل، دەرۋازا قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» (قەشقەر ئەدەبىياتى) ۲۰۰۳ - يىلى ۳ - سان.

2002 - يىلى 10 - ئاي، 2004 - يىلى 5 - ئايلار.

كاشغەر كۈنئەھەر - يۇقارقى قاقۇللا

گېگانت ئادەمنىڭ مەنئى ھەيكىلى

ئۈچقۇنجان ئۆمەر

(ئاتاقلىق ئۆلىما، داڭلىق تارىخچى، مۆتىۋەر شائىر ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 106 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئاتاقلىق ئۆلىما، داڭلىق تارىخچى، مۆتىۋەر شائىر ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان ئۇلۇغ ئەجداتلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپ. بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ تۇغۇلغانلىقىغا بۇ يىل 106 يىل توشتى.

ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم مىلادىيە 1900 - يىلى (ھىجرىيەنىڭ 1318 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر شەھىرى قازانچى كوچا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئۇيغۇر يېقىنقى زامان نەشرىياتچىلىقىنىڭ ئاساسچىسى، مەرىپەتپەرۋەر ئالىم قۇتلۇق شەۋقى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ چوڭ بوۋىسى ئابدۇرەھىم بەگ ھاجى ئۆز زامانىسىدىكى قەشقەردە ئىلىم - مەرىپەتنى ياقلايدىغان، كەمبەغەل، يېتىم - يېسىرلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئىمانى پاكىز يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئىدى. ئىمىر ھۈسەين قازى 1900 - يىلىدىن 1907 - يىلىغىچە باشلانغۇچ ساۋاتىنى ئاتىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئائىلىسىدە چىقارغان. 1907 - يىلىدىن 1914 - يىلىغىچە قەشقەر شەھىرىدىكى قەدىم كۈچىلارنىڭ بىرى بولغان ئەنجان كۈچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق ناتاۋان خەلىپىتىم، ناسىر ئاخۇن خەلىپىتىم قاتارلىق موللا - خەلىپەتلەر ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان. 1914 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە قەشقەر ھېيتگاھ جامائەسىدىكى مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرىپ، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام قانۇنى، ھۆسنخەت، ھېساب، نۇتۇق قاتارلىق پەنلەر بويىچە مەخسۇس ئىلىم ئالغان. 1922 - يىلى دادىسىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيە ئاراباغ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىپ شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان، ھەمدە بۇ جايدىكى مەشھۇر مۇددەرىس ئەمەت ئاخۇن خەلىپىتىم ئاچقان دىنى مەكتەپتە تارىخ، ئىلمى ئەخلاق، ئىلمى فېقىھ پەنلىرىنى ئاساس قىلىپ 14 يىل بىلىم ئالغان، بۇ پەنلەرنى ئۆگىنىشكە بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىپ ئۆزىنى مۇكەممەل ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بىرى قىلىپ يېتىشتۈرگەن. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىغا ئاساسەن، 1933 - يىلى قەشقەر كۈنىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەھكىمە شەرىئىتىگە قازى بولۇپ تەيىنلەنگەن. شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇ قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ

قازىلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، پۇقرالارنىڭ دەۋا - دەستۇر، ئەرز - شىكايەتلىرىنى، مال - مۈلۈك، قانۇن - مىراسلىرىنى، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئەدلىيە ئىشلىرىنى شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئادىل بىر تەرەپ قىلىپ، پۇقرالارنى بۈزەك قىلغان خىيانەتچى، شەھۋەتخور، پارىخور ئەمەلدارلارنى، شەھەرنى بۆلۈشۈۋالغان مۇشتۇمزور قارا كۈچلەرنى جازالاپ، ئەھلى جامائەتنىڭ ھېمايىسىگە ئېرىشكەن. بۇ دەل شىنجاڭدا ئاپرىل ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەن تارىخى مەزگىل بولۇپ، لېنىن رەھبەرلىك قىلغان سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، ئاتۇش ئېكسپىدېتاتسىيەسى «ھۈسەينىيە» مەكتىپىنى ئۈلگە قىلغان يېڭىچە پەننىي مائارىپ، ئاقارتىش قىزغىنلىقى، مەدەنىيەت قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، خەلقنى ئويغۇتۇپ، فېئودال - خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى كىشىلەر قەلبىگە سىڭدۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم ئەينى يىللاردىكى قەشقەر ئۆلىما - زىيالىيلرى ئىچىدە، «يېڭىلىق تەرەپدارلىرى» دەپ ئاتالغانلار قاتارىدا بىر كىشىلىك ئورۇن ئالغان بولۇپ، قانۇن ئىجرا قىلىش سەۋىيىسى ۋە تەجرىبىسىنى قەدەممۇ قەدەم بېيىتىدۇ، شەھەر ئىچىدە يېڭى مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىش، يېتىم - يېسىرلارغا خەيرىخاھلىق قىلىش، كەمبەغەللىكتىن مېيىتىنى ئۈزىتالماي زار - زار قاقشاپ يۈرگەن «غېرىپ كىيەن» لەرگە ئىئانە توپلاش قاتارلىق ئىشلارغا باشلامچىلىق قىلىدۇ. 1934 - يىلى 23 - ئاۋغۇستتىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ نەشر ئەفكارى بولغان، ئاتىسى قۇتلۇق شەۋقى ئۇل سالغان «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ خىزمەت - پائالىيەتلىرىگە ياردەملىشىدۇ. بۇ گېزىت ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى، دۇنيا ئىنقىلابىغا بولغان تەسىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ تەرەققىياتى، پەن - مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، دۇنيادىكى مىللىي مۇستەقىللىق، مىللىي ئازاتلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ غەلبىسى قاتارلىقلارنى تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ كۆزىنى ئاچقان بولۇپ، گېزىتنىڭ تىراژى 30 مىڭ نۇسخىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىردىنبىر سەھنىسى بولغان بۇ گېزىتتە قەشقەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرلا بېسىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىشلارغا دائىر خەۋەرلەر، خەلقنىڭ يەرلىك بەگ، ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇم - سىتەملىرى، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك ئىللەتلىرى ھەققىدە بىلدۈرگەن ئەرز - شىكايەت سادالىرى، شۇنىڭدەك ئىراندا نەشر قىلىنغان «تېھران گېزىتى»، ئافغانىستاندا نەشر قىلىنغان «ئامان ئەفغان» ژۇرنىلى، ئۆزبېكىستاندا چىقىدىغان «قىزىل ئۆزبېكىستان» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردىن تەرجىمە قىلىنغان خەلقئارا ئېقىم مەسىلىلىرى، سانائەت، پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىغا دائىر نۇرغۇن يېڭى خەۋەر، ماقالىلار بېسىلىپ تۇراتتى. قەشقەردىكى ئاتاقلىق تەزكىرەشۇناس، ئەدىب مۇھەممەتئىمىن قۇرباننىڭ تارىخ پۈتۈكلىرىدىن بىلىشىمىزچە، ئەينى يىللاردا قەشقەردە «تەرجىمانى ھەقىقەت» ناملىق يەنە بىر خىل گېزىتمۇ چىققان. بۇ گېزىت

ئاساسەن خەلقئارادىكى مۇھىم ئىشلارنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرىدىغان بولۇپ، كەڭ جامائەت ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىغان. 30 نەچچە ياشلىق زىيالىي ئىمىر ھۈسەين قازى شۇ مەزگىللەردە دادىسىغا ياردەملىشىپ، ئەنە شۇ گېزىت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلاشقان ئىكەن. قەشقەر - ئاتۇشلارنى مەركەز قىلغان ھالدا ئازادلىق - ئەركىنلىك، تىنچلىق - دېموكراتىيە، مائارىپ - ئاقارتىش - تەرەققىياتتىن ئىبارەت ئۇلۇغ تارىخىي ئېقىم لەڭ ئۇرۇپ دولقۇنلاۋاتقان ئەنە شۇ پەيتتە، ھەققانىيەتتىن قورققان شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى 1937 - يىلى ئىمىر ھۈسەين قازىنى دادىسى بىلەن بىللە قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلايدۇ. بۇ ئىمىر ھۈسەين قازىنىڭ نادانلىق، جاھالەتكە قارشى كۆرەش يولىدا تۇنجى قېتىم قولغا ئېلىنىشى ئىدى. بۇ ھەقىقەتەن ھەم ئازادلىق ھەم ھۆرلۈك خۇشاللىقى بولدى. بۇ ئىش ياۋۇز دۈشمەن كۈچلەرنىڭ ئەركىنلىكتىن قورقىدىغان ئەجەللىك ماھىيىتىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ۋەتەن، مىللەتنى قەلبىگە چىڭ پۈككەن ئىمىر ھۈسەين قازى شېڭ شىسەي دائىرىلىرىنىڭ قاتتىق يۇمشاق ۋاسىتىلىرىدىن قورقۇپ كەتمەي، تۈرمىدە باشتىن - ئاخىر تەمكىن تۇرۇپ، سوراق - سوئاللارغا پىشقان ئاتىق كەبى پوزىتسىيە بىلدۈردى، ئېزىلگەن مىللەت ۋە ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئاد - زارىنى بايان قىلىپ، زۇلۇم ئېغىرلاشقان سېرى ھەققانىيەتنىڭ چوقۇم غەلبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى. نەتىجىدە 1937 - يىلى 10 - ئايلاردا دادىسى قۇتلۇق شەۋقى تۈرمىدە پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلدى. مەھبۇسلارنى قاقتا - سوقتا قىلىش ھېسابىغا يانچۇق پومپايتىدىغان تۈرمە ساقچىلىرى 500 سەر كۈمۈش تەڭگە تۆلىتىۋېلىش كېپىللىكى بىلەن، ئاخىر ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىمىنى تۈرمىدىن قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ 1940 - يىلى 11 - ئايدا تۈرمىدىن چىقىپ، ئەركىنلىككە ئېرىشتى. بىراق، ئۇ ئەكسىيەتچى دائىرىلەرگە، مۇشتۇمزورلارغا بولغان قارشىلىق، نارازىلىقىنى قىلچە بوشاشتۇرمىدى. پۇرسەت بولسىلا چىرىك ھاكىمىيەتنى ئەينىلەپ كەلدى. 1946 - يىلى 6 - ئايلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالىنىدۇ. بىرلەشمە ھۆكۈمەت باشلىقلىرىدىن گېنېرال جاك جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار خەلقچىللىق، دېموكراتىيىنىڭ ئەمەلىيلىشىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ، قەشقەردىكى ۋەتەنپەرۋەر ئوقۇتقۇچى - خانىملار، زىيالىيلار ۋە كەڭ شەھەر ئاھالىلىرى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە غەزەپ بىلەن نارازىلىق بىلدۈرۈپ، شەھەر كوچىلىرىنى ئايلىنىپ، زور كۆلەمدە ئاممىۋىي نامايىش ئۆتكۈزىدۇ. تالانت ۋە قابىلىيىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىمىر ھۈسەين قازى ئەركىنلىك، يېڭى ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشى، ئادىللىق ۋە ھەققانىيەتكە بولغان ئۈمىد ئىچىدە ھەرقايسى كەسىپ، ساھەلەردىكى ئامما بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، نامايىشقا قىزغىن قاتنىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ دىنى ۋە پەننى جەھەتتىكى قابىلىيەت - ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى، تارىخىي بىلىملىرىنىڭ موللىقى، نۇتۇق قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىدەك ئەۋزەللىكلەردىن پايدىلىنىپ، شەھەر ئاقساقاللىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە گېنېرال جاك جىجۇڭنىڭ داچىسىغا بېرىپ، سۆھبەتكە قاتنىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن يۈزمۇ يۈز ئېلىشىدۇ. سۆھبەتتە ئەكسىيەتچى دائىرىلەرنىڭ قەشقەردىكى ئىلغار ئوقۇتقۇچى - زىيالىيلارغا، پەننى مەكتەپلەردىكى ئىلغار

مۇدىر، مائارىپچى خادىملارغا، خەلق سەنئەتكارلىرىغا قىلغان زىيانكەشلىكى ئۈستىدىن غەزەپلىك شىكايەت قىلىپ، گېنېرال جاڭ جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنى تەسىرلەندۈرىدۇ. گومىنداڭ دائىرىلىرىنى خەلققە يول قويۇشقا قىستايدۇ. بۇنىڭدىن ئوڭايسىزلانغان قەشقەردىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار جاڭ جىجۇڭ كېتىشى بىلەنلا ئىمىر ھۈسەين قازىنىڭ مەھكىمە شەرتى مۆھۈرىنى تارتىۋېلىپ، قازىلىق مەنسىپىدىن مەھرۇم قىلىدۇ ھەمدە شىنجاڭدىكى ئىككى تەرەپ تۈزگەن 11 ماددىلىق بېتىمنىڭ بۇزۇلىشىغا ماسلىشىپ، ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىمغا تۆھمەت چاپلاپ «ئۈچ ۋىلايەت ئوغرىلىرىغا يان بېسىپ گەپ قىلغان» دېگەن باھانە سەۋەب بىلەن گۇناھ ئارتىپ 2 - قېتىم قولغا ئالىدۇ. ئۇ تۈرمىدە ياتقان مەزگىلدە، كۆپ قېتىم سوراق - سوئال قىلىنغان بولسىمۇ، ئۆز ئەقىدىسىدىن يانماي، ئۇلار بىلەن قاتتىق زاكۇنلىشىپ، شېئىر - نەزمىلىرى ۋە جاراڭلىق نۇتۇقلىرى ئارقىلىق ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارغا رەددىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ تارىخنىڭ ئېقىمىغا قارشى يول تۇتقانلىقىنى، ئېزىلگەن يېتىم - يوقسۇللار چوقۇم يورۇقلۇققا ئېرىشىدىغانلىقىنى خىتاپ قىلىدۇ. بۇ ئۆلىما ئىسيانكارغا تەڭ كېلەلمىگەن ھەربىي دائىرىلەر بىر يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇنى تۈرمىدىن يەنە قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئىمىر ھۈسەين قازى تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، قەشقەردىكى بىر قىسىم ئىلغار ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ئۆلۈمالار، ھۈنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ قوللىشى، كەڭ زىيالىيلار ۋە كەڭ پۇقرالارنىڭ ھېسداشلىقىغا قايتىدىن ئېرىشىپ، تاكى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللارغىچە قەشقەرنىڭ مەھكىمە شەرتىدە ئىشلەيدۇ. دېموكراتىك ھاكىمىيەت تىكلەنگەندىن كېيىن، شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ، فېئوداللىق قانۇن - تۈزۈم ۋە كونا مەمۇرىي ئاپپاراتلار بىكار قىلىنىپ، قەشقەر قازىخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ ۋە كۈنئەھەر ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ (ئەينى يىللاردا ھازىرقى قەشقەر شەھىرى كۈنئەھەر ناھىيىسى تەۋەلىكىگە قارايتتى، قەشقەر شەھىرى ۋە كۈنئەھەر ناھىيىسى كېيىن ئايرىم - ئايرىم ئورۇن بولۇپ ئايرىلغان). بۇ ئۇنىڭ ھاياتىدا دەۋر بۆلگۈچ بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىدۇ. ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدە، ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىمنىڭ ئۆمۈر يولى، تۆھپە سەۋەنلىكلىرى پەرقلەندۈرۈلمەي، دىنىي سىياسەتلەر ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلمەي، ئۇنىڭغا «زومىگەر ئۇنسۇر» قالىپى كىيدۈرۈلۈپ، سىياسىي ھوقۇقى، ئەركىنلىكى تارتىۋېلىنىپ، بىر مەزگىل كۆپ رىيازەت چەككەن يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە، ئۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا، مىللىي ئاپتونوم جايلاردىكى بىرلىكسەپ ئوبىيېكتلىرى سۈپىتىدە قايتىدىن ئاقلنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، يەرلىكنىڭ فاڭجېن، سىياسەت، تەدبىرلەرنى تۈزەپ چىقىشتىكى ئاكتىپ مەسلىھەتچىلەردىن بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ. قىلىنغان ئىشلىرى ۋە يېنىك ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم ئازادلىقتىن كېيىن، ئاساسەن ئائىلە ئىشلىرى ۋە يېنىك تۈردىكى قۇل سانائەت ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ئەۋزەل ئائىلە شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەدەبىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللونۇپ، ئاتىسىدىن قالغان تەۋەرىۋك مىراسلارنى ئىزدەش، قېزىش، رەتلەش، تولۇقلاش خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 10 يىلغا

سوزۇلغان بالايىئاپەتلىك ئىچكى قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە يەنە نۇرغۇن رىيازەتلەرنى بېشىنى كەچۈردى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ بېشىدىلا «تارىخى ئەكسىلىنىنقىلاپچىسى» ، «نەخ ئەكسىلىنىنقىلاپچى ئونسۇر» دېگەن تۆھمەتلەر بىلەن ھاياتىدا 3 - قېتىم قولغا ئېلىنىپ، 14 يىللىق ئۆمرى تۈرمە - سوراقخانلاردا ئۆتتى. ئۇ شېئىرلىرىدا بايان قىلغاندەك بۇ ئۇزۇن جەرياندا بارلىق دەرد - ئەلەملەرنى بېشىدىن كەچۈردى. . . . پارتىيە مەركىزى كومىتېتى 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇم يىغىنىدىن كېيىن، ئۇنىڭ نامى ئاقلىنىپ، سىياسىي ھوقۇقى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، جەمئىيەتنىڭ قايتىدىن ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، قەشقەر شەھەرلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، ئاپتونوم رايوندا، قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن تۈرلۈك ئىلمىي، سىياسىي، دىنىي، جامائەت پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بۇ داخلىق ئىسلام ئەربابى ھەج - تاۋاپ قىلىشقا سەئۇدى ئەرەبىستانغا بارغاندا، 50 گىرادۇستىن يۇقىرى ئىسسىقلىق تۈپەيلىدىن، كېسەل بولۇپ قېلىپ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي، 1985 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەختكە قارشى مەككە مەدىنىدىكى بىر دوختۇرخانىدا ۋاپات بولدى ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان دىيارىغا دەپنە قىلىندى.

ئۇنىڭ نامى خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبەدىلئەبەت ساقلىنىدۇ. . . .

2

ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم بىر ئەسىرگە يېقىن ئۆمۈر ھاياتىدا قۇرئان كەرىم، ھەدىس ۋە تەپسىرشۇناسلىق، ئىلمىي بالاغەت، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام تارىخى، ئىسلام بىناكارلىقى، ئىلمىي كالام قاتارلىق پەنلەرنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. كېيىنچە يېڭى دەۋردىكى تۈرلۈك بىلىملەرنىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن. بۇلار ئىچىدە ئەدەبىياتقا ناھايىتى كۈچلۈك ھەۋەس قىلغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1930 - يىللاردا باشلانغان. ئۇ دادىسىدىن ئەدەبىياتقا دائىر نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالغان. ئۇ ھاياتىدا 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يازغان بولۇپ، تېمىسى ھەر خىل، تىلى ئۆتكۈر ۋە ئاممىباپ، شەكلى ئۆزگىچە ئىدى، ئازادلىقتىن بۇرۇن يازغان شېئىرلىرىدا، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەل - يۇرتنىڭ خانىۋەيرانچىلىقى، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن پومپىشچىك، شاڭيىو، سوپى - ئىشانلارنىڭ ئاچكۆزلۈكى، نەپسانىيەتچىلىكى، تەمەخورلۇقى، چىرىك ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچى - پارىخورلۇقى پاش قىلىنغان؛ خۇراپاتلىق، نادانلىق ۋە جاھالەت ئاستىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان جەبرى - زۇلۇملىرى ۋە ئاھۇ - پەريادى، ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى بايان قىلىنىپ، يېتىم - يوقسۇل، كەمبەغەللەرگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىنغان؛ خەلقنى تەڭسىز كونا جەمئىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىرىق قىلىنغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ شەكلى ئاساسەن ئەنئەنىۋى، كلاسسىك شەكىللەردە،

مەزمۇنى مائارىپنى، ئاقارتىشنى، مىللەتنى نادانلىقتىن قۇتقۇزۇشنى تەرغىپ قىلىشنى ئىپادىلىنىدۇ. نادانلىق، جاھىللىق، خۇراپاتلىقنى ئەيىبلەش، ئىلىم - مەرىپەت، يېڭىلىقنى ئۈلۈغلاش ئۇنىڭ شېئىرى ئەسەرلىرىنىڭ يادروسىدۇر. ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم ئۇيغۇرنىڭ شائىرى، تەڭرىتاغنىڭ ئوغلى، ۋەتەننىڭ توزماس گۈل - چېچىكى. ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى ۋەتەنگە، ئۆز يۇرتقا بولغان چەكسىز مۇھەببەت، سۆيگۈ بىلەن تولۇپ تاشقان. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇزۇن يىللار بۇرۇختۇم بولۇپ پىشىپ تاۋلانغان خەلقپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك ئەقىدىسى ۋە ئىمانى پاكلىق بىلەن مەھكەم گىرەلەشكەن. مەسىلەن، شائىر مەھمۇد كاشغەرى ھەققىدىكى شېئىرىدا تۆۋەندىكىچە يازغان:

دىيارى كاشغەردە بىر ئۇلۇغ پەيزى مازارم بار،
بۈيۈك «دىۋانۇ لۇغات» يازغان مۇئەللىپ، ھەق يازارم بار.
ئۆزى ئەۋلادى تۈرك نەسلى، ئىلىم ئەربابى، سۇلتانى،
ئۇلۇغ ئالىم ئاتامىزدەك جاھاندا نامۇدارم بار.

قەدىم مىللەتنىڭ دەناسى، كىتابى ھەقىنىڭ داۋاسى،
ئەدىب، ئىلىم مۇئەللىسى، مۇسەننەپ تاجۇدارم بار.
ئوقۇپ كۆرسەم كىتابىنى، بۈيۈك مەنا، خىتابىنى،
ئېسىل زۇمرەت، گۆھەر يەڭلىغ، كۆزۈمگە تۇتىيارم بار.

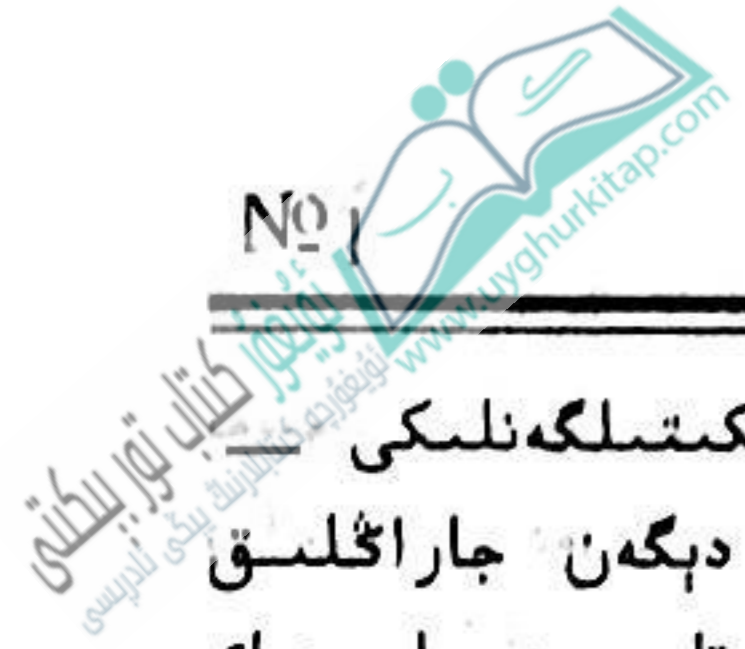
شائىر ۋەتەننى سۆيگەندە، بۇ دىيارنىڭ ھەربىر چىمدىم تۇپرىقى، ھەربىر تاغۇ - تېشى، كۆل - دەرياسى، گۈل - گىياھسىنى سۆيۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، ۋەتەننىڭ ھەربىر قەھرىمان پەرزەنتلىرىدىن تارتىپ ۋەتەننىڭ ھەربىر ئالىم، مۇتەپپەككۈرىنى، ھەربىر جەڭچى، كوماندېرىنى، ھەربىر دېھقان، ھۈنەرۋەن - كاسىپ، يېتىم - يېسىر بالىلىرىغىچە قىزغىن سۆيىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىر مىراسىدىن ئۆزىگە ئاق سۈت، تۈز - تائام بېرىپ قاتارغا قوشقان زېمىننى سۆيۈش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت پارلاق ئىدىيە نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. «قەدىم مىللەتنىڭ دەناسى» نامىغا ئېرىشكەن مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» كىتابى ھەققىدە يېزىلغان يۇقىرىقى شېئىرلاردىكى پىكىرلار بۇنىڭ دەلىلى. شائىر ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمنىڭ بارماق ۋەزىن ۋە مەسنەۋىي، غەزەل، مۇخەممەس قاتارلىق ئارۇز ۋەزىن شەكىللىرىدە يازغان چوڭقۇر پىكىرلىك شېئىرلىرىنى ئوقۇغان نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەتكە ئېرىشكەن ئىدى. قەشقەردە ئۆتكەن داڭلىق ئەدىبلەردىن مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم، قۇربان ئىمىن، نۇرمۇھەممەت ئېركى، مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى، ھامىت مەھمۇدى قاتارلىقلارمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا قۇرداش بولۇپ، نۇرغۇن ياخشى ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكى ھېلىغىچە يادىمىزدا تۇرۇپتۇ. شائىرنىڭ يەنە ئىشقى - مۇھەببەت سەۋداسى، مۇھەببەتتىكى پاك، ۋاپادارلىق تۇيغۇلىرى، دوست -

بۇرادەرلىك پەزىلىتى قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى شېئىرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا تېخىمۇ يېقىملىق ھېس قىلىمىز. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشاپ ئۆتكەن شائىرلارنىڭ تۇغما قابىلىيىتىدىن باشقا، مۇھىمى ئۇلارنىڭ پېشىدىن كەچۈرگەن تۈرلۈك قىسمەتلىرىدىن قارىغاندا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھاياتنىڭ ئۆزى مۇھەببەت، نەپرەت، ئازاب - كۈلپەت، ئىلھام، قايغۇ ۋە خام - خىياللار بىلەن شائىرلارنىڭ قەلەمكەشلىك تەبىئىتىنى بېيىتقان. ئۇلارغا جەمئىيەتتىن ھېس قىلغان نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى شېئىرىيەت شەكلى ئارقىلىق بايان قىلغۇزۇپ، كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىغان ياكى ئېغىر كۈنلەرگە دۇچار قىلغان. بۇ دەل ئەسلىدە رەھىمسىز، ئەجەللىك بەدەل بولۇپ، ھەرگىز شائىرلارنىڭ شەخسىي ئارزۇسى ۋە شەخسىي ئىرادىسى بويىچە بولمايدۇ. مۆتىۋەر شائىر ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم ئەنە شۇ شائىرلىق ئورنى ئۈچۈن ئايانماي بەدەل تۆلىگەن شائىرلىرىمىزنىڭ پېشىۋالىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ نوپۇزى ئەمەلىيەتنىڭ، تارىخنىڭ تاسقاشلىرىدىن كەلگەن. شۇڭا، ھەتتا بورھان شەھىدى، سەيپىدىن ئەزىزى، مەمتىمىن ئىمىنوف، ئىسمائىل ئەھمەت، تۆمۈر داۋامەت قاتارلىق سىياسىي ئەربابلار، رەھبەرلەر ۋە ئەھمەد زىيائى، تېيىپجان ئېلىيۇپ، ھاجى نۇرھاجى، ئىبراھىم مۇتېئى، ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، مەرسۇلتان ئوسمانوف قاتارلىق ئىلىم - مەرىپەت پېشىۋالىرى خەلقنىڭ ئىززەت - ئىكرامىغا ئېرىشكەن بۇ ئاقساقال شائىرنى ھۆرمەتلەپ، ھەر قېتىم قەشقەرگە زىيارەتكە كەلگەن ۋاقىتلىرىدا ئۇنى ئالاھىدە يوقلاپ بېرىپ، قىزغىن سۆھبەتلەردە بولغانلىقى ھەرگىز بىكار ئەمەس ئىدى.

شائىر ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر داستانچىلىقى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر يەر - جاي ناملىرى تەزكىرىچىلىكى بىلەنمۇ قىزغىن شۇغۇللانغان. ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى كىتابلارنى كۆرۈشنى ھەرگىز توختىتىپ قويمىغان. ئۇ قەشقەر شەھىرى، كۈنىشەھەر (توققۇزاق)، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدە يۈرگەن مەزگىللىرىدە، ئاۋام خەلقىنىڭ توي - مەرىكە، نەزىر - چىراغ، قۇرئان خەتمە، مەۋلوت قاتارلىق مۇراسىملاردا، ئاۋام پۇقرالار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە فولكلۇرغا ئەڭ ئەھمىيەت بەرگەن كىشىلەرنىڭ بىرى. ئۇ خەلق ئارىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەت، چۆچەك، لەتىپىلەرنى، جايلارغا پۈتۈلگەن تۈرلۈك تەزكىرىلەرنى پائال توپلىغان ۋە ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىغا ۋەقە مەنبەئى قىلغان. مۇشۇ ئاساستا قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى يامانىيار يېزىسىنىڭ سۇبھانئاللا كەنتىدە يۈز بەرگەن مۇھەببەت پاجىئەسىگە بېغىشلانغان «رابىئە - سەئىدىن» داستانى، ئاتۇش مەئشەتتىكى شاۋاز قارى بىلەن گۈلخۇمارنىڭ ئىشق - مۇھەببەت پاجىئەسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «گۈلخۇمار» داستانى، خوتەن قارقاشتا يۈز بەرگەن قەمەرسىما بىلەن تۇرسۇن باقىنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى بايان قىلىنغان «قەمەرسىما» داستانى، كورلا باش ئەگىمدە يۈز بەرگەن، خەلق ئارىسىدا «تاھىر - زۆھرا» نامى بىلەن داڭق چىقارغان مېھرى سەھرا بىلەن چىغاندا باتۇر ئارىسىدىكى مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن «مېھرى سەھرا بىلەن چىغاندا باتۇر» داستانى، يەكەن ناھىيە ئىشقول يېزىسىدىكى نۇرئەبىز خېنىم بىلەن بەختىيارنىڭ ئىشق - مۇھەببەت پاجىئەسىگە بېغىشلانغان «نۇرئەبىز خېنىم بىلەن بەختىيار باتۇر» ناملىق

جەمئى 20 مىڭ مىسرادىن تەشكىل تاپقان بەش خەلق داستانى قايتىدىن تولۇقلاپ ئىجادىي يېزىپ چىققان. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلەر «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا «ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تارىخىي تېمىلارغا بېغىشلانغان نەسر ۋە نەزم ئارىلاش شەكىللەردە يېزىلغان ئەسەرلىرىدىن، ئەينى يىللاردىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ماتىتەينىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى پاش قىلىنغان «قەشقەردىكى ماتىتەينىڭ بەدخالىقى»، «پەيزىۋاتلىق توختى مانجۇ ۋە قەسى» (تارىخى داستان)، «غالچا بەدەخشى سىرتقى بۇلاڭچى» (بۇ تارىخى داستان بولۇپ، كانجۇتلوقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىتا ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى ۋە سىڭىپ كىرىشى بايان قىلىنغان) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. شائىرنىڭ بۇ بىر تۈركۈم تارىخى داستان، تارىخى شېئىرلىرى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا تامامەن كۆيدۈرۈپ تۈگىتىلگەن. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر تۈركۈم ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ۋالى ئىمىنوف ھامىت، قاسىمجان قەمبىرى، مامۇتوف قۇربان، ئەيسا شاكىرلارنىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش، مۇھاپىزەت قىلىش ئورنىدىكى مەرھۇم مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق، تەتقىقاتچى ئابدۇرەھىم سابىت قاتارلىقلارنىڭ ئالىم ھايات ۋاقتىدا لېنتىغا ئېلىپ خاتىرىلىشى بىلەن قايتا رەتلەنگەن ھەمدە ۋاپات بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن تۈزۈلگەن «سامان يولى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا ئېلان قىلىنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. يەنە بىر قىسىم ئەسەرلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «جەنۇبىي تىيانشان گېزىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «قەشقەر گېزىتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم تارىخ ساھەسىگىمۇ چوڭقۇرلاپ كىرگەن. ئۇ ئىسلامىيەتنىڭ قەشقەردىكى ئاتاقلىق ئۆلۈملىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخ ساھەسىدە نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئاتىسى يېزىپ تېخى تاماملىيالمىغان تەۋەررۈك كىتاب «ۋەقەئىي كاشغەر» نىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىنى داۋاملاشتۇرۇش، قايتا تولۇقلاش، رەتلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 600 بەت كېلىدىغان، ئۈچ چوڭ جىلد (ئۈچ قىسىم)، 105 چوڭ ماۋزۇدىن تەشكىل تاپقان بۇ يىرىك تارىخى كىتابتا شائىر تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى قاتارلىق مەزمۇنلار ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان جەرياندا، شىنجاڭ ۋە قەشقەر رايونىدا قۇرۇلغان خانلىق ۋە ھاكىمىيەتلەر، ئابدۇرەشتخان ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخى، ئافاق خوجىنىڭ تارىخى، شۇ دەۋرلەردە يۈز بەرگەن زور سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىپلوماتىيە، دۆلەت چېگرىسى قاتارلىق تەرەپلەردىكى زور ئۆزگىرىشلەر، ئاتاقلىق شەخسلەر، يەر - جاي ئىسىملىرى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى، ئاسارە - ئەتىقە ئورۇنلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرى، مەسچىت - مەدرىسەلەر، دەريا - كۆل، ئۆستەڭلەرنىڭ بىنا بولۇش جەريانى قاتارلىق مەزمۇنلار تەپسىلىي، ئېنىق، ئويىپكىتىپ بايان قىلىنغان. بۇ كىتابلاردا يەنە ئىپارخان، نۇزۇگۈم، سىيىت نوچى قاتارلىق تارىخى شەخسلەرنى تونۇشتۇرغاندا،

ئۇنىڭ: «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى ۋە مەقبەرىسىنىڭ تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلگەنلىكى — ئەۋلادى مىللەتنىڭ پەخرىمىز. ۋەتىنىمىز ئۈچۈنمۇ سائادەتلىك ئىش» دېگەن جاراڭلىق نۇتۇقلىرىنى ئاڭلىغىنىمىزدا، بۇ ئالىمغا بولغان ئىززەت - ھۆرمىتىمىز تارىم دەرياسىدەك دولقۇنلاپ مەڭگۈ جۇش ئۇرىدۇ. ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم بۇنىڭدىن باشقا يەنە 80 - يىللاردا ئۇلۇغ مۇتەپپەككۈر، شائىر، دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان «قەلىمى قۇرئان»، «بەھرۇل ئەنساپ» قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ تېپىپ كېلىپ، مۇناسىۋەتلىك تارماق ۋە ئىلىم تەتقىقات ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۇغۇلغان ئورۇن - جايى، تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان ۋاقتى، مەقبەرىسىنىڭ نۇسخا - لايىھىسى، جۇغراپىيىلىك ئورنى، ھەجىم - كۆلىمى قاتارلىقلارنى ئېنىقلاپ بېكىتىشتە زور خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، خەلقنىڭ يۈكسەك ئىززەت - ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. مۇسلىم ئاقتىلىق ئۆلىما، داڭلىق تارىخچى، مۆتىۋەر شائىر ئىمىر ھۈسەين قازى ھاجىم ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىدە مىللىتىمىزگە ئىنتايىن قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام مائارىپى قاتارلىق ساھەلەردە باشقىلار قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ناھايىتى زور ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتى. شان - شەرەپ، تۆھپە - نۇسرەتلىرى ئارقىلىق سان - ساناقسىز كىشىلەرنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان مەنىۋى ھەيكەل تىكلدى. بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول بىلىم، پاكىز ئىمان، يۈكسەك ئابروى - نوپۇزغا ئىگە بۇ قەدىردان ئالىمى بىلەن مەڭگۈ پەخىرلىنىمىز!

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، 1 - 2 - قىسىم، 1990 - يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى
 2. بورھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى
 3. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (نۇر-مۇھەممەت زامان تۈزگەن) 4 - قىسىم، 1988 - يىلى نەشرى
 4. شاۋخەي: «شېئىرىيەتنىڭ مىللىيىتىشى ۋە مىللىي روھ»، خەنزۇچە، 2000 - يىلى نەشرى
 5. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» (ئەسقىر ھۈسەين، ۋ. غوپۇر تۈزگەن)، مىللەتلەر نەشرىياتى
 6. «قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
 7. «قۇرئان كەرىم»، مىللەتلەر نەشرىياتى
- (ئاپتور: «قەشقەر» ژۇرنىلىدا)

«تۈركىي تىللار دىئالېكتى» كىتابىنىڭ چىقىرىش ۋە نەشرىنىڭ ئىزى تارىخىغا ئىگىلىرىنى ئىشلىتىش ۋە ئىشلىتىش

غالىپ بارات ئەرك

ئەمدى تابغاچ نامىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقىغا قارايدىغان بولساق، بۇ ھەقتە قاراشلار ھەرخىل بولۇپ، كۆپى پەرەزلەر ئاساسىدا ئوتتۇرىغا چىققان. تۆۋەندە ئۇلاردىن مىسال كۆرۈپ باقايلى.

بىرىنچىسى 大漢؛ ئىككىنچىسى 大汗؛ ئۈچىنچىسى 唐家؛ تۆتىنچىسى 大家 سۆزلىرىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن قاراشلار. بۇ قاراشلار پەقەت «تابغاچ ياكى تاۋغاچ» سۆزىنىڭ خەنزۇچىدىكى تەلەپپۇز تەڭشىنى تېپىش ئۈچۈن قىلىنغان ئىزدىنىشتىن ئىبارەت. بىز بۇ ھەقتىكى ئەنە شۇ خىل ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشىگە رەھمەتلەر ئېيتىش بىلەن بىرگە ئۆز مۇلاھىزىمىزنى ئوتتۇرىغا قويماقچى. «تابغاچ» نامى ئالدى بىلەن تۈركىي تىلىدا پەيدا بولغان بولۇپ ھېچ بىر يازمىدا ئۇنىڭ 拓跋 دىن ئۆزگە تەڭشى ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. ئەلۋەتتە سىڭقۇسەلى تۇتۇڭغا ئوخشاش ئالىملارنىڭ خەنزۇ تىلىنى نېمە ئۈچۈن تاۋغاچ تىلى دەپ ئاتىغىنىنى يۇقىرىدا ئالىملار چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن. مىسال قىلساق ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ نامى 大唐 نى بىۋاسىتە تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىپ «تاتو» دېگەندىن باشقا تابغاچ دەپمۇ ئالغان. ئۇنداقتا تاۋغاچنىڭ تەڭشى زادى نېمە؟ نېمە ئۈچۈن تابغاچ ياكى تاۋغاچ جۇڭگو نامىنىڭ تۈركىي تىلىدىكى تەڭشى، توغرىراقى ئاتالمىسى بولۇپ قالدۇ؟ راستىنى ئېيتقاندا تابغاچ نامىنىڭ تۈركىي قەبىلە توۋالارنىڭ نامىدىن ئۆزگە تەڭشى تېپىلغىنى يوق، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە ئەمەس 6 - 7 - ئەسىرلەردىن باشلاپ تۈركىي تىلىدىكى كارلىقلاردا كۆرۈلۈشى بۇ ئاتالغۇنىڭ تۈركىي تىلدىن كەلگەنلىكى ھەققىدە پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكان بېرىدۇ. مېنىڭچە، بۇ ئاتالغۇنىڭ يىلتىزى تاغ مەنىسىدىكى تاۋدىن كەلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىزنىڭ بۇ قارىشىمىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تاۋغاچخان نامىغا بەرگەن ئىزاھى «مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان» بىلەن يېقىنلىشىدۇ. چۈنكى قەدىمدە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك جىسىملارنى تەڭرى دەپ ئېتىقاد قىلغانلىقى، ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىرىنى ئەنە شۇلارغا ئوخشىتىپ ئىززەتلىگىنىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. تۈركىيلىك ئالىم رىشات گەنجىنىڭ «مەلىكۈل مەشرىق ۋە سىن» نى تابغاچخان ئاتالمىسىنىڭ

تەڭداش تەرجىمىسى دېگىنىمۇ توغرا بولۇشى مۇمكىن، بۇ ئاتالغۇنى مۇنداقلا چۈشەنسەك «شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاھى» دېگەنلىك بولىدۇ، «سەن» ئەرەبچە بولۇپ تىلىمىزغا پارىسچىدىن «چىن» بولۇپ ئۆزلەشكەن.

لى جىنشىن ئەپەندى «شىنجاڭ ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «... قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ناسىر توغانخان باغدات خەلىپىلىكىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ خەلىپىسى ئىكەنلىكىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى، پۇللىرىغا ئابباس خەلىپىسىنىڭ نامىنى ئويدۇردى. ناسىر توغانخان ئابباس خەلىپىلىكى رەسمىي ئېتىراپ قىلغان تۇنجى قاراخانىيلار ھۆكۈمرانىدۇر. ئۇ ئەلى ئارسلانخان (خوتەن ئۇرۇشىدا شېھىت بولغان) نىڭ چوڭ ئوغلى ۋە ۋارىسىدۇر، كاشغەردە تۇرغان بولۇپ قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خاقانىدۇر... 1013 - يىلىدىن باشلاپ ياركەندتە قويۇلغان قاراخانىيلار پۇللىرىدىن قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخانىمۇ ئۆزىنىڭ (مەلىكۈل مەشرىق) دېگەن ئۇنۋانى بولغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى كۈچەيتىش، ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، باغدات خەلىپىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ھەمدە ئۇنۋان بېرىشىگە ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىڭ شەرەپ ناملىرىنى پۇللارغا ئويدۇردى»^①. مانا بۇلاردىن بىز خاقانىيە خاقانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە ئەرەبچە بولغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

تارىخ بۇ ھەقتە يېتەرلىك جاۋاب ھازىرلىغان، بىز ئالدى كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ تابغاچ نامىنى تۈركىي قەبىلە توغبات ~ توۋالاردىن كېلىپ چىققان، دېگەن قارىشىنى ئېتىراپ قىلىمىز، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بىز يۇقىرىدا كۆرگەن بايانى، سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ «تاۋغاچ ئېلى مەرىچى ئاتلىق يىراق تۈرك تۈرگەش يېرى» دېگىنىمۇ بۇنىڭ پولاتتەك پاكىتىدۇر. ئالىملار تابغاچلارنىڭ ئەينى تارىخى دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ، 10 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ ھەتتا تاڭ سۇلالىسى زېمىنىنى «تۈرك - تۈرگەش يېرى» دەپ ئاتىغىنىغا ئوخشاش، جۇڭگونى توغرىراغىنى ئېيتقاندا شىمالى جۇڭگو رايونىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ زېمىنى، دەپ قارايدۇ. مەن «مېھرى - شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى سامستو ئاچارىنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدىن تابغاچنى تۈرك - تۈرگەشلەر يېرى دېگەن جۈملىلەرنى تاپالمىدىم، ئەمەلىيەتتە بۇلار تامامەن سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ باشلىق تۈرك - ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرى بولۇپ، ئالىم ئەسەرنى ئىجادىي رەۋىشتە تەرجىمە قىلغاندا، بۇ جۈملىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان، خالاس. ئىككىنچىدىن، بىز دەۋاتقان تابغاچلار، يەنى 拓跋 لار (تۈركىي خەلق - تۇۋالارنىڭ ئەجداتلىرى) ھەم تۈركىي خەلق ئىدى. ئۇلار خۇددى رېنې. گوسسېت ئېيتقاندەك «شىمالىي جۇڭگودا بىر قەدەر ئۇزۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغان» كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئىدى، ئۇلار ئەسلىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ

① لى جىنشىن: «شىنجاڭ ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، دىنىي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1999 - يىلى

بىيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 34 - بەت.

بىر قىسمى بولۇپ شەرقىي ھۇنلاردىن كېلىپ چىققان. مىلادىيە 3 - ئەسىرلەردىن باشلاپ شەنشى ئۆلكىسى دائىرىسىدە ئولتۇراقلاشقان ۋە مىلادىيە 386 - يىلى تابغاچلار ھاكىمىيەت قۇرۇپ دۆلەت نامىنى ۋېي سۇلالىسى دەپ ئاتىغان، بۇ سۇلالە ئېلىمىزنىڭ شەنشى ئۆلكىسىدىن خۇاڭخېننىڭ شىمالىغىچە بولغان رايونلارنى ئىدارە قىلغان. 439 - يىلى شىمالىي جۇڭگو رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالغان. بۇ سۇلالە گەرچە 534 - يىلى ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ شەرقىي ۋېي (534 - 550) ھەم غەربىي ۋېي (535 - 556) ناملىرىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. تابغاچلار ئاز كەم ئىككى ئەسىر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ھەتتا تارىم ۋادىسىغىچە كېڭەيگەن، ئۇلار شىمالنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن تۈرك، ھۇن، موڭغۇل، توڭخۇسلارغا ئىنتايىن زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، ئېلىمىزنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگىمۇ ئاز بولمىغان تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. جۈملىدىن ھاكىمىيەتچىلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىن تەسىرلەر كۆرسىتىش بىلەن بىرگە بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە بۇددا دىنىغا راۋاج بەردى. تابغاچلارنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولۇپ شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇردى، تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەرمۇ ئۆزلىرى چۈشىنىدىغان قەبىلىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تونۇپ، شىمالىي جۇڭگو رايونىنى ئۇلارنىڭ زېمىنى، دەپ ئېتىراپ قىلىپ تاۋغاچ ئېلى دەپ ئاتىدى. ئەلۋەتتە ئارىدىن يېرىم ئەسىرلەر ئۆتۈپ قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) دىمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەسىرى خېلى زور ئىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىدا تۈركىي خەلقلەر ئۆز رولىنى نامايەن قىلغان. ئوڭلۇك ۋە سۆيگۈنلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆلىنى تەۋرىتىشى ۋە تاڭ پادىشاھلىرىنى ئۆز قىزلىرىنى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىشلىرى، بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ يۇقىرى پەللىسى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «Tavlaq» تاۋغاچ. تۈركلەرنىڭ بىر بۆلۈكى. ئۇلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «تات تاۋغاچ» دەپ ئاتىلىدۇ. «تات، ئۇيغۇر دېمەكتۇر. «تاۋغاچ، چىنلىق دېمەكتۇر» دېگەن بايانلىرى بىلەن «tat tavlaq» بۇ جۈپ سۆز، بۇ ئورۇندا «تات، سۆزى (پارس) دېگەن مەنىدە، «تاۋغاچ، سۆزى (تۈرك) دېگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە مەن بەرگەن تەبىر توغرىداقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۈشەنچە مۇشۇنداق» دېگەنلىكى ھەم سېڭقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ تاڭ سۇلالىسىنى «تابغاچ» تۈرك - تۈركەش يېرى دېگەنلىكى، مەيلى مۇسۇلمان دۇنياسىدا بولسۇن ياكى بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسۇن ئوخشاشلا تابغاچنىڭ تۈركىي خەلقلەرنى كۆرسىتىپ كەلگەنلىكى، ھەتتا شىمالىي جۇڭگو رايونىنى تۈركلەرنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى، دەپ تونۇيدىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

بەزى ئاپتورلار تابغاچ نامىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن، دەپ قارىغان، ئەمەلىيەتتە تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنلا غەرب مەنبەلىرىدە بۇ نامنىڭ زاھىر بولۇشى بۇ خىل ئېھتىماللىقنىڭ يوقلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تابغاچ نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە

بولسا 13 - ئەسىرگە كەلگەندە، يەنى 1227 - يىلى چاڭچۇن قەبرىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ يارلىقى بىلەن سۇغدىيانغا ماڭغىنىدا، ئۇنى قارشى ئالغىلى چىققان ئالمىلىقنىڭ مۇسۇلمان ھۆكۈمدارى ئالمىلىق شەھىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سوغا (ساپال چىلەك) سىنى كۆرۈپ خۇشاللىق بىلەن «تاۋغاچلار ھۈنەرۋەن [桃花石诸事皆巧]» دېگەن ۋاقىتتا تۇنجى قېتىم خەنزۇچە مەنبەلەردە ئوتتۇرىغا چىققان. ئاپتور بۇ يەردە «تاۋغاچلار خەنزۇلاردۇر - 桃花石 汉人也» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە مۇشۇ نام پەيدا بولۇپ 700 يىللار كېيىنكى دەۋرنىڭ خاتىرىسى، يەنە كېلىپ بۇ ئاتالغۇ قوللىنىشتىن قالغان ۋاقىتلاردىكى خاتىرىسىدىن ئىبارەت. ئىبارەت. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تابغاچ ~ تاۋغاچ ئاتالغان تۈركىي خەلقنىڭ باشقا خەلقلەر، جۈملىدىن تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى تەسىرى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇلار تابغاچلارنى شىمالىي جۇڭگونىڭ ئىگىلىرى دەپ تونىغان ۋە شىمالىي جۇڭگو رايونىنى تاۋغاچلارنىڭ نامى بىلەن تابغاچ ئېلى دەپ ئاتىغان، بۇ خىل قاراش تاڭ سۇلالىسى تىكلەنگەن ۋاقىتلاردىمۇ داۋام قىلغانلىقتىن، سىڭقۇ سەلى تۈتۈڭ تابغاچنى «تۈرك - تۈرگەش يېرى» دەپ ئاتىغان. بىز يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ تاۋغاچ نامىنى 拓跋 نىڭ ئەسلى يىلتىزى دەپ قارايمىز. 拓跋 بولسا تابغاچنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. تاۋغاچ، تاۋغاچخان ئاتالغۇلىرىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار بار، تاۋغاچخان ئاتالغۇسىنى ئالىدىغان بولسا تۈركىيلىك دوكتور رىشات گەنج «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسىرىدە: «يەنە شۇ چاغدىكى ئۇنۋانلار ئىچىدىكى (تاۋغاچ) دېگەن ئۇنۋانغا كەلسەك بۇ ھەقتىمۇ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ (تۈركىي تىللار دىۋانى) نى يازغان دەۋردە (تاۋغاچ) سۆزى ھەم (ماچىن) نىڭ جۇغراپىيىلىك ئاتىلىشى بولۇپ قوللىنىلاتتى ھەمدە تۈركىي خەلقلەردە (ماچىنلىق) ۋە كەڭ مەنىدىكى (چىنلىق) دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ھۆكۈمدارلارغا (تاۋغاچخان) ئۇنۋانىمۇ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ (دۆلىتى بۈيۈك ۋە قەدىمىي)، (مۈلكى ئەزىم ۋە قەدىم) دېگەنلىك بولاتتى. ئۇنىڭ شۇ سۆزلىرىگە قاراپ قاراخانىيلارنىڭ ھەم سەلتەنەتلىرىنىڭ كۈنىلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ھەمدە ئۆزلىرىنى چىننىڭ (شۈبھىسىزكى بارخان دەپ ئاتالغان ۋە چىگرىسىنىمۇ قەشقەر ئەتراپى دەپ بېكىتكەن تۆۋەنكى چىن) ھاكىملىرى دەپ چۈشەنگەنلىكى خۇلاسەسىنى چىقىرىش مۇمكىن. ئۇلار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك (مەلىكۈل مەشرىق ۋە سىن) ئۇنۋانىنىمۇ قوللانغان بولۇپ، پىكرىمىزچە بۇ ئۇنۋان (تاۋغاچخان) ئۇنۋانىنىڭ ئەرەبچىگە قىلىنغان تەرجىمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى شەرقنىڭ ۋە چىننىڭ ھاكىملىرى دەپ ھېسابلىغانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى»^① دەيدۇ. ئالمىنىڭ بۇ بايانلىرى بىلەن ئېلىمىز تارىخشۇناسى ۋېي لياڭتاۋ ئەپەندىنىڭ «قاراخانىيلار تارىخىدىن تېزىس» ناملىق كىتابىدىكى: «قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ

① رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى، ئۈرۈمچى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 177 -، 178 -، 182 - بەتلەر.

تېررىتورىيىسىنى ماۋرەئۇننەھر رايونىغا كېڭەيتكەن ئەلى بىن ھەسەن تارقان پۇلىدا ئۆزىنى تاۋغاچ بۇغراخان دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ماۋرەئۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىبراھىم ئىبىن ناسىرمۇ تاۋغاچ بۇغراخان، دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا ئۇ سوقتۇرغان پۇللاردا بىۋاسىتىلا مەلىكۈل مەشرىق ۋە سىن، دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى ناسىرمۇ مەلىكۈل مەشرىق ۋە چىننىڭ سۇلتانى دەپ ئاتالغان»^① دېگەن بايانلىرى بىزنى بۇ ھەقتە چوڭقۇرلاپ ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەسىرى مۇقەددىمىسىدە ئېيتىلغان خاقانىيە خاقانى ھەسەن بىن سۇلايمانمۇ تاغاچ بۇغراخان دەپ ئاتالغان. ياركەنتتىن تېپىلغان 1081 - يىلى يېزىلغان ئەرەبچە بىر يازمىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «... مۇسۇلمانلارنىڭ قۇتقازغۇچىسى، مەشرىق ۋە چىننىڭ سۇلتانى، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن يەنى سۇلايمان ئارسلان قاراخاننىڭ ئوغلى، ئاللاھنىڭ ئەلچىسى ئىشەنگەن خەلىفىنىڭ دوستى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن، شۇنداقلا ئالىي ھۆرمەتلىك شاھزادە، ئالىيلىرى، خاندانلىقنىڭ تۇۋرۇكى، مۇسۇلمان ئۈممەتلىرىنىڭ يول باشچىسى چاغرى تېگىن ئەبۇ مۇسا ھارۇن، يەنى مەشرىقنىڭ تاۋغاچ بۇغرا قاراخاننىڭ ئوغلى خەلىفە تەرىپىدىن قوغدىلغان تەيىنلەنگەن...»^② دېگەن جۈملىلەر بار. سەلجۇق سۇلتانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۈلك «سىياسەتنامە» ناملىق ئەسىرىدە خاقانىيە خاقانلىرىنىڭ «مەلىكۈل مەشرىق ۋە چىن» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ. ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن خاقانىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ۋە ئەرەب تىلىدا ئۇنۋان ناملىرى بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە دوكتور، پروفېسسور رىشات گەنجىنىڭ «شۇ دەۋردە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۈركچە ئۇنۋانلىرى بىلەن ئىسلامىي لەقەبلەرنىڭ بىللە ئېيتىلىشىغا كەلسەك، بۇ لەقەبلەرنىڭ شۇ دەۋر شارائىتىدا خەلىپىلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن لەقەبلەر ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن بىز توختىلىۋاتقان دەۋردە يالغۇز غەربىي قاراخانىيلاردىن ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىمغا خەلىپە تەرىپىدىن 1061 - يىلى تون بىلەن بىللە لەقەبمۇ بېرىلگەنلىكى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ بىر قەيتىدىن كۆرۈۋالالايمىز. ئەمما بۇغراخان ھارۇن (خەلىپە تەرىپىدىن بېرىلمىگەن تەقدىردىمۇ) (شەھابۇددەۋلە ۋە زاھىرۇد - دەۋا) دېگەن بىر لەقەبىنى ئۆزلۈگىدىن قوللانغان ئىدى. بۇ بىر ئايرىم ئەھۋال بولسىمۇ، ئەمما بۇ قاراخانىيلارنىڭ بەزى ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ شۇ يۈنۈلۈشكە مايىللىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بىراق كۆپۈنچىسىنىڭ ئىسلامىي لەقەبلىرىنىڭ، قاراخانىيلارنىڭ پۇللىرى ئۈستىدە خەلىپىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنىشى، بۇ لەقەبلەرنىڭ قانۇنىي يوللار بىلەن ئېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ»^③ دەپ يازغانلىرى ئۇيغۇر مۇسۇلمان خاقانلىرىنىڭ تۈركچە (ئۇيغۇرچە) ۋە ئەرەبچە ئۇنۋانلار قوللانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خوتەننىڭ قۇمراپات قەدىمىي بۇتخانىسىدىن تېپىلغان تۆشۈكسىز، سوقما مىس پۇلنىڭ

① ۋېي لىياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن تېزىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى،

53 - بەت.

② ③ رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى، ئۈرۈمچى،

ئۇيغۇرچە نەشرى، 182 - بەت.

بىر يۈزىگە «لائلاھە ئىللاللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ»، يەنە بىر يۈزىگە «سۇلايمان قادىر»
 تابغاچ خاقان» دېگەن خەتلەرنىڭ يېزىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. بۇ يەردە مەن «سۇلايمان قادىر»
 پۇلشۇناس مەرھۇم جياڭ چىشاڭ ئەپەندى تابغاچخان نامى ھەققىدە كۆپرەك
 ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ «بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزچە، يەنە تابغاچخان دېگەن
 بۇ نام ناھايىتى يۈكسەك شان - شەرەپلىك نام بولۇپ، ئۇنى قوللانغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ خاقان
 جەمەتىدىن ئىبارەت ئېسىلزاڭلىق سالاھىيىتىنى ۋە تارىختا ئۆز مىللىتى قۇرغان قەدىمىي
 خانلىق ئەنئەنىسىنىڭ ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ»^① دەپ يېزىشى بىزگە
 خاقانىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى تاۋغاچخان دەپ ئاتىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ
 بېرەلەيدۇ. ئۇ يەنە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تابغاچخان ئاتالغۇسىغا بەرگەن تەبىرىنى شەرھلەپ
 مۇنداق يازىدۇ: «قەدىمىي دۆلەت ۋە چوڭ خان دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە ۋە بەلكى بۇ مەنە تېخىمۇ
 گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇلار قەدىمىي دۆلەت دېگەندە، ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ
 شىمالىي قىسمىدا قۇرغان ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆزدە تۇتىدۇ. چوڭ خان دېگەن سۆز ئۇنى
 قوللانغۇچىنىڭ شەرەپ ئۇنۋانى ۋە خاقاننىڭ ھۆرمەت مەرتىۋىسىنى ئىپادىلەيدىغان
 سۆز»^②. «تاۋغاچخان» نى ئېلىپ ئېيتساق بۇنىڭ يۇقىرىقى شىمالىي جۇڭگونى كۆرسىتىدىغان
 تابغاچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ناتايىن، چۈنكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر تىلىدا
 شەكىلداش سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، يۇقىرىدا بىز تاۋغاچ نامىنىڭ تۆت خىل شەكىلداشلىرى
 بارلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. شۇڭا بىز «تاۋغاچخان» ئاتالغۇسىدىكى تابغاچ سۆزىنى كۆرۈپلا
 ھەرگىزمۇ ئۇنى «تاۋغاچخان» ئاتالغۇسىنىڭ مەنبەسى دەۋالساق بولمايدۇ. مەھمۇد
 كاشغەرىنىڭ «tavṣaq» ھەر بىر بۈيۈك قەدىمىي نەرسە «tavṣaqæzi» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆز
 خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ. «مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە
 «تاۋغاچخان» دېيىلىدۇ» دېگەن تەبىرىنى ئەڭ مۇۋاپىق چۈشەندۈرۈش، دەپ قاراشقا بولىدۇ،
 ناۋادا بىز تاۋغاچ ۋە چىن نامىنى جۇڭگو مەنىسىدە چۈشەنسەك، خاقانىيە خاقانلىرىنى ئىچكىرى
 ئۆلكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى مەنىسىدە جۇڭگونىڭ خاقانى دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنداق
 بولغاندا تارىخقا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولىمىز، خاقانىيەنىڭ تېررىتورىيىسى سەددىچىننىڭ
 ئىچىگە سوزۇلغان ئەمەس. ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنى «مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان»
 دېگەن مەنىدە تاۋغاچخان دەپ ئاتايدۇ؟ شۇ دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ چۈشەنچىسىدە ئۇلار
 مىلادىيىدىن بۇرۇنلا ياشىغان باتۇر خاقان، ۋە تەنپەرۋەر توڭا ئالىپ ئەر، يەنى پارس
 مەنبەلىرىدىكى ئافراسىياپنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى، دەپ قارىغان. ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن
 تۈركلەر بىلەن ئافراسىياپنىڭ مۇناسىۋىتى ئەينى ۋاقىتتا شەرقتە ئىنتايىن مەشھۇر بولۇپ،
 ئېلىمىز تارىخچىسى لى جىنشىن «شىنجاڭ ئىسلام خاندانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق

① «ش ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر

توپلىمى»، 1982 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1077 - بەت.

② «ش ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر

توپلىمى»، 1982 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1077 - ، 1088 - بەتلەر.

كىتابىدا: «شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ تارىختىكى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى ئابا - ئەجدادىدىن خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمدارلىرى، ئافراسىياپنىڭ ھەقىقىي ئەۋلاتلىرى ۋە ۋارىسلىرى⁽¹⁾ دەيتتى» دەپ يازىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىنىڭ پىرامىدالىرىنى تىكلەنگەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرى ۋە پارس شائىرى فىردەۋسنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى ئافراسىياپ ھەققىدىكى ئۇچۇرلار سۆزىمىزنى دەلىللەشكە يېتەرلىك پاكىت بېرەلەيدۇ. شۇڭىمۇ خاقانىيە خاقانلىرى ھاكىمىيىتىنى ئافراسىياپ خاندانلىقىنىڭ داۋامى دەپ تونۇپ ئۆزلىرىنى «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دەپ ئاتاشقان، گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېيتىش مۇمكىنكى، مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، تۇڭا ئالىپ ئەر ۋە تەن تۇپرىقىنى ئىران تاۋجاۋۇزچىلىرىدىن قوغدىغان ۋە تەنپەرۋەر تارىخىي شەخس بولۇپ، زامانىسىنىڭ ئۇيغۇر ئالىملىرى مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلار كىتابلىرىدا ئافراسىياپ ھەققىدە مۇھەببەتلىك ھېسسىياتىنى، سېغىنچىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇنى «بەگلەر بېگى»، «ياخشىلىقنىڭ ھامىيىسى» دېگەندەك ناملاردا ئاتىغان، خەلقنىڭ ئافراسىياپ ھەققىدە ئېيتقان داستانىدىن پارچىلار بەرگەن. ئافراسىياپ ھەققىدە ئىمكان يار بەرگەن ياخشى باھالارنى يېزىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بولغان مەرسىيە نامىلەردىن ئۈزۈندىلەرمۇ بەرگەن. پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئافراسىياپ خاقانىيە تۈرك - ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ يۇقىرى نوپۇزغا ئىگە بۈيۈك ئەجداد ھېسابلانغان. دېمەك، تاۋغاچخان نامىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرى بايانىنىڭ ئىنتايىن توغرىلىقىنى پاكىتلار نامايەن قىلىپ تۇرماقتا.

قىسقىچە خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، تابغاچ نامى ئەسلىدىنلا تابغاچلارنى يەنى بىز ئېيتىۋاتقان توقبات تۈركلىرىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، توقباتلار ۋېي سۇلالىسىنى قۇرغان ۋە 200 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولغاچقا، تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان، ئۇلار ئەسلىدىن تۈركىي خەلق بولغىنى ئۈچۈن ئىككى ئارىدىكى مۇناسىۋەت كۈچەيگەن ھەمدە تۈركىي خەلقلەرمۇ ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان. تابغاچلارنىڭ شوھرىتى پىراق - يېقىنغا تارقالغان، تابغاچلارنىڭ نامى تۈركىي خەلقلەر ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ غەربكە تاكى گىرېكلارغىچە تارقىلىپ مەشھۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن گىرېك ۋە ئەرەب ئاپتورلىرى خېلى كېيىنكى ۋاقىتقىچە شەرق دۇنياسىنى تابغاچ نامى بىلەن باغلاپ چۈشەنگەن، مەھمۇد كاشغەرى زامانىسىغا كەلگەندە بۇ نام ماچىن بىلەن ئالماشقان. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرى «tattavlaq» بۇ جۈپ سۆز، بۇ ئورۇندا «تات» سۆزى «پارس» دېگەن مەنىدە، «تاۋغاچ» سۆزى «تۈرك» دېگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە مەن بەرگەن تەبىر توغرىلىقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۈشەنچە مۇشۇنداق» دەپ ئىزاھ بېرىشكە مەجبۇر بولغان، چۈنكى ئىسلامىيەت

1. شىنجاڭ ئىسلام خاندانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى، دىنىي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1999 - يىلى.

خەنزۇچە نەشرى، 42 - بەت.

دۇنياسى تابغاچلارنى تۈركىي خەلق ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتى دەپ تونۇيتتى. بۇددا مۇھىملىكى ئۇيغۇر ئالىمى سېڭقۇ سەلى تۈتۈك بولسا تاڭ سۇلالىسىنى تابغاچ دەپ ئاتاش بىلەن بىرگە، «تۈرك - تۈركەشلەرنىڭ يېرى» دېگەن باياننى قوشۇپ شۇ چاغدىكى چۈشەنچىلەردە تابغاچ نامىنىڭ تۈركلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى يەنىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ ھەققانىيەت تۇيغۇسى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسلى تابغاچلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈشىنى كۆرسىتىپ «تاۋغاچ» تۈركلەرنىڭ بىر بۆلۈكى. ئۇلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ (تات تاۋغاچ) دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بىز يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن تابغاچ نامىنىڭ شۇ چاغلاردا تۈركىي خەلق نامىدىن ئېلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنىمۇ كۆرسەتكەنلىكىنى، بۇنداق ئاتاشنىڭ سەۋەبى شىمالىي جۇڭگو رايونىنى تابغاچ ئاتالغان تۈركىي قوۋمىنىڭ زېمىنى، دەپ قارىغانلىقىدىن كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. تابغاچخان ئاتالغۇسى بولسا خاقانىيە خاقانلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى تۈركىي خەلق ئەجدادىمىز دەپ تونغان تۇڭا ئالىپ ئەر، يەنى ئافراسىياپقا باغلاپ ئۆزلىرىنى مۇشۇ زېمىننىڭ ئافراسىياپ خاندانلىقىنىڭ ۋارىسلىرى دەپ تونۇپ «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە تاۋغاچخان دەپ ئاتىغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر گۈلتاجىسى بولۇپ، ئۇنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ زاماندىشى، خاقانىيەنىڭ جامائەت ۋە دۆلەت ئەربابى، مۇتەپپەككۈر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىلادىيە 1069 - يىلى تۈرك (ئۇيغۇر) ئەدەبىي تىلىدا يېزىپ چىققان. ئەمما چىن ۋە ماچىن نامى ھەققىدىكى بايانلار داستانغا تەخمىنەن 12 - ، 13 - ئەسىرلەردە يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىنىۋاتقان ئىككى مۇقەددىمىدە كۆرۈلىدۇ. مەن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇقەددىمىسى ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ماقالەمدە بەزى ئۆزگىچە پىكىرلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم (بەزى ھالقىلىق مەسىلىلەرنى شۇنىڭدىن كۆرسەك بولىدۇ). ئەمدى نەق مەسىلىگە كەلسەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى قاراشلار 11 - ئەسىردىكى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلىسە، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇقەددىمىسىدىكى بايانلار 12 - ، 13 - ئەسىرلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋېنا (ھېرات) نۇسخىسى ھەمدە مۇكەممەل نۇسخا دەپ قارىلىۋاتقان پەرغانە نۇسخىسى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. نەسرى مۇقەددىمىسىدىن مىسال كۆرۈپ باقايلى:

«كىتاب چىن ھېكىملىرىنىڭ ھېكىمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن. ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغاندۇركى ... چىن - ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىكى، مەشرىق ۋىلايىتىدە^①، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە^②

① «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان خەنزۇچە نەشرىنىڭ 2 - بېتىدە مەشرىق

شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان.

② يەنە يۇقىرىقى بەتتە ئەسلى مەتبىدىكى تۈركىستان ئەللەرىدە دېگەن سۆز «تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان جايلارنى

كۆرسىتىدۇ» دېيىلگەن.

ئېلى گەنسۇدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ھاكىمىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن ئىزاھاتنى بېرىشنى لايىق تاپتۇق، چۈنكى مەھمۇد كاشغەرى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئەمەس ئۇيغۇرلارنى پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن خاقانىيلىك مۇسۇلمانلارنى تۈرك، دەپ ئاتىغان. «تارىخىي نەزەر بۇ نەزىرىيە ۋە نەزىمىي نۇسخىنىڭ مەزمۇنى يېقىنلىقىدىن خەۋەردار. «قۇتادغۇبىلىك» ناھايىتى كەڭ دائىرىگە - پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر توپلانغان جايلارغا (قامۇغ تۈركىستان ئەللىرىگە) تارقالغان بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەر كىتابنى ئەزىزلەپ، يوشۇرۇپ ساقلىغان ۋە ئەۋلادلىرىغا مەراسىم قالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆز چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا مەقسەتلىك ھالدا ئۆز مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ «ئەدەبۇل مۇلۇك»، «پەندنامە ئى مۇلۇك»، «ئايىنۇل مەملىكە»، «زىننەتۇل ئۇمرا» ... دېگەنگە ئوخشاش ناملارنى قويغان. شۇندىمۇ كىتابنى تەتقىق قىلىشتا تەكىتلەيدىغان بىر مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ ئەسەردە قوللىنىلغان تىل. ئەسەرگە ئۇنداق ياكى مۇنداق نام قويغانلار ئالدى بىلەن ئەسەرنى ئوقۇپ بەھرىلىنىشى ۋە تەربىيە ئېلىشى لازىم، شۇندىلا كىتابقا نام بېرىشلىرى مۇمكىن. «قۇتادغۇبىلىك» تە ئىشلىتىلگەن ئەدەبىي تىل ئەينى دەۋردە پۈتكۈل تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغان خاقانىيە تۈرك تىلى - قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھېسابلىنىدۇ. داستاننىڭ يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلۈشى يېزىق توسالغۇسىنى يوق قىلغان. قازاقچە يادىكارلىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، داستان چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قازاق خەلقىنىڭ ئارىسىغىمۇ تارقالغان. شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى، داستاندىن ئالدى بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر بەدىئىي زوق ئالغان ۋە تۈرلۈك ناملارنى قويغان. ئىرانلىقلار «شاھنامە ئى تۈركىي» دەپ ئاتىدى، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك ئەرەب - پارس ئەللىرى بىلەن تۈرك (ئۇيغۇر) ئەللىرىنىڭ ئالاقىسى ئەزەلدىن قويۇق، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن تېخىمۇ شۇنداق بولغان، بۇ مەسىلە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس. باشسىز بۆك بولمىغاندەك پارسىلاردىن خالىي تۈركلەرمۇ بولمايدۇ.»^① دېگەن بايانى بىلەنمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. ئىران تېررىتورىيىسىدە يەنە تۈركىي خەلقلەر بولۇشتىن سىرت، شۇ تارىخىي دەۋردە سەلجۇقىيلار، غەزنىۋىيلەر خانلىقلىرىمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەتلىرى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى «تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشنى تۈركلەر بۇرچىدا تۇغدۇرغانلىقى ۋە پەلەككىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم ... دەۋر سۇلتانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى ... ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ئارتۇق يول يوق ئىدى.»^② دەپ يازغاندەك

① مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 -

توم، 455 -، 2 - بەت.

② مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 -

توم، 2 - بەت.

ئىسلامىيەت دۇنياسىدا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ئېھتىياجىغا ئايلىنىپ نۇرغۇن كىشىلەر ئىشلەتكەن، ئۆگەنگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىشتىن ئىككىنچى مەقسەت مۇشۇ خىل ئېھتىياجنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت، شۇڭا ئىرانلىقلارنىڭ مۇنداق دەپ ئاتىلىشى تامامەن مۇمكىن. ئەگەر بىز يۇقىرىقى ناملارنى تۈركىي خەلقلەر ئەمەس، چەتئەللىكلەر قويغان دەپ پەرەز قىلساق داستان ئەينى چاغدا قايسى تىلغا تەرجىمە قىلىنغان؟ ناۋادا بىز چىن ۋە ماچىن ناملىرى جۇڭگونى ياكى خەنزۇلارنى كۆرسىتەتتى دېسەك، خەنزۇ خەلقىنىڭ تەرجىمە ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا «قۇتادغۇبىلىك» نى تەرجىمە قىلىشى ئېھتىمالدىن يىراق، توغرىراقى ھېقاندق مۇمكىنچىلىكى يوق. شۇ چاغدا تەرجىمە قىلاتتى دېسەك، ئىسلامىيەت ئەقىدىسى سىڭگەن «قۇتادغۇبىلىك» نى ئەمەس، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان بولاتتى. خەنزۇ ئالىم، ئەدىب، پادىشاھلىرى ئۆزلىرى كۆرمىگەن، بەلكىم ئاڭلاپمۇ باقمىغان، چۈشەنمەيدىغان «قۇتادغۇبىلىك» كە ھەرگىزمۇ «ئەدەبۇل مۇلۇك» ياكى «ئاينۇل مەملىكە» دەپ نام بېرىپ يۈرمەيدۇ، پەقەت ھەممىلا نەرسىگە ئوتۇغات نامى بېرىش مەسئۇلىيىتىمىز بار، دەپ قارىمىغان بولسالا. «قۇتادغۇبىلىك» پەقەت زامانىمىزغا كەلگەندىلا ئىككى قېتىم نەشر قىلىندى، بىر قېتىمى گېڭ شىمىن بىلەن ۋېي سۈيىي تەرجىمە قىلغان قىسقارتىلما نۇسخا 1979 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن؛ خاۋگۈەنجۇڭ ۋە ليۇ بىڭلار تەرجىمە قىلغان تولۇق نۇسخا 1986 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى ھەمدە «福乐智慧» دەپ نام بېرىلدى. تەتقىق قىلىنىپ ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلدى، جۈملىدىن تەتقىقات ماقالىلىرى ۋە كىتابلار نەشر قىلىندى، مانا بۇ ھەقىقەت، مەلۇم دەۋرلەردىن كېيىن خەنزۇ ئالىملىرى «قۇتادغۇبىلىك» نى «福乐智慧» دەپ ئاتىغان دېسەك، ھەمدە كىتاب ماقالىلەرنى دەلىل قىلساق راست شۇنداق بولغان، دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا بىز داستاننىڭ مىلادىيە 11 - ئەسىردىن كېيىن يېزىلغان مۇقەددىمىلىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتتۇق. نەسرې ۋە نەزىمى مۇقەددىمىلەر مۇتەپپەككۈر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئەمەس (ئېھتىمال كۆچۈرگۈچى كاتىپ) تەرىپىدىن يېزىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز. مىلادىيە 11 - ئەسىردىن كېيىنكى «مەشرىق ۋىلايەتىدە قامۇغ تۈركىستان ئەللەرىدە»، بۇغراخان تىلىنچە تۈرك لۇغەتىنچە ...» نى مۇلاھىزە قىلساق تۈرك لۇغەتى تۈركىي تىللار لۇغەت فوندىنى كۆرسەتسە، بۇغراخان تىلى خاقانىيە تىلى بولۇپ، شۇ تىل فوندىنىڭ مەركىزىدە تۇرۇپ ئاساسى قىسمىنى تەشكىل قىلىپ ئەدەبى تىللىق رولىنى ئوينىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك ئىككىسى بىر تىل بولۇپ بىر - بىرىنى ئېنىقلاپ كەلگەن. «مەشرىق ۋىلايەتىدە بىلەن تۈركىستان ئەللەرىدە» تەڭداش ئاتالغۇ بولۇپ، مەشرىق ئېلى شەكسىزكى قۇز ئوردو ئېلى، كاشغەر ئېلى (خاقانىيە يەنە تۈرك دەپ ئاتالغان بولۇپ مۇشۇ مۇقەددىمە بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرىدىن مەلۇم). ئۇيغۇر ئېلى (چىن) ... قاتارلىق قامۇغ (پۈتۈن) تۈركىستان ئەللىرىنى كۆرسەتكەن. «مەشرىق مەلىكى تاۋغاچ

بۇغراخان» ئاتالغۇسى بىزگە مەسىلىنى يەنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بىز بۇنىڭدىن «مەشرىق ۋىلايىتى = قامۇغ تۈركىستان ئەللىرى = خاقانىيە» دېگەن يەكۈننى چىقىرىمىز. ئۇنداق بولمايدىكەن، خاقانىيە خاقانى قانداقچە مەشرىق مەلىكى بولۇپ قالىدۇ؟

«قۇتاغۇبىلىك» نىڭ مەيلى نەزمىي يەشمىسى بولسۇن، نەسرېي يەشمىسى بولسۇن نوپۇزلۇق ئالىملىرىمىز تەرىپىدىن ئىشلەنگەن بولسىمۇ، نېمە سەۋەبتىندۇر شۇنداق ئاددىي مەسىلىلەردىمۇ سەۋەنلىككە يول قويۇلغان. بىز كۆرسەتكەن ئاشۇ مىساللاردىمۇ خاتالىق بولغىنى ئۈچۈن خەنزۇچە توغرا تەرجىمىسىنى قوشۇمچە قىلدۇق. بۇلار بىزنىڭ تارىخىي دەۋردىكى چىن، ماچىن چۈشەنچىسىنى ئايدىڭلاشتۇرىشىمىزدا ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. نەزمىي مۇقەددىمىسىنىڭ «بۇ مەشرىق مەلىكى، ماچىنلار بەگى» دەپ مەشرىق بىلەن ماچىننىڭ تەڭداش ئاتالغۇلىقى ئىپادىلەنگەن. مانا بۇ بېيتتا ھۆكۈمدار مەشرىق مەلىكىگە مەدھىيە ئوقۇلغان بولۇپ «مەشرىق مەلىكى» بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۈستىدە كۆپلىگەن ماچىنلار بارلىقىنى بىلىش مۇمكىن. «بەگ» بىلەن «مەلىك» ئوخشاشلا ھۆكۈمدارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرچە يەشمىدە بۇلار كۆپلۈككە ئۆزگەرتىلىپ مەسىلىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. «ئازۇندا يەگى» (دۇنيادا بىرلا) ئىبارىسىمۇ بۇ بىرلىكنى قوللاپ تۇرۇپتۇ. دېمەك، خاقانىيەلىكلەر يەنە «ماچىنلار» دەپمۇ ئاتالغان. يۇقىرىقىلاردىن بىز تەڭداش ئاتالغۇلارنى پاراللېل قوللىنىش مۇقەددىمە ئاپتورىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى ياكى تارىخىي ئېنىقلىما بېرىش مۇددىئاسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئامىل بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشقا كېلىمىز.

18 - بېيتقا نەزەر سالىدىغان بولساق، «ماچىنلار ھەكىمى بۇ چىن يابغۇسى» دىن ناھايىتى ئېنىق ھالدا «ماچىن» بىلەن «چىن» نىڭ تەڭداش ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

پۇلشۇناس جياڭ چىشياڭنىڭ «شىنجاڭ خاقانىيە سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى» ناملىق كىتابىدا يېزىشىچە، كاشغەر ۋە يەكەندە قويۇلغان خاقانىيە پۇلىنىڭ ئوڭ يۈزىدە «مەلىك ئەل مەشرىق - مەشرىق ئېلىنىڭ پادىشاھى» دېگەن خەتلەر بار ئىكەن. (2)

تارىخشۇناس ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخىدىن تىزىس» ناملىق كىتابىدا يېزىشىغا قارىغاندا مىلادىيە 1041 - يىلىدىن 1080 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىبراھىم بىن ناسىر، ناسىر بىن ئىبراھىم قاتارلىق خاقانلار «تاۋغاچ بۇغراخان، شەرق ۋە چىننىڭ خاقانى، مەشرىق ۋە چىننىڭ سۇلتانى» دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان.

بۇ يەردە بىزگە يەنە «تاۋغاچ بۇغراخان» ئىبارىسىگە جاۋاب تېپىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردىكى «تاۋغاچ بۇغراخان» يۇقىرىدا بىز كۆرگەن ئىسپاتلار بويىچە «تاۋغاچ = جۇڭگو» بولۇپ، «تاۋغاچ بۇغراخان = جۇڭگو بۇغراخان» بولامدۇ؟ بۇ جەھەتتە مەن پۇلشۇناس جياڭ چىشياڭنىڭ: «بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزچە يەنە «تاۋغاچخان» دېگەن بۇ نام ناھايىتى يۈكسەك شان - شەرەپلىك نام بولۇپ، ئۇنى قوللانغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ خاقان جەمەتىدىن ئىبارەت ئىسىلزاڭلىق سالاھىيىتىنى ۋە تارىختا ئۆز مىللىتى قۇرغان قەدىمى خانلىق ئەنئەنىسىنىڭ

ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ» دېگەن قارىشىغا مايىللىق بىلدۈرىمەن. دوكتور رىشات گەنج «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق كىتابىدا خاقانىيە دەۋرىگە مەنسۇپ ياركەنتتىن تېپىلغان يازمىدا «قۇتادغۇبىلىك» تەقدىم قىلىنغان خاقانىنىڭ ئۇنۋانى «مۇسلىمنى مەلىكۈلمەشرىق ۋە سىن بۇغرا قاراخان» ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ئەرەبچە يادىكارلىق مىلادىيە 1082 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈلگەن قانۇن ۋەسىقىسى بولۇپ، خاقانىنىڭ تولۇق ئىسمى «مۇسلىمىن مەلىكۈل مەشرىق ۋە چىن تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ئەل ھەسەن» دېيىلگەن.

«تاۋغاچخان» ئىبارىسى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەرگە ئەينى زاماننىڭ ئەللامىسى، تۈرك دالالىلىرىنى ئون نەچچە يىل تەكشۈرگەن بۈيۈك تىلشۇناس، پەلەك تەتۈر كەلمىگەن بولسا بولغۇسى تاۋغاچخان، خاقانىيە شاھزادىسى مەھمۇد كاشغەرى جاۋاب بېرىشكە ئەڭ ھەقىلىق، ئۇنىڭ جاۋابى مەڭگۈلۈك كېسىم. ئالىمنىڭ ئۆلمەس قامۇسىدا «تاۋغاچخان» ئۇنۋانىغا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان» دەپ بەرگەن تەبىرى بەرھەق. چۈنكى خاقانىيە خاقانلىرى ئۆزلىرىنى «شاھنامە» دە يېزىلغان تۇران (تۈرك) شاھى ئافراسىياپ (تۇڭا ئالپ ئەر) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارايتتى. شۇڭا ئۆزلىرىنى خاقانلىققا لايىق، ھاكىمىيىتى قەدىمدىن داۋام قىلغان خانلىق، دەپ قارايتتى.

دوكتور رىشات گەنج «مەلىكۈل مەشرىق ۋە سىن» نى «تاۋغاچخان» ئۇنۋانىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى، دەپ قارايدۇ. خاقانىيە دەۋرىنىڭ پۇللىرىدا «ئەبۇ شۇجا ئارسلان قاراخان ئەلمەشرىق ئەل دەۋلە»، «ئەبۇ شۇجا ئارسلان قاراخان مەلىك ئەل مەشرىق» دېگەندەك شەرەپ ناملىرى كۆرۈلىدۇ.

دېمەك، خاقانىيە دەۋرىدىن باشلاپ چىن ۋە ماچىن بىر ئېتىنىكا ھەم مەدەنىيەت سىستېمىسىدىكى تۈركىي خەلقلەرنى كۆرسەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قەدىمدىن بېرى كاشغەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا...» ئىبارىسى سۆزىمىزنىڭ دەلىلى بولالايدۇ.

«قامۇغ تۈركىستان ئەللىرى» قانداقچە «مەشرىق ۋىلايىتى»، خاقانلىرى قانداقچە «مەلىكۈل مەشرىق» بولۇپ قالىدۇ؟

16 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆراگان «تارىخى رەشىدى» دە: «تۇغلۇق تېمۇرخان دۆلەتمەن پادىشاھ بولۇپ، مەشرىق دىيارىدا كۆپۈرلۈك كېچىسىنى ئىسلام قۇياشى بىلەن نۇرلاندۇردى»^① دەپ يازغان.

17 - ئەسىردە ياشىغان بەلىخلىق ئالىم مۇھەممەد ئىبنى ۋەلى يەتتە توملۇق ئىنىسېكلوپىك ئەسىرى «بەھرۇل ئەسرار» دىكى بايانلار بىزگە خاقانىيە خاقانلىرىنىڭ «مەلىكۈل مەشرىق» دەپ ئاتالغانلىقىغا چۈشەنچە بېرىدۇ:

① مىرزا ھەيدەر كۆراگان: «تارىخى رەشىدى»، موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى، «بۇلاق»

ژۇرنىلى، 2002 - يىللىق 1 - سان، 23 - بەت. رەسىمى ئىسپاتىدا، 2002 - يىلى 1 - سان، 23 - بەت.

«كاشغەر - ئالەمنىڭ مەشرىقىدىكى كاتتا ئەللەرنىڭ بىرسى. مۇستائۇفى كاشغەرنى خىتاي شەھەرلىرىدىن ھېسابلايدۇ، باشقىلار ئۇيغۇرىستان دېيىشىدۇ، ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى ئىقلىم ئارىسىغا جايلاشقان. كاشغەر مەشھۇر مەملىكەتلەرنىڭ بىرسى، ئىسلام ئەللىرىنىڭ چېگرىسى. ئۇ، موغۇلىستان دالاسى، خىتاي، تىبەت، بەدەخشان ۋە پەرغانە بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ياركەند، ئاقسۇ، خوتەن، چالاش، تۇرپان، باي، كۈسەنلەر ئۇنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدۇر. (بۇ ئەلنىڭ) مەركىزى شەھىرىمۇ قەشقەر دەپ ئاتىلىدۇ...»^①

«ئۇيغۇر ئالەمنىڭ مەشرىقىدىكى ئەللەرنىڭ بىرى، ماۋرەئۇننەھرنىڭ شەرقىدە، تۇران زېمىنىنىڭ ھۇدۇدىغا جايلاشقان. كۆپلىگەن يۇرتلارنى ۋە شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالمالىق، بېشبالىق، خاللۇخ، چىگىل، فراكاشان، قۇم ۋە تاتار بۇ ئەلنىڭ شەھەرلىرىدۇر...»^②. بىز «بەھرۇل ئەسرار» دىن ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ جۇغراپىيىلىك قارىشىنى، يەنى ئەينى چاغدىكى تۈركىي خەلقلەر ياشىغان زېمىنلارنى مەشرىق دەپ قارىغانلىقىنى چۈشەنسەك، ئۇ چاغدا «مەلىكۈل مەشرىق» ۋە «مەشرىق ۋىلايىتى» دېگەن ناملار توغرىسىدا توغرا چۈشەنچە ھاسىل قىلىمىز. رەسۇلۇللا (س.ا.ۋ.ئ.) دىن بۇرۇنكى مەشرىق دەپ مەنبەلەردە كۆرۈلگەن «تۇران» ئاتالغۇسى ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن پروفېسسور غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر ئەپەندى «تۇران ئاتالغۇسى جۇغراپىيىلىك مەنە جەھەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشىغان يەرلەرنىڭ ئىپادە قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»^③ دەپ پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم چىقىرىدۇ. بىز مانا بۇلاردىن چىن، ماچىن نامى بىلەن تۇران نامىنىڭ دائىم مۇناسىۋەتلىشىپ قالدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز. رەسۇلۇللا (س.ا.ۋ.ئ.) مەھمۇد كاشغەرنىڭ بايانلىرى 11 - ئەسرگە، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇقەددىمىسى 12 - ، 13 - ئەسىرلەرگە ۋە كىلىك قىلىدۇ. 14 - ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىپ ئېدىئولوگىيە جەھەتتە بىرلىككە كەلدى. مىلادىيە 15 - ئەسىردىن باشلاپ تۈرك (ئۇيغۇر) مەدەنىيىتى ئۆز تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى قەدىرلەشكە قاراپ يۈزلىنىپ، ئىلگىرىكى ئەرەب، پارس تىلىنى ئاساس قىلىشتىن تۈرك ئۇيغۇر تىلى - چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئەنە شۇ تۈركىي تىللارنىڭ بايراقدارى نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى ئىدى. چىن ۋە ماچىن ناملىرى بۇ دەۋردىن باشلاپ ئەدەبىي ئەسەرلەردە جۈملىدىن تولمىراق يىرىك ئەدەبىي ژانىر - داستانلاردا قوللىنىلدى. مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىن باشقا ئەسەرلەردە «خاقانى چىن» مۇسۇلمان قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە شۇ دەۋرلەردە چىن - ماچىن تارىم ۋادىسىغا تىمسال قىلىنىپ قوللىنىلغان. چىن ۋە ماچىندا ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ، گۈزەللىكمۇ، رەزىللىكمۇ، ئادالەتمۇ، زالىملىقمۇ، ھەققانىيەتمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئەدىپلەر ئانا تۇپراققا بولغان

①② «بەھرۇل ئەسرار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى، ئۇيغۇرچە، 3 - سان،

83 - ، 84 - بەتلەر.

③ غەيرەتجان ئوسمان: «تۇران نامى ھەققىدە»: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىلى،

ئۇيغۇرچە، 2 - سان، 76 - بەت.

ئۆزگىرىش بولغان ۋە بۇرۇنقى تۈركىي ناملار قوللىنىشتىن قالغان. 3. مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يازغان چىن، ماچىن ھەققىدىكى ئۇقۇملار 11 - ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان بولسا، شۇ دەۋردىكى يەنە بىر ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىگە باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرىي ۋە نەزمىي مۇقەددىمىدىكى چىن ۋە ماچىن ئۇقۇمى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىككى مۇقەددىمىسىدىكى چىن ۋە ماچىننىڭ كۆرسەتكەن ئۇقۇم دائىرىسىدە يەنە ئۆزگىرىش بولغان بولۇپ، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان جايلارنى كۆرسىتىدىغان بولغان. بۇنى فورمىلاشتۇرساق: چىن - ماچىن = تۇران = تۈركىستان ئەللىرى بولغان.

4. خاقانىيە ئېلى 13 - ئەسىردە يىمىرىلگەندىن كېيىن چىن، ماچىن نامى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەسەرلىرىدە داۋاملىق كۆرۈلدى ۋە ئۇيغۇرلار ياشىغان رايوننى كۆرسىتىپ كەلدى.

5. تاۋغاچ نامى ئەڭ دەسلەپ تۈركىي قەبىلە توۋا (توغبات) لارنىڭ نامىدىن كەلگەن. توغباتلار ۋېي سۇلالىسىنى قۇردى ھەمدە شىمالىي جۇڭگو رايونىنى مەركەز قىلىپ ئىككى ئەسىردەك ھۆكۈم سۈرگەن بولغاچقا ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ۋە چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. توغباتلار شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىراق - يېقىنغا مەشھۇر بولدى. مەھمۇد كاشغەرى ۋە سېڭقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ «تابغاچلار» نى تۈرك خەلقى دەپ ھەمدە «تۈرك - تابغاچلارنىڭ يېرى» دېيىشى شۇ خىل چۈشەنچىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

6. تاۋغاچجان ئاتالغۇسى تۈركىي تىلىدىكى يۇقىرىقى ئاتالغۇ بىلەن شەكىلدەش ئىبارە بولۇپ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە، دەپ بەرگەن ئىزاھى توغرىدۇر، چۈنكى خاقانىيە خاقانلىرى ئۆزلىرىنى توڭا ئالىپ ئەر، يەنى ئافراسىياپ ئەۋلادى ۋە ئۇنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرى، دەپ قارىغان.

7. خاقانىيە دەۋرىدىكى چىن ۋە ماچىن ئاتالغۇسى ئۇيغۇرلارغا ئەرەب - پارس خەلقلەردىن كىرگەن، ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى چىن ۋە ماچىن ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىش مەنبەقىنى سۈرۈشتۈرىدىغان بولساق مىلادىيىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن يۈز بەرگەن توپان بالاسى بىلەن، توپان بالاسىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان نوھ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ دۇنياغا تارىلىشى ھەققىدىكى رىۋايەتكە باغلىنىدۇ. «بۇ رىۋايەت ناھايىتى يىراق قەدىمكى زاماندا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان رىۋايەت ئىدى. تارىختىن ئىلگىرىلا دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەت كىشىلىرى مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان رىۋايەتلەرنى بىلەتتى ... تارىخى ئۇزۇن مىللەت ۋە ئىرقلاردا مۇشۇ رىۋايەتكە ئائىت قاراشلار 6000 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ ھېكايىلەر دۇنيانىڭ ھەربىر بۆلۈكى - پۇچقىدا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئوخشىمايدۇ ... ھازىرقى ئارخېئولوگىيە بىلىملىرىگە ئاساسلانغاندا، خرىستىيان، يەھۇدى، ئىسلام دىنىلىرىنىڭ توپان بالاسى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنىڭ مەنبەسىنى ئوتتۇرا شەرقتىكى قەدىمى مىللەتلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن

سۈرۈشتۈرۈش كېرەك. سومېرلار، بابىلۇنلار، ئاسۈرىيلىكلەر، مىسىرلىقلار، خېتتىتلار قاتارلىق يىراق قەدىمكى مىللەتلەر بۇ رىۋايەتنى پىششىق بىلىدۇ، بۇ تارىخ باشلانغان دەۋردىكى ھېكايە. بۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كىشىلەر ساپالغا ناھايىتى قەدىمكى دەۋردىكى مىخ يېزىقتا توپان بالاسى ھەققىدىكى ئەھۋال خاتىرىلەنگىنىنى بايقىدى ... 2500 يىل غايىب بولغان تارىخ ۋە ئەدەبىيات ئاخىرى تىرىلدى ... كىتابتىكى نوھ ۋە ئىلاھنىڭ ئىسمى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھېكايە ئوخشاش ئىدى. ... گەرچە باش قەھرىمانلارنىڭ ئىسىملىرى ھەرخىل رىۋايەتلەردە بەكمۇ ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن توپان بالاسى ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ ئوتتۇرا شەرق كىشىلىرى ياقىتۇرىدىغان رىۋايەت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كىشىلەر كەلگۈسىدە ئۇنى تارىخنىڭ بىر قىسمى قىلغۇسى ... ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا ياۋروپا ياكى ئوتتۇرا شەرقتىكىدىنمۇ نۇرغۇن، مۇستەقىل بولغان توپان بالاسى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر تارقىلىپ يۈرمەكتە. ئامېرىكىنىڭ ئەسلى ئاھالىسى ئۆز رىۋايەتلىرىدە نوھ ئەلەيھىسسالامغا ئوخشاپ كېتىدىغان قەھرىمانلىرىنى ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىغان، باش قەھرىمان بولمىغان ئەھۋالدا، شۇ قەبىلىنىڭ نامىنى باش قەھرىمان قىلغان. ...»^① كېيىن بۇ رىۋايەت «تەۋرات»، «ئىنجىل» ۋە «قۇرئان كەرىم» ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ يارىلىشىنى، دۇنياغا تارقىلىشىنى چۈشەندۈردى. تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە نوھ ئوغلى يافەس ۋە نەۋرە - چەۋرىلىرى چىن ۋە ماچىننىڭ دۇنيانىڭ شەرق، شىمال تەرەپلىرىدە ماكان تۇتۇپ، كۆپۈيۈشى، ئۆزلىرىنى شۇلارنىڭ ئەۋلادى دەپ، تونۇشى، چىن، ماچىننىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ سەۋەبىدۇر. چىن، ماچىن ناملارنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇسۇلمانلارنىڭ قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

8. بۈگۈنكى كۈندە ئەرەب، پارس، تۈركىيە تۈركلىرى جۇڭگونى چىن، دەپ ئاتايدۇ. ئىنگلىز تىلىدا CHINA، ياپون تىلىدا بىر مەزگىل 支那 دېيىلگەن. بۇلاردىن CHINA چىڭ (清朝، مىلادىيە 1616 - يىلىدىن 1911 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) سۇلالىسىنىڭ نامىدىن، 支那 بولسا CHINA دىن كەلگەن. ئەمما ئەرەب - پارس تىللىرىدىكى چىن (سىن) ئاتالغۇسى زادى نوھ نەۋرىسى چىننىڭ نامىدىن كەلگەنمۇ ياكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ نامىدىن كەلگەنمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە، لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، بۈگۈنكى چىن نامى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتىن ئۆزگىرىش بولغان. يۇقىرىقى نام - چىننى ئېلىمىزنىڭ تارىخىدىكى چىن سۇلالىسى (泰朝، مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دىن كەلگەن، دەپ قاراش بىر خىل سەۋەنلىكتۇر.

(ئاپتور: چاقىلىق ناھىيىلىك تېلېگراف شىركىتىدە)

① ۋالڭ خولڭ تۈزگەن: «نوھ ئەلەيھىسسالام كېيىنكىسىنىڭ سىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - 144 - 174 - بەتلەر.

«قاراخانىيلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى» دىن

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنئاي ساقىم

1. ئائىلە

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى تۈرك ئائىلىلىرىنىڭ پۈتۈن تەرەپلىرىنى تونۇشتۇرۇپ بېرەلەيدىغان ناھايىتى كەڭ مەلۇماتلار تېپىلىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان چېغىمىزدا تەرتىپ بويىچە ئالدى بىلەن ئائىلىنىڭ قۇرۇلۇشى — ئۆيلىنىش ۋە توي قىلىش ئادىتى ئۈستىدە توختىلىمىز، ئۇنىڭدىن كېيىن ئائىلىنى بەرپا قىلىدىغان شەخسلەرنى، ئاخىرىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىمىز.

A. ئۆيلىنىش

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئائىلە ئۆيلىنىش بىلەن قۇرۇلىدۇ. XI ئەسىردىكى ئۆيلىنىش ئىشىدا، توي قىلىدىغان ياشلار بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ياخشى كۆرۈشۈپ توي قىلاتتىمۇ؟ ياكى جەمئىيەتىمىزدە ئۇزۇندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەلچى ئەۋەتىش ئۇسۇلى بىلەن توي قىلىشقا ماقۇل بولاتتىمۇ؟ دېگەن مەسىلىگە «دىۋان» دىن جاۋاب تاپالمىدۇق. ھەر ھالدا ھەر ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇد بولۇشى مۇمكىن. X ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيەتىدە ھەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىپ كېتىش ئادىتى يوقلۇقىنى، بۇنداق ئەھۋال يېزىلىرىمىزدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتىدىغان بولساق ①، توي قىلىدىغانلار ئومۇمەن ئۆزئارا كۆرۈشۈپ، تونۇشۇپ، سۆزلىشىپ توي قىلىدىغانلىقىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، دېيىشكە بولىدۇ. «دەدە قورقۇت داستانلىرى» دىكى قەھرىمانلاردىن بىرى بولغان بەي بۆيرەك بىلەن لايىقى بانۇ چېچەك بىر - بىرىنى تونۇمايتتى. يەنە ئوغۇزلاردا سىرتتىن ئۆيلىنىش ئادەتلىرىگە ئائىت بەزى ئىزلارمۇ بار ②. بۇ ئەھۋال تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا توي قىلىدىغان يىگىت، قىز بىر - بىرىنى تونۇماي تۇرۇپ توي قىلىدىغان ئەھۋالنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن ھالەتتىمۇ پۈتۈنلەي شۇنداق ئىدى، دەپ بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ ③.

مەھمۇد كاشغەرى بىلەن زامانداش بولۇپ ياشىغان، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈرك جەمئىيەتىنىڭ ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىب «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرىدە ئۆيلىنىش تېمىسىغا مەخسۇس بىر بۆلۈمنى ئايرىپ، ئۆيلەنمەكچى بولغانلارغا ئۇزۇندىن - ئۇزۇن نەسىھەت قىلىدۇ ④. بىراق، يۈسۈپ خاس

ھاجىبىنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ، توي قىلغۇچىلار بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ياخشى كۆرۈپ توي قىلىدىغانلىقى ياكى توي ئىشى ئاتا - ئانىنىڭ خاھىشى بىلەن لايىق كۆرۈشى بىلەن بىر تەرەپ بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىرەر چۈشەنچە ھاسىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

1) ئەلچىلەر: مەيلى قانداق ئۇسۇلدا بولسۇن، ئۆيلىنىدىغان ئەر بىر قىزنى ئالماقچى بولسا، ھازىرمۇ بولۇۋاتقاندا كىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچى ئەۋەتتى. قىزنى سوراپ بارغۇچى بۇ ئەلچىلەر، يەنى كۆرگۈچىلەر «ساۋچى» (سۆزچى - ئەلچى)، «يورىغچى»، «يازغۇچى» (يازغۇچى) ۋە «ئارقۇچى» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرى بۇ ئىسىملارنى رەت بويىچە شۇنداق كۆرسىتىدۇ:

ساۋچى - «يىگىتلەر، قۇدىلار، ئەلچىلەر ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان ئادەم، چۈنكى ساۋچى بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ سۆزىنى بۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ» ⑤. مەھمۇد كاشغەرى ئەسىرىنىڭ يەنە بىر يېرىدە بۇ سۆزنى «تۇغقان ۋە ئەلچىلەر ئوتتۇرىسىدا خەت توشۇيدىغان ئادەم» ⑥ دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يورىغچى - «ئۇرۇق - تۇغقانلار ۋە قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ كېلىدىغان ئادەم» ⑦.

يازغۇچى - «تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدا خەت توشۇيدىغان ئەلچى» ⑧.

ئارقۇچى - «توي قىلىش ۋاقتىدا قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىدىغان ئادەم» ⑨.

مەھمۇد كاشغەرى دەسلەپكى ئۈچ سۆزنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. لېكىن، تۆتىنچى سۆزنىڭ قايسى شېۋىگە ئائىت ئىكەنلىكىنى دەپمەيدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى ئىزاھاتلىرىدىن بۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنە جەھەتتە قانداق پەرق بارلىقىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ. بىزنىڭچە، يۇقىرىدىكى تۆت سۆز ھازىرقى تىلىمىزدىكى تېپىشتۇرغۇچى، كۆرگۈچى، ئەلچى، ئەلبىر ⑩ دېگەن گەپلەرگە ئوخشاش ئاساسەن بىر خىل مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك.

ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، تۈركىيە تۈركلىرى ئەينى زاماندا ئاتا - بوۋىلىرى ئەلچى مەنىسىدە ئىشلەتكەن يۇقىرىدىكى ئاتالغۇلارنى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تاشلىۋېتىپ، بۇنىڭ ئورنىغا، بۇرۇنلاردا ئۆيلىنىش ئارقىلىق پەيدا بولغان تۇغقاندارچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان «تۈنگۈر» (دۇنۇر) بىلەن كۆرگۈچى، ئەلبىر دېگەندەك سۆزلەرنى قوللىنىدىغان بولغان.

2) تويلۇق: ئەلچىلەرگە ماقۇل جاۋابى بېرىلگەندىن كېيىن، ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرىنچى ئىش ئەر تەرەپنىڭ بېرىدىغان تويلۇقى بولسا كېرەك. تويلۇقنى XI ئەسىردە ھازىر بەزى جايلاردا ئاتالغاندەك قالىن (قالىڭ مال) ⑪ دەپ ئاتايتتى. تويلۇق مەسىلىسى توي ئىشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرى «قالىن بېرىپ قىز ئالار»، يەنى «تويلۇق بەرگەن يىگىت قىز (قىزلىقى بار) ئالىدۇ» دېيىش ئارقىلىق، تويلۇقنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەخلاق چۈشەنچىسىدە كېلىن قىلىپ چۈشۈرىدىغان قىزنىڭ قىزلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلەتتى.

مەھمۇد كاشغەرى قالىن (تويلۇق) سۆزىگە مىسال كەلتۈرگەن تۆتلۈك شېئىر بىزگە باشقا بىر خىل ھەقىقەتنى، يەنى XI ئەسىردىمۇ تويلۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان نەرسە پۇل ياكى مال بولسۇن، بەزىدە ھەممە ئائىلىلەر ئاسانلىقچە بېرەلەيدىغان دەرىجىدە ئەمەسلىكىنى، شۇ

سەۋەبتىن ئەر كىشى ھازىرمۇ يۈز بېرىۋاتقاندەك، بۇ مەبلەغنى بېرىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ جاپا چېكىدىغانلىقىنى ⑫ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەنئەنە سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. تويلۇق ئۈچۈن پۇل ۋە مالدىن باشقا قۇلمۇ بېرىلىدىغانلىقى مەھمۇد كاشغەرى مىسالغا ئالغان يەنە بىر شېئىردىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ شېئىردا «ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولدى. قىزىمنى سوراتتى. مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سوراتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى. (تۇرۇمتاي) ئىسىملىك قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى...» دېيىلىدۇ ⑬.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ توي ئاتالغۇسىغا دائىر ئىزاھاتلىرىدىن بەزى ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قاچا قۇدا بولىدىغان ئەھۋاللارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇنى «ئۇلار ئىككى قىز قولىشىدى — ئۇلار بىر — بىرىدىن قىز سوراتتى» دېگەن سۆزدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ⑭. ئۆزئارا قىز سورتىپ، قاچا قۇدا بولۇشنىڭ نەتىجىسى كۆپىنچە ياخشى بولىدىغانلىقى بىلىنمەكتە. دىۋاننىڭ باشقا بىر يېرىدە «ئۇلار بىر — بىرىگە قىز بېرىشتى» ⑮ دەپ يېزىلىشىمۇ ئەينى زاماندا قاچا قۇدا بولۇش ئىشلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3) ۋەدىلىشىپ قويۇش: ئىككى تەرەپ ماقۇل بولۇشقاندىن كېيىن تويغىچە مەلۇم ۋاقىت ئۆتىدىغان ياكى ئۆتمەيدىغانلىقىنى، ئەگەر ۋەدىلىشىپ قويىدىغان ئادەت بولسا، بۇنداق ئىش نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى «دىۋان» دىن ئېنىق بىلەلمىدۇق. «دىۋان» دا بۇنىڭغا دائىر ھېچقانداق بىر خاتىرىنى كۆرمىدۇق. ئابدۇلقادىر ئىنان جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ، ۋەدىلىشىپ قويۇش ئادىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە خېلى بۇرۇندىن بار ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ «ھۈجەمۇل بولدى» غا ۋە ئىبنى فادلافنىڭ ساياھەتنامىسىگە ئاساسلىنىپ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، «ۋەدىلىشىپ قويۇش يىگىت بېشى ئوچۇق قىزغا بىر كىيىم بېرىش شەكلىدە بولاتتى ياكى ئۆيلەنمەكچى بولغان تۈركلەر بېشى ئوچۇق قىزغا بىر قولىياغلىق بېرىتتى. قىز قول ياغلىقىنى قوبۇل قىلسا رازىلىق بەرگەن بولاتتى» ⑯. بۇ سۆزلەردىن ۋەدىلىشىپ قويۇش ئادىتى بارلىقىنى بىلگىلى بولىمىز، لېكىن سىنىشىپ يۈرۈش دەۋرى بارلىقىغا دائىر ھېچقانداق دەلىل تاپقىلى بولمايدۇ.

«دەدە قورقۇت داستانلىرى» غا قارىغاندا، بىر — بىرىنى ياخشى كۆرگەن ئائىلىلەر بالىلار بۆشۈكتىكى چاغلاردا قۇدا چۈشۈپ قويۇشاتتى. بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا «بەشك كەتمەس» دەپ ئاتالماقتا. «دەدە قورقۇت داستانلىرى» غا قارىغاندا، يىگىت ئۆز لايىقىنىڭ بارلىقىغا ئۆزىنىڭ ئۈزۈكىنى سېلىپ قوياتتى. قىز يىگىتكە ئۆزى تىككەن قىزىل رەڭلىك يېپەك تون ئەۋەتەتتى ۋە يىگىت توي كېچىسى چىمىلىدىقا يېپەك توننى كىيىپ كىرەتتى ⑰. يەنە «دەدە قورقۇت داستانلىرى» دىن ئاداقلق (لايىقى) دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقى ⑱، توي قىلىشتىن بۇرۇن سىنىشىپ يۈرۈش مەزگىلى بولىدىغانلىقى ۋە بۇنىڭ بىر مۇنچە رەسمىيەتلىرى بارلىقى مەلۇم، لېكىن بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

4) توي: توينىڭ قانداق باشلىنىدىغانلىقى ۋە توي جەريانىدا قانداق ئىشلار بولىدىغانلىقىغا كەلسەك، بۇ جەھەتتە ھازىرقى ئادەتلەرگە ئوخشايدىغان ياخشى ئادەتلەر بارلىقىغا ۋە ئۆزئارا يار — يۆلەكتە بولىدىغانلىقىغا دائىر مىساللار بار. تويلاردا ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئارتۇقچە مەلۇمات يوق. شۇ زاماندىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا ۋە ئىبنۇل جەۋزىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، ئۇلۇغ سالچۇقىلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى تۇغرۇل بەي خەلىپىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەندە ئۆتكۈزۈلگەن تويىدا، تۇغرۇل بەي

ۋە باشقا چوڭلار خۇشاللىقتىن ئۈسسۈل ئويناشقان¹⁹. بۇ ئۈسسۈل پروفېسسور فەرۇخ سۈمەر ئىنتايىن جايىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ھازىرقى مالاي (بىر خىل ئۈسسۈل - ت) بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا توپدا يىگىتنىڭ ئۈزۈكىگە دوستلىرىنىڭ ئوق ئېتىشىمۇ ئاساسلىق توي ئويۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ ئەھۋال ھازىر بىزدە بولمىغانغا ئوخشاشلا توي قىلىش ۋە سىنىشىشتا ئۈزۈك سىمۋول سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ²⁰. توي ئۇ چاغلاردا تۆكۈن دېيىلەتتى²¹. توي مۇناسىۋىتى بىلەن كېلىنلەر ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر ھازىرلىناتتى، يىپەك رەختلەر بىلەن بېزەلگەن بۇ ئۆينى «مۇندەرۇ»²² دېيىشەتتى. لېكىن ھۇجرا ئۆيلەر نېپىز يىپەك رەختلەر بىلەن زىننەتلىنەتتى²³. تۈركىيىدە ھازىرمۇ ئومۇمىيۈزلۈك بولمىغانغا ئوخشاشلا توي مۇناسىۋىتى بىلەن مېھمانلار چاقىرىلاتتى، زىياپەتلەر بېرىلەتتى. توي ئېشى باشقا زىياپەتلەر تامىقىدىن پەرقلىنىدۇرۇلۇپ «كۈدەن»²⁴ دېيىلەتتى. مەھمۇد كاشغەرى توي زىياپەتلىرى ھەققىدە «كەنجلىۈ» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە خاقانلارنىڭ تويلىرىدا سېلىنىدىغان بىر خىل داستىخان ھەققىدە ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ يازىدۇ. ئۇنىڭ تەسۋىرلىشىچە، كەنجلىۈ خاقانلارنىڭ تويلىرىدا ۋە بايراملاردا مۇنارىغا ئوخشاش ئوتتۇز ئارشىن ئېگىزلىكتە سېلىنىدىغان ۋە تاماقلارنى بۇلاپ - تالاپ يېيىلىدىغان داستىخان ئىدى²⁵. بۇ يەردە ئادەم زىيادە كۆپ بولىدىغان توينىڭ ئۆزگەرگەن بىر خىل شەكلى تەسۋىرلەنگەن.

بۇ زىياپەتلەرگە ۋە تويلارغا ئادەم چاقىرىش ئىشى ھازىر تۈركىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان جايلىرىدا دېيىلگىنىدەك «ئوقۇما» دېيىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا چوڭلار (بەگلەر، بايلار) ئۆزلىرىنىڭ توي ۋە ھەرخىل زىياپەتلىرىگە كەلگۈچىلەرگە يىپەك رەختلەرنى ھەدىيە قىلاتتى. بۇ «بېچىش»²⁶ (يىرتىش) دېيىلەتتى.

كېلىن «كەلىن»²⁷، يىگىت بولسا «كۈزەگۈ»²⁸ دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يەنىلا مەھمۇد كاشغەرىدىن ئۆگەندۇق. كېلىنگە يۆتكەپ كەتكەن ئاخشىمى مەخسۇس تاج كىيگۈزۈلەتتى ۋە بۇ «دېدىم»²⁹ دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا كېلىنگە مەخسۇس مېدالىئون - زۇننار تاقىلاتتى. بۇ مېدالىئون ئادەتتىكى چاغلاردا تاقايدىغان مېدالىئونلاردىن ئالاھىدىرەك ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى كېلىنگە تاقىلىدىغان بۇنداق مېدالىئوننى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ³⁰. كېلىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدىن ئېرىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلۈش جەريانىدا توي قىلغان ئۆينىڭ ئەتراپىغا توپلانغان ياتلارنىڭ كۆرۈپ قالماستىكى ئۈچۈن، كېلىننىڭ ئۈستىگە «دېدەك» دەپ ئاتىلىدىغان دۇۋاك³¹ ياغلىق ئارتىلاتتى. بۇ ئادەت ھازىرمۇ تۈركىيە يېزىلىرىدا ساقلىنىماقتا.

5) قىز مېلى: مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، كېلىن ئېرىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلگەندە ئۇنىڭغا ئاتاپ تەييارلانغان نەرسە - كېرەكلىرىنى بىللە ئېلىپ باراتتى. بۇ «سەپ» دېيىلەتتى³². مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بەزىدە باشقا بىرى «بەگ ۋە باي كىشىلەر» قىز مېلىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بارلىقى مەلۇم بولماقتا³³. مەھمۇد كاشغەرى يەنە قىز مېلىنىڭ تەييارلىنىشى ھەققىدە بىزگە ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرىنى مەلۇم قىلىدۇ. يەنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلىدىغان كېلىننىڭ تۇغقانلىرى ئۇنىڭ كېيىم - كېچەك ياكى ماللىرىنىڭ كەم قالغانلىرىنى تولدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئۆز ئۈستىگە چۈشكەن مەسئۇلىيەتلىرىنى چوقۇم ئورۇندايتتى. «يۈفۈش» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئىش تۇغقانلار كېيىم - كېچەك ۋە مال چىقىرىپ، كېلىننىڭ قىز مېلىغا ياردەم قىلىدىغان بىر ئىش

ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. مەھمۇد كاشغەرى بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر ماقالىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. شۇ دەۋرنىڭ قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن بۇ ماقالىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. «يۇفۇشلۇغ كەلىن كۈزەگۈ يافاش بولۇر - تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۈيەۋ تاپار.» ③۴ يەنى تۇغقانلىرىنىڭ بەرگەن سوۋغىلىرى بىلەن ئىززەتلەنگەن كېلىن خۇش خۇي ۋە ئېغىر - بېسىق كۈيەۋگە ئىگە بولىدۇ. چۈنكى يىگىت كېلىننى باي، دەپ بىلىپ خۇشال بولىدۇ ۋە ئۇنى ھۆرمەت قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى بۇ ئارقىلىق ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ دەسلەپىدە ماللىق بولۇش بەختلىك ئائىلە قۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ. يۇفۇش ئادىتى ئۆزئارا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت ناھايىتى ياخشى ئادەت بولۇپ، ھازىرمۇ تۈركىي مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. يەنە ئائىلە تۇرمۇشىنى ھېچبولمىغاندەك ئۆي - ئوچاقلىق بولغان دەسلەپكى كۈنلەردىكى كېلىن - يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى ياخشى مۇناسىۋەتنى تەسۋىرلەيدىغان باشقا بىر ماقالىمۇ دىققىتىمىزنى قوزغىماقتا. ئۇ بولسىمۇ «كىزەنچۈ كەلىندە» ③۵ دېگەن ماقال. بۇ ماقالىنىڭ مەنىسى مۇنداق: يوشۇرۇن نەرسە كېلىندە تېپىلىدۇ. چۈنكى كېلىن ياخشى نەرسىلەرنى ئېرىگە ماقلاپ قويدۇ.

قىز مېلى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىمىزنىڭ ئاخىرىدا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئىشنى ئەسلىپ ئۆتەيلى. دىۋاندا نۇرغۇنلىغان توپلاردا مەيلى كېلىن، مەيلى يىگىت بولسۇن تۇغقانلىرىغا ھەدىيە ئورنىدا كىيىم - كېچەك كىيگۈزىدىغانلىقى يېزىلغان. «كەزۇت» (كىيىت) ③۶ دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىش ئادىتى ھازىرمۇ نۇرغۇن جايلاردا، كېلىن بىلەن يىگىت بىر - بىرىنىڭ تۇغقانلىرىغا كىيىم - كېچەك ئەۋەتىش شەكلى بىلەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە. XI ئەسىردىكى بۇ ئادەتنىڭ ھازىرمۇ داۋاملىشىشى ئوغۇز ئەنئەنىلىرىنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر نەمۇنىسى سۈپىتىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

6) ساغدىچىلار (يەڭگىلەر): كېلىننى كۆچۈرىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش ھەمدە توي كېچىسىدىكى ئىشلار ھەققىدە تەلىم بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن بىللە «ئەگەت» ③۷ دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىزمەتچى ئايالمۇ ئەۋەتىلەتتى. بۇ ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت بولۇپ، شۇبھىسىزكى ياخشى ئادەتلىرىمىزدىن بىرى. بەزى ئەھۋاللار ئاستىدا (كېلىن ئائىلىسى باي بولسا) بۇ يەڭگە دەپدەكلەردىن بولاتتى، يەنى كېلىننىڭ مېلى بولۇپ كېلەتتى. مۇنداق دەپدەكلەر «ئەگەتلىك قارا باش» ③۸ (يەڭگە بولىدىغان دەپدەك) ۋە مۇنداق دەپدەككە ئىگە بولغان كېلىن «ئەگەتلىخ» (يەڭگىلىك) كېلىن دېيىلەتتى ③۹. بۇ ئەھۋال ھەممە كېلىننىڭ دەپدەككە ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تەبىئىي بىر ئەھۋال. بۇنىڭدىن تاشقىرى دىۋاندا «تاياق» دېگەن بىر ئىبارىنى ئۇچرىتىمىز. مەھمۇد كاشغەرى بۇ سۆز ئارقىلىقمۇ بىزگە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ توپلىرى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئۇ «تاياق» دېگەن سۆزنىڭ تاياق، تايانچۇق، دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى يازغاندىن كېيىن «كۈزۈگۈ تاياق ۋەردى - يىگىت تاياق بەردى» ④۰، يەنى يىگىت كېلىن ئاتتىن چۈشكەندە مۇرىسىگە تايانسۇن، دەپ كېلىنگە دەپدەك ياكى قۇل بەردى، دەيدۇ ۋە بۇ ئادەت بايلار ئارىسىدىكى ئادەت ئىكەنلىكىنى، دەپدەك ياكى قۇلنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ كېلىننىڭ مېلى بولىدىغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ. بۇنىڭدىن بۇنداق ئىمكانىيەتكە پەقەت بايلارلا ئىگە بولالايدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. دىققىتىمىزنى تارتقان يەنە بىر ئىش، ھازىرمۇ بىر مۇنچە

يېزىلىرىمىزدا بولۇۋاتقاندا كېلىنلەر يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاتقا مىنىپ كېلىشىدۇ. كېلىن ئاتتىن چۈشكەندە بىرەر كىشىنىڭ مۇرىسىگە تايىنىپ چۈشۈش ئادىتىمۇ ھازىر يېزىلىرىمىزدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. يوزگات رايونىدا كېلىننىڭ ئاتتىن چۈشۈشىگە ئومۇمەن قېيىن ئاتىسى ياردەم قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن يەنە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدىكى ماھىيىتىنى قىسمەن بولسىمۇ بىلىش مۇمكىن (بۇ ئەھۋال تۆۋەندە ئايرىم سۆزلىنىدۇ). مەھمۇد كاشغەرى دىۋاندا يەنە ئەگەت دېگەن مەنىدىكى «مامۇ» ④۱ دەپ ئاتىلىدىغان ۋە توي كېچىسى كېلىنگە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ. مامۇنىڭ ۋەزىپىسى يەڭگىنىڭ ۋەزىپىسىدىن باشقىچىمۇ؟ ياكى يەڭگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان خىزمەتچىنى ئايرىم تۈرك ئەللىرىدە باشقىچە، يەنى «مامۇ» دەپ ئاتامدۇ؟ مەھمۇد كاشغەرى بۇ ھەقتە ھېچنەرسە دېمەستىنلا «مامۇ» دېگەن سۆز ساپ تۈركچە ئەمەسلىكىنى بايان قىلىدۇ.

ئۇ چاغدا يەنە ھەمراھ - قوغداش بولۇش ئادىتىمۇ بار ئىدى ④۲ ۋە ئۇلار «ساغدىچ» دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇد كاشغەرى بۇ سۆزنىڭ دوست مەنىسىدىمۇ كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتىدۇ. بىراق ساغدىچلارنىڭ ئەر ياكى ئايالدىن بولىدىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ. ھازىر تۈركىيىدە كۆپىنچە يەرلەردە «ساغدىچ» ئاتالغۇسى قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئەر - ئايال ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. XI ئەسىردىمۇ شۇنداقمىدۇ؟ بۇنى بىلمەيمىز. لېكىن، توي كېچىسى كېلىنگە خىزمەت ۋە ياردەم قىلىدىغان يەڭگە بولغان يەردە، ئۆي تۇتۇش مەسلىھىتىدە، بولۇپمۇ توي كېچىسىدىكى ئىشلار ھەققىدە يىگىتكە بۈگۈنكىگە ئوخشاشلا، تەلىم بېرىدىغان بىرى بولسا كېرەك. بەلكى ساغدىچنىڭ ئەر كىشى بولۇشى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن. «دەدە قورقوت داستانلىرى» غا قارىغاندا، يىگىتنىڭ چىمىلىدىققا كىرىدىغان يېرىنى ئوق ئېتىپ كۆرسىتىپ بېرەتتى ④۳.

(7 نىكاھ: دىۋاندا بۇ توغرىدا پەقەت بىر يەردىلا «ئەركەك تىشكا كاۋۇشتى - ئەركەك خوتۇن بىلەن نىكاھلاندى، خوتۇنغا يېقىنلاشتى» دېگەن جۈملىنى ئۇچرىتىمىز ④۴. لېكىن، بۇ يەردە دېيىلگەن نىكاھ قانداق ئىش ئىدى، بۇ نىكاھ ئېلىش ئادىتى ئىسلامىيەت بىلەن بىللە كىرگەن ئادەتمۇ ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بۇ خىل ئادەت بارمىدى؟ بۇلارنى بىلگىلى بولمايدۇ.

ئۇ چاغلاردا ئاياللارنىڭ ئۆي - ئوچاقلىق بولغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «ئۇراگۇت ئەرلەندى» ④۵ ياكى «ئۇراگۇت بەگلەندى» ④۶؛ ئەركەكلەرنىڭ ئۆيلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن جۈپتى مەنىسىدىكى «كىس» سۆزىنى ئىشلىتىپ «ئول كىسى ئالدى» ④۷، يەنى ئۇ خوتۇن ئالدى، دېيىشەتتى. بۇنىڭدىن ئەر مەنىسىدە بەگ ۋە ئەر، خوتۇن مەنىسىدە بولسا كىس سۆزى ئىشلىتىلگەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. نىكاھ مەسلىھىتى مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنىمۇ دەپ ئۆتىشىمىز كېرەككى، ھازىر XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بىر ئەر بىردىن ئارتۇق ئايالغا ئۆيلىنىدىغان ئادەت بارلىقى مەلۇم بولماقتا. بۇنداق ئەھۋالدىكى كۈنداشلار ئاناتولىيىدىكى خەلق سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ئورتاق، «كۈنى» ④۸ دېيىلەتتى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن مىسال كەلتۈرگەن ماقالىسىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇكى، ئۇ زامانلاردىمۇ كۈنداشلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى دوستانە ئەمەس ئىدى ④۹. بۇنداق ئەھۋال كۈنداشلىقتىن، قىزغانچۇقلۇقتىن كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭدىن باشقا «كۈنداش» دېگەن سۆزنىڭ شۇ زاماندىكى ماقالىلەردە ئۇچرىشى بۇ ئادەتنىڭ خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىن تارتىپ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(8) كېلىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەندە قىلىنىدىغان ئىشلار: كېلىن يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاتى بىلەن كېلىدىغانلىقىنى ۋە كېلىن ئەھۋالى ياخشى ئائىلىنىڭ قىزى بولسا «تاياق» دەپ ئاتىلىدىغان قۇلنىڭ مۇرىسىگە تايىنىپ تۇرۇپ ئاتىدىن چۈشىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. مەھمۇد كاشغەرى كېلىن ئاتىدىن چۈشۈپ ئۆيگە كىرىشتە ھازىرقىغا ئوخشاشلا بېشىدىن پۇل ئۆرۈلىدىغانلىقى ياكى ئاشلىق چېچىلىدىغانلىقىغا ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى يازىدۇ. ئۇنىڭ پۇل چاچماق ⑤0 دېگەن مەنىسىدە يازغان بىر سۆزىدە «پۇل چېچىش» دېگەن سۆز كېلىننىڭ بېشىدىن پۇل چېچىش دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇ «مەندىرى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندا XI ئەسىردە چاچقۇ چېچىش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دېيىشىچە «مەندىرى» بىر خىل يىغىلىشنىڭ ئىسمى بولۇپ ئادەملەر ئۇ يەردە كېچىدە كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ ئەتراپىغا توپلىناتتى ۋە كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ باشلىرىدىن پۇل چاچاتتى ⑤1. مەھمۇد كاشغەرى بۇ سۆزنىڭ چىگىلچە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ سۆزىدىن بۇ ئادەتنىڭ ئىسمى چىگىلچە ئىكەنلىكىنى ياكى چىگىللەردىلا شۇنداق ئادەت بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. كېلىننىڭ بېشىدىن پۇل ئۆرۈش ئادىتى ھازىرمۇ تۈركىي خەلقلەردە كەڭ تارقالغان. بۇنى شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئوغۇزلاردا بۇنداق ئادەتنىڭ بارلىقىدا شۈبھە يوق. چاچقۇ چېچىلغاندىن كېيىن كېلىن ھويلىغا كىرىدۇ ۋە ئالاھىدە تەييارلانغان «مۇندەرۇ» دەپ ئاتىلىدىغان ھۇجرا ئۆيگە كىرگۈزۈلىدۇ ⑤2. دىۋاندىن تاپالغان توي - تۆكۈنگە ئائىت ئىشلارنى شۇنچىلىك دەپ ئۆتىمىز. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، ئايال ئۆي تۇتقانىدىن كېيىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يوقلاپ بارغاندا ئۇنى «تەگەي كەلدى» دەيتتى. بۇ زىيارەتچىلەر كەلدى، دېگەن مەنىدە ئىدى ⑤3. جەمئىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ئائىلە ئەنە شۇنداق ئۆيلىنىش يولى بىلەن قۇرۇلاتتى. لېكىن بۇنىڭدىن ھەرقانداق توي يېڭى ئائىلىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن مەنە چىقمايدۇ. چۈنكى تۈركىي خەلقلەردە بوۋا، موما، بالا ۋە نەۋرىلەر بىللە ياشايدىغان كۆپ جانلىق ئائىلىلەر بارلىقى خېلىدىن بېرى مەلۇم. ئەمەلىيەتتە مەھمۇد كاشغەرىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ئوغۇزلار يۇرتلىرىنى ئارىلىغان ئىبنى فەزلان ئوغۇز ۋەزىرى ئەترەكنىڭ قارارگاھىدا بولغىنىدا ئۇنىڭ كۆپ جانلىق ئائىلىسىنى، ئائىلە ئەزالىرىنى، خىزمەتچىلىرى بىلەن بىللە بىر مۇنچە كىمگىز ئۆيلەرنى كۆرگەنىدى ⑤4. شۇ چاغلاردا ئەر - خوتۇنلار ئاجرىشىش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدە تۇل خوتۇنلارمۇ بار ئىدى ۋە ئۇلار ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق بىر ئەر تاپقاندا قايتىدىن ياتلىق بولاتتى. تۇل خوتۇنلار شۇ چاغدىمۇ «تۇل» دېيىلەتتى. ئۇ چاغدا ئارغۇلار تۇل خوتۇننى «قۇزۇز» ⑤5 دەيدىغانلىقى ۋە تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەن كىشى «قۇزۇزلاندى» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ «دىۋان» دا ئۇچرىتىمىز. ئەمما ئۇ چاغدا تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەندە ھەر ھالدا ھازىرقىغا ئوخشاش ئالاھىدە مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلمىسە كېرەك. يەنى قىزغا ئۆيلەنگەندە كاتتا توي بولمىسا كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قالىن بەرسە قىز ئالۇر» ⑤6 دېگىنىگە قارىغاندا، تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەندە تويلىق بېرىلىدىغان ئىش يوق ئىدى ياكى قىزغا قارىغاندا ئازراقلا نەرسە بېرىلەتتى. بۇ چاغلاردا ياتلىق بولىدىغان ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇ چاغلاردا ياتلىق بولىدىغان

قىزنىڭ قىز، قىز ئەمەسلىكىگە ئىنتايىن دىققەت قىلىدىغانلىقى ئېنىقلىنىپتۇ. 57. بۇ ھال تۈرك ئاياللىرى خېلى بۇرۇنلاردىلا ئىپپەتلىك، نومۇسچان كېلىدىغانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىبنى فەزلان قاتارلىق 58 تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدەمۇ تۈرك خوتۇنلىرىنىڭ ئىپپەتلىك، نومۇسچان بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەرقانداق ئەخلاقسىزلىقنىڭ يوقلۇقى سۆزلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلامىيەتنى تېخى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇزلاردا، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەردىكىدەك ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىغا ئۆيلىنىدىغان ئادەتلەرگە ئوخشاش ئىشلارنىمۇ يوقلۇقى مەلۇم بولماقتا. 59.

B. ئاجرىشىش

ئۆي - ئوچاقلىق بولۇش بىلەن بىللە تەبىئىي ھالدا بەزى چاغدا ئەر - خوتۇن چىقىشالماسلىق تۈپەيلى 60 ئاجرىشىپ كېتىش ئەھۋاللىرىمۇ مەيدانغا كەلگەندى 61. ئايالنىڭ ئاجرىشىشى بۈگۈنكىگە ئوخشاشلا قويۇش، قويۇۋېتىش دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم. بۇ ئاجرىشىش سۆزىنىڭ دىۋاننىڭ كۆپ جايلىرىدا قويۇش، قويۇۋېتىش شەكلىدە يېزىلىشى ئاجرىشىش ئەر كىشى تەرىپىدىن بولىدىغانلىقىنى، يەنى بىر تەرەپلىملىك ئىش ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ. دىۋاندا بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مىساللارمۇ بار. دىۋاندىن ئاجرىشىش سۆزىنىڭ ئەكسى بولغان «ئۈزلەشمەك» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرىمىز 62. بۇ ئاتالغۇنىڭ قايسى شېۋىدە بارلىقى ئېنىق ئەمەس، بىراق بۇ ئاتالغۇ قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى تۈرك ئەللىرىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرى قويۇش ۋە قويۇۋېتىش دېگەن سۆزلەرنىڭ ساپ تۈركچە ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، قويۇش دېگەن سۆزنىڭ تىلىمىزدا كەڭ تۈردە ئىشلىتىلىشىگە قاراپ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ سۆزىنىڭ توغرىلىقىدىن گۇمانلىنىمىز 63. ئۇ يەنە ئاجرىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا «باش يۇلماق» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «ئۇراگۇت باشىن يولدى - خوتۇن بېشىنى قۇتقازدى. مېھرىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن ۋاز كېچىپ ئېرىدىن ئايرىلدى» 64. بىزنىڭچە ئاخىرقى جۈملىدىن ئايرىلىش بىلەن قويۇۋېتىش ئارقىلىق ئايرىلىش ئوتتۇرىسىدا پەرق بار. بىرى، ئەر كىشى خوتۇننى قويۇپ بېرىشىنى كۆرسەتسە؛ يەنە بىرى، خوتۇن بەزى ھەقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئەرنى قويۇۋېتىشكە ماقۇل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئايرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى بۇنى يەنە بىر يەردە بەك ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدۇ ۋە «ئۇراگۇت يولۇندى = خوتۇن ئېرىگە پۇل بېرىپ ئايرىلدى» 65 دەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۆزىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەسلىدىمۇ خوتۇن كىشى ئۆزى ياقىتۇرمىغان ئېرىدىن ئايرىلماقچى بولغاندا ئېرىنىڭ رازىلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ياكى بىر مۇنچە ھەقلىرىدىن ۋاز كېچىدۇ 66، ياكى ئۈستەك بېرىش ئارقىلىق ئېرىنى ئاجرىشىشقا ماقۇل كەلتۈرىدۇ. دېمەككى، ئائىلە ئىچىدە ھوقۇق ئەردە بولۇپ، ئايرىلىش ئىشىدا چوقۇم ئەرنىڭ رازىلىقى ئېلىنىشى كېرەك. بۇنىڭدىن خوتۇن ئۆزى خالىمىغان ئېرىدىن ئايرىلىش ئۈچۈن قانچىلىق پىداكارلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئايرىلىشنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. شۇنداقتىمۇ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۇل» سۆزىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئىشلەتكەن بىر ماقالىسى ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە: «ياۋلاق تىللىغ بەگدەن كەرۇ يالغۇس يەغ - تىلى يامان، يەنى ئۆزىنى تىللايدىغان ئەرلىك بولغاندىن كۆرە يالغۇز

تۇل بولۇش ياخشى» ⑥7 . يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۇل خوتۇنلارمۇ باشقىدىن ئوي قىلىش بەختىگە ئېرىشەلەيتتى ۋە قوللۇقتا ياشاشتىن قۇتۇلالايتتى. بۇنىڭدىن باشقا بۈگۈنكى كۈندىكىگە ئوخشاش، بالىلىق بولماسلىقىمۇ ئاجىزلىشىشنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئەسلىپ ئۆتۈش كېرەك. دىۋاندا «قىسىر خوتۇن» ⑥8 دېگەن ئاتالغۇنىڭ بولۇشى بۇ ئەھۋالنىڭ راستلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۈبھىسىزكى ئاياللار ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ تۇل قالىدىغان ئەھۋال بولۇپ تۇرىدۇ. شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ۋە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئاياللار تۇل قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

تۇل خوتۇنغا ئۆيلىنىش ئەھۋالى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدىغانلىقىنى شۇنىڭدىنمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇكى، خوتۇننىڭ تۇنجى ئېرىنى كېيىنكىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «تۇن بەگ» ⑥9 دەپ ئاتايتتى ۋە بۇ ئاتالغۇ كەڭ تارقالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دىۋاندىن تۇل خوتۇنلار «تۇغساق» ياكى «تۇل تۇغساق» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرەلەيمىز ⑦0.

ئىزاھاتلار

- ① ف. سۈمەر: «ئوغۇزلار»، 45 - ، 46 - بەتلەر.
- ② «تۈرك تويلىرى ھەققىدىكى ماقالىلەر ۋە تەتقىقاتلار»، 342 - بەت.
- ③ ف. سۈمەر: «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانى ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر»، 438 - بەت.
- ④ ر. رەخمەتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك»، تۈركچە نەشرى، 324 - ، 326 - بەتلەر.
- ⑤ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 154 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 211 - بەت.
- ⑥ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 44 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 598 - بەت.
- ⑦ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 51 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 66 - بەت.
- ⑧ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 55 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 74 - بەت.
- ⑨ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 141 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 191 - بەت.
- ⑩ م. ئالتاي كۆيمەن: «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» 20 - بەت.
- ⑪ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 371 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 507 - بەت.
- ⑫ يۇقىرىقى ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن شېئىرگە قاراك.
- ⑬ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم،

- 109 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 148 - بەت. ⑭ 13 ئىزاھقا قارالڭ.
- ⑮ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 49 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 126 - بەت.
- ⑯ «تۈرك توپلىرى ھەققىدىكى ماقالىلەر ۋە تەتقىقاتلار...»، 348 - بەت.
- ⑰ فى. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 393 - بەت.
- ⑱ يۇقىرىقى ئەسەر 394 - بەت.
- ⑲ «ئەل مۇنتازام» 8 - كىتاب، 229 - بەت.
- ⑳ فى. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 343 - بەت.
- ㉑ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 400 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 520 - بەت.
- ㉒ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 529 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 685 - بەت.
- ㉓ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 100 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 136 - بەت.
- ㉔ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 404 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 526 - بەت.
- ㉕ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 434 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 590 - بەت.
- ㉖ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 254 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 348 - بەت.
- ㉗ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 366 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 474 - بەت.
- ㉘ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 404 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 526 - بەت.
- ㉙ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 11 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 12 - بەت.
- ⑳ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 397 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 516 - بەت.
- ㉑ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 466 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 690 - بەت.
- ㉒ يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 408 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 531 - بەت. دىۋاندىكى بۇ سۆزلەر دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك X ئەسەردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاياللىرى چۈمبەل تارتمايتتى ۋە ئەرلەردىن قاچمايتتى. بۇ خىل ئادەت كېيىنچە، ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن پەيدا بولغانىدى.

- 33) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 319 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 419 - بەت.
- 34) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 182 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 260 - بەت.
- 35) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 11 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 12 - بەت.
- 36) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 242 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 332 - بەت.
- 37) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 357 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 463 - بەت.
- 38) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 51 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 71 - بەت.
- 39) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 150 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 203 - بەت.
- 40) 39 - ئىزاھاتقا قارالڭ.
- 41) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 166 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 227 - بەت.
- 42) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 235 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 324 - بەت.
- 43) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 455 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 594 - بەت.
- 44) ف. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 393 - بەت.
- 45) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 102 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 139 - بەت.
- 46) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 257 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 342 - بەت.
- 47) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 239 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 347 - بەت.
- 48) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 329 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 430 - بەت.
- 49) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 237 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 326 - بەت.
- 50) 49 - ئىزاھاتقا قارالڭ ھەمدە م. ئا، كۆيمەن: «ئالىپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى»، 24 - بەتكە قارالڭ.
- 51) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 2 - توم، 122 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 170 - بەت.

- 52) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 492 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 640 - بەت.
- 53) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 685 - بەت.
- 54) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 230 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 317 - بەت.
- 55) ف. سۈمەر: «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار»، 139 - بەت.
- 56) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 133 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 184 - بەت.
- 57) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 365 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 472 - بەت.
- 58) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 371 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 507 - بەت.
- 59) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 382 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 694 - بەت.
- 60) ف. سۈمەر: «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار»، 142 - بەت.
- 61) يۇقىرىدىكى ئىزاھاتقا قارالغۇ.
- 62) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 332 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 433 - بەت.
- 63) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 330 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 432 - بەت.
- 64) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 240 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 319 - بەت.
- 65) 63 - ئىزاھاتقا قارالغۇ.
- 66) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 63 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 86 - بەت.
- 67) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 85 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 111 - بەت.
- 68) 66 - ئىزاھاتقا قارالغۇ.
- 69) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 3 - توم، 133 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 183 - بەت.
- 70) يۇقىرىقى ئەسەر، ب. ئاتالاي، تۈركچە نەشرى، 1 - توم، 364 - بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 498 - بەت.

(داۋامى بار)

(تۈرسۇنئاي ساقىم: بېيجىڭ خەلقئارا رادىئو ئىستانسىدا)

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ قىممىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئابدۇراخمان باقى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» 11 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، تارىخى، ئەدەبىياتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرى، تېبابەتچىلىكى، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى، مىللەتلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىك جەھەتتە، بىزنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ تاكى مەھمۇد كاشىغەرى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان، شېئىر - قوشاقلار، رۇبائىيلار، مەرسىيەلەر، ماقال - تەمسىللەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر... دىن مۇپەسسەل مەلۇمات بېرىدىغان قامۇستۇر.

(1) تىلشۇناسلىقتىكى قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر پۈتۈن فونېما (تاۋۇش) سىستېمىسىنى، ھەر خىل فونىتىپكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق، سىماسولوگىيىلىك مەنىلىرى ۋە مەنە ئۆزگىرىشلىرىنى، سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (سۆزلەرنىڭ كېلىپ - چىقىشى، پەيدا بولۇش يوللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم)، گرامماتىكىلىق بىلىملەرنى، لۇغەتشۇناسلىق، قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى، تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەرگەن. مەھمۇد كاشىغەرى «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان تىل - قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىلىنى كۆرسىتىدۇ. قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ زېمىنى ئۈچ مەمۇرىي قىسىمغا بۆلۈنگەن، بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى. ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم، ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان، شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. شۇنداق ئىكەن، قەشقەر، خوتەندىن تارتىپ، تاكى ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەر ئۇيغۇر تىلى ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان. مەسىلەن: مەھمۇد كاشىغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: «تىللارنىڭ يىنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخرى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزى ئۆلكىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر شەھەر ئىچى خەلقى (خاقانىيە تۈركچىسى) بىلەن سۆزلىشىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە» دەپ يازغان («تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، 40 - بەت).

مانا بۇنىڭدىن ئۇيغۇر تۈرك تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىي تىلى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ مەيدانغا كەلگەن «خاقانىيە تىلى» ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ سۆزلۈكىنى توپلاپ، رەتلەپ، ئىزاھلاپ قويغان ئاددىي لۇغەت ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ، مورفولوگىيىسىنى، سېنتاكسىسىنى، گرامماتىكىسىنى ئەرەب تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئىزاھلاپ، سىستېمىلىق بايان قىلغان گرامماتىكا كىتابى، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق

لۇغەتچىلىك تارىخىدىن قارىغاندا باشقا ئەللەرنىڭ، باشقا مىللەتلەرنىڭ شۇ تۈردىكى لۇغەتلىرىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىك تارىخىدا پەخىرلىك نامايەندە بولۇشى بىلەن بىرگە، لۇغەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ياخشى بىر ئۆرنەك ھېسابلىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆزىنىڭ تارىخىي قىممىتى، ئىلمىي ۋە بەدىئىي قىممىتى جەھەتتە تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ، مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە شاھ ئەسەر بولۇپ، بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر زور تارىخى ۋە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ئەسەرنى ئۆزىنىڭ يۈكسەك مىللىي ئىپتىخارى ھېسابلايدۇ.

(2) ئەدەبىي قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر قامۇستۇر، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن بېيىت - قوشاقلار، نەسرىي پارچىلار، ماقال - تەمسىللەر 11 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، مەزمۇنى ۋە ژانىر شەكىللىرى، بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرى ھەققىدە بىزگە بىرقەدەر تولۇق، ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىدۇ. بۇنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش چوڭقۇر تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە.

(3) مەدەنىيەت جەھەتتىكى قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگە 11 - ئەسىرنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رېئال ئەھۋالىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەدەنىي ھاياتىدىن پاكىتلىق ئۇچۇر بېرىدۇ. شۇڭا بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا 1 - نومۇرلۇق ئارخىپ دەپ قارايمىز. مەسىلەن: «دىۋان» دىكى دېھقانچىلىق، ھۈنەر - كەسپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش، پۇل - مۇئامىلە، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، شەھەر مەدەنىيىتى، تۇرالغۇ جاي مەدەنىيىتى، توقۇمىچىلىق جەھەتتىكى مەلۇماتلار ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن سىستېمىسىنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

(4) تارىخىي قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىر قىسىم مەلۇماتلاردىن قاراخانىيلار خاندانلىقى ھەققىدە ياكى شۇ دەۋردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەققىدە زور تارىخىي مەنبەلەرگە ئېرىشكىلى، شۇنىڭدەك قاراخانىيلارنىڭ تارىخى، دۆلەت تەشكىلاتى، دۆلەت تۈزۈمى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ.

(5) سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلارنىڭ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى

مەھمۇد كاشىغەرى ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ئەينەن يېزىپ، جەمئىيەت ئەھۋالىنىڭ ئىلگىرىكى چاغلارغا ئوخشىماي قالغانلىقىنى، ھەتتا بۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆرۈلگەن ناچار، يامان ئىللەتلەرنى دادىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ جەمئىيەتكە بولغان نارازىلىقىنى قىلچىمۇ يوشۇرماي بايان قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەينى دەۋردىمۇ، ھازىرمۇ چوڭقۇر تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

(ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى كومىتېتىدىن)

پادشاھنىڭ خوتۇنلىرى

(چۆچەك)

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئىكەن. ئېشەك ئۆگزە تاتلىغان، توخو جىرىم غاجلىغان زاماندا بىر پادشاھ بولغانىكەن. پادشاھنىڭ بىرلا ئوغلى بولۇپ ناھايىتى ئەقىللىق، باتۇر چوڭ بولغانىكەن. پادشاھ ياشنىپ قالغانلىقتىن كېسەل بولۇپ بىر ياتقانچە ئورنىدىن تۇرالماي قازا قىپتۇ. ئورنىغا ئوغلى پادشاھ بولۇپتۇ. ئوردا كاتتىلىرى يېڭى پادشاھنى ئۆيلەپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادشاھنى ئۆيلەش ئىشى ئېغىزغا ئېلىنمايدىغان بوپتۇ. پادشاھ كۈندۈزى شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ مەملىكەتنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلسا، كېچىسى كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ شەھەرنىڭ چوڭ - كىچىك كوچىلىرىنى، يېزىلارنى ئايلىنىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈملىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىنكاس، شىكايەتلەرنى ئاڭلايدىكەن. خەلقنىڭ ئائىلە سۆھبەتلىرىگە، كوچا پاراڭلىرىغا قولاق سالدىكەن. ئەنە شۇنداق كېچىلەرنىڭ بىرىدە پادشاھ بىرەر كىشىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ، تاڭ ئاتقاندا ئوردىغا قايتىش خىيالغا كەپتۇ ۋە يول بويىدىكى بىر ئۆينىڭ ئىشىكىگە كەپتۇ. ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن بىر خوتۇن ئۈچ قىزى بىلەن ياشايدىكەن. بۇ قىزلار نازا كەتلىك، ئىرادىلىك چوڭ بولغانىكەن. پادشاھ ئەمدىلا ئىشىكىنى قاقاي دەپ قولىنى ئۈزىتىشىغا ئۆيدىن قىزلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. قىزلارنىڭ ئوتتۇرانچىسى بىلەن كەنجىسى ئون سەككىز ياشلىق چوڭىدىن:

— ئەگەر سىزنى پادشاھ نىكاھىغا ئالسا، سىز ئۇنىڭغا نېمە قىلىپ بېرىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. چوڭى:

— ئۆز قولىم بىلەن يىپەك گىلەم توقۇپ چىقىپ، ئۆيىمىزدىن شاھ ئوردىسىغىچە بولغان يولغا پايانداز قىلىپ سالغىمەن، — دەپتۇ.

— سىزگە بىرەر پادشاھ ياكى شاھزادە خېرىدارلىق قىلسا، سىز ئۇنىڭغا نېمە قىلىپ بېرىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ ئوتتۇرانچىسىدىن ئۇنىڭ ئاچىسى بىلەن سىڭلىسى.

— مەن بارلىق ئەقىدە - ئىخلاسىمنى ئۇنىڭ بەخت - سائادىتى - ئۈچۈن بېغىشلايمەن، — دەپتۇ ئوتتۇرانچىسى. ئاخىرىدا ئىككى ئاچىسى سىڭلىسىدىن سوراپتۇ:

— سىزنى بىرەر شاھ ياكى شاھزادە ئەمرىگە ئالسا سىز ئۇنىڭغا نېمە قىلىپ بېرىسىز؟

كىچىك قىز تەمتىرىمەيلا دادىل جاۋاب بېرىپتۇ: ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قىزىنىڭ سىڭلىسى.

— ئالتۇن كوكۇللىق قىز، كۈمۈش كوكۇللىق ئوغۇل تۇغۇپ بېرىمەن.

ئاچا - سىڭىللار قاقاقلىشىپ كۈلۈشۈپ، بىر - بىرىنى چىمدىشىپتۇ. پادشاھ ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ قىزلارنىڭ چاقچاقلىرىنى ئاڭلاپ قەۋەتلا خوش بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ بۇ ئۆيدە

قونۇش خىيالىدىن يېنىپ، ئوردىغا قايتىپتۇ. ئەتىسى سەھەر ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى ۋەزىرنى ھېلىقى قىزلارنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپتۇ. ئەلچىلەر پادىشاھنىڭ ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە ھېلىقى قىزلارنىڭ ئۆيىنى تېپىپتۇ ۋە ئىشىكتىن ئىززەت - ئىكرام بىلەن سالام بېرىپ كىرىپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى مېھمانلارغا چاي ۋە غىزا كەلتۈرۈپتۇ. داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئەلچىلەر مەقسەت - مۇددىئاسىنى ئىپادىلەپ قىزلارنىڭ ئانىسىغا:

— بىز پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى بولىمىز. پادىشاھىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە ئوغۇل بولۇش ئارزۇسىنى يەتكۈزگىلى كەلدۇق. ئۆزلىرىگە بۇ تەلپىمىز ياقامدىكىن، ياقامدىكىن؟ —

دەپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى ۋەزىرلەرگە تەزىم قىلىپ تۇرۇپ:

— ناھايىتى ياخشى بوپتۇ. قىزلىرىم پادىشاھىمىزغا يارىغان بولسا بۇنى ئۆزۈمنىڭ ھەم قىزلىرىمنىڭ بەخت - تەلىيى ھېسابلايمەن. قىزلىرىم دادىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا ئون ئۈچ يىل بولدى. چوڭ قىزىم ئون سەككىز ياشقا، ئوتتۇراچى قىزىم ئون ئالتە ياشقا، كىچىك قىزىم رابىيە ئون تۆت ياشقا كىردى، قايسى شاھىمىزغا لايىقكىن بىلىمىدىم، قىزلىرىمنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن پادىشاھىمىز شۇ قىزىمنىڭ چېچىنى ساناپ شۇ ساننىڭ باراۋىرىدە تۆگە ئېلىپ كەلسۇن، — دەپتۇ.

ۋەزىرلەر قايتىپ كېلىۋېتىپ:

— يائاللا، پادىشاھىمىز بۇ قىزلارغا ئۆيلەنەلمىگۈدەك، بىر قىزنىڭ چېچىنى ساناپ بولۇش، چاچنىڭ سانىغا تەڭ تۆگىلەرنى جەم قىلىش ئورۇندىغىلى بولىدىغان شەرت ئەمەسقۇ، — دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ ۋەزىرلەرنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— سىلەر ئىككىڭلار كېنىزەكلەردىن بىر قانچىنى ئەگەشتۈرۈپ بېرىپ كىچىك قىزنىڭ چېچىنى ساناپ كېلىڭلار. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغدىكى تۆگىلەرنىڭ سانىنى ئېلىڭلار. كەملىپ قالسا غەزىنىدىن ئالتۇن - كۈمۈش چىقىرىپ تۆگە سېتىۋېلىڭلار، — دەپ پەرمان قىپتۇ. سەككىز كۈن ئوتتى دېگەندە ھەممە تەييارلىق پۈتۈپ قىزلارنىڭ ئانىسىغا خەۋەر يەتكۈزۈلۈپتۇ. ئانا شاھنىڭ تەلپىگە بىنائەن كىچىك قىزىنى پادىشاھقا بېرىشكە رازى بوپتۇ. پادىشاھنىڭ قىرىق كۈنلۈك تويى توغرىسىدىكى خەۋەر شەھەردىن يېزا - سەھراغىچە تارقاپتۇ. پۇقرالار:

— ۋاي - ۋاي، بۇ پادىشاھىمىز ناھايىتى سېخى ھەم ئادىل ئىكەن. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە قىرىق كۈن توي تامىقى بېرىدىكەن. بۇنداق مەردلىك ۋە ھىممەت ھەرقانداق پادىشاھنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ، — دېيىشىپتۇ. توي باشلىنىپتۇ. راست دېگەندەك قىرىق كۈنگىچە چوڭ - كىچىك، باي - گاداي ھەممىسى گۆش - كاۋاپ، پولۇ - مانتىلارنى تويغىچە يەپ ئىچىشىپتۇ. بىر تۇل خوتۇننىڭ قىزى ئۈچۈن پادىشاھنىڭ بۇ قەدەر كەڭ قوللۇق قىلىشى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى ھەيرانۇ ھەس قىلىۋېتىپتۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ مېھمانلار تارقىغاندىن كېيىن پادىشاھنىڭ شىرىن ئايلىرى باشلىنىپتۇ. تۇرمۇشى ھۈزۈرلۈك، سۆھبەتلەر كۆڭۈللۈك داۋاملىشىپتۇ. كۈنلەر - ئايلار ئۆتكەنسېرى پادىشاھنىڭ كىچىك خوتۇنىغا بولغان ئامراقلىقى ئۇلغىيىپ بېرىپتۇ. بۇنىڭغا چوڭ خوتۇنلىرىنىڭ كۆڭلىدە ھەسەت قوزغىلىپتۇ. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن كىچىك خوتۇننىڭ ھامىلىدار ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپتۇ. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۈنداشلارمۇ شۇنچە ئەسەبىيلىشىپتۇ. چوڭ خوتۇنلار بىر ئامال قىلىپ

كېچك خوتۇنى كۆزدىن يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. لېكىن ئىلاجىسىز قاپتۇ. كېچك خانىشنىڭ تۇغۇت ۋاقتى يېقىنلىشىۋاتقاندا پادىشاھ ئوۋغا چىقىپ يەتتە كۈنگىچە قايتىپ كەلمەپتۇ. كېچك خانىش رابىيەنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ ئۈچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق تولغاقتىن كېيىن كۈمۈش چاچلىق بىر ئوغۇل، ئالتۇن چاچلىق بىر قىز تۇغۇپتۇ. بۇ قوشكېزەك بالىلار ھەيران قالغۇدەك چىرايلىق ئىكەن، ئوڭ قول ۋەزىر بۇ خۇشخەۋەرنى پادىشاھقا يەتكۈزۈش ئۈچۈن دەرھال ئادەم ماڭغۇزۇپتۇ. چوڭ خوتۇنلار: «پادىشاھ بۇ بالىلارنى كۆرسە بىز تېخىمۇ يەكلىنىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بالىلارنى دەرھال يوقىتىش لازىم» دەپ ئويلاپتۇ. دە، كېچك خانىشنىڭ ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئىككى بالىنى ئېلىپ بىر ساندۇققا قاچىلاپ دەرياغا ئاققۇزۇۋەتكەندىن كېيىن بىرسى ئەر كەك، بىرسى چىشى ئىككى كۈچۈكنى ئۇنىڭ قۇچىقىغا سېلىپ قويۇپتۇ. پادىشاھ خۇشخەۋەر يەتكۈزگەن كىشىنى نۇرغۇن ئالتۇن بىلەن مۇكاپاتلاپتۇ ھەم كۈمۈش چاچلىق ئوغلى بىلەن ئالتۇن چاچلىق قىزىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ كېچك خوتۇنى ياتقان ئۆيگە كىرىپ بالىلارنىڭ يۈزىنى ئېچىپ قارىسا يېڭى تۇغۇلغان ئىككى كۈچۈك ياتقۇدەك. پادىشاھ دەرغەزەپ بىلەن قايتىپ چىقىپ چوڭ خوتۇنلىرىدىن:

— بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ سوراپتۇ.

— كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئىشەنمەملا؟ — دەپتۇ ئىككىسى، — خالاينىڭ ئاڭلىسا ئۆزلىرىنى ئىتتىڭ نەسلىدىن ئىكەن دېمەمدۇ؟ قارىسلا بۇ سەتچىلىكنى... .

پادىشاھ غەزىپىنى باسالماي:

— جالات! — دەپ ۋارقىراپتۇ ھەم قىلىچ تۇتۇپ يۈگۈرۈپ كىرگەن ئىككى جالاتقا بۇيرۇپتۇ، — بۇ قانچۇقنى كۈچۈك - پۈچۈكلىرى بىلەن قوشۇپ يىراق جاڭگالغا تاشلىۋېتىڭلار. كۆزۈم كۆرۈپ قالمىسۇن! — دەپ بۇيرۇپتۇ. جالاتلار كېچك خانىشنى ئىككى كۈچۈك بىلەن نەچچە قات تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى توغراقلىق جاڭگالغا تاشلىۋېتىپتۇ. رابىيە ئۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن. ئەمدى گەپنى ساندۇققا سېلىنىپ دەرياغا تاشلىۋېتىلگەن ئىككى بوۋاقتىن ئاڭلايمىز. ساندۇق سۇدا يېرىم لەيلەپ ئېقىپ كېتىۋېرىپتۇ. دەريانىڭ ئايغىدىكى بىر يۇرتتا يېشى يەتمىش - سەكسەنگە يېرىپ قالغان بىر جۈپ موماي - بوۋاي ياشايدىكەن. ئىككىسى خۇدادىن:

— بىز بىنچارە غېرىبلىرىڭغا مەيلى ئوغۇل بولسۇن ياكى قىز بولسۇن، پەرزەنت ئاتا قىلغىن. بىزنى بۇ دۇنيادىن ئىزسىز كەتكۈزمىگىن، — دەپ تەلەپ قىلىۋاتقىنىغا قىرىق يىلدىن ئاشقانكەن. ئۇلار دەريادىن يېلىق تۇتۇپ يەپ، ئاشقىنىنى سېتىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. بوۋاي دەرياغا بىرىنچى قېتىمدا مېھمانلىرىمنىڭ بەختى ئۈچۈن دەپ، ئىككىنچى قېتىمدا بىزدەك غېرىب - غۇرۋالارنىڭ رىسقى ئۈچۈن دەپ تور سالىدىكەن. خەيرلىك بىر كۈنى بوۋاي دەرياغا تور تاشلاش ئۈچۈن موماي بىلەن بىللە دەريا بويىغا كەپتۇ. بۇلار بىرنەچچە قېتىم تور تاشلىسىمۇ يېلىق چىقماي ئىچى تىتىلداپ ئولتۇرسا بىر ساندۇق بىر چۆكۈپ بىر لەيلەپ بۇلارنىڭ ئالدىغا ئېقىپ كەپتۇ. بوۋاي بىلەن موماي ساندۇقنى دەريادىن سۈزۈۋېلىپ ھەيرانلىق بىلەن ئاۋايلاپ ئېچىپتۇ. قارىسا جېنى ئاز قالغان كۈمۈش چاچلىق بىر ئوغۇل، ئالتۇن چاچلىق بىر قىز — ئىككى بوۋاق جامالى كۈندەك نۇرلىنىپ

يانتۇدەك. ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولغان بوۋاي بىلەن موماي بوۋاقلارنى ساندۇقتىن ئېلىپ باغرىغا تاڭغىنىچە ئۆيىگە يېنىپ كەپتۇ - دە، بوۋاقلارنى بېلىق شورپىسى ھەم كالا سۈتى بىلەن بېقىشقا باشلاپتۇ. يەتتە كۈن ئۆتكەندە يۇرت جامائىتىنى چاقىرىپ ئوغۇلغا خۇدا بەردى، قىزغا ئايسۇلتان دەپ ئات قويۇپتۇ.

بوۋاي بىلەن موماي خۇدا بەردى بىلەن ئايسۇلتاننى بېقىپ چوڭ قىلغاچ تۇرسۇن. ئەمدى گەپنى پادىشاھتىن ئاڭلايلى. پادىشاھ چوڭ ۋە ئوتتۇرا ئىچى خوتۇننىڭ گېپىگە كىرىپ ئامراق كىچىك خوتۇننى چۆلگە ئاپىرىپ تاشلىۋەتكىنىگە پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ ئوۋغا چىقىش، يەپ - ئىچىش ۋە ئويۇن - كۈلكىلەر بىلەن كۈنلەرنى كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈپ يۈرۈۋېرىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي رابىيەنى پەقەت ئەسلىمەيدىغان بولۇپتۇ. كۈنلەردىن ئايلار، ئايلاردىن يىللار ھاسىل بولۇپ پادىشاھنىڭ يېشىمۇ ئۇلغىيىپ قاپتۇ. چوڭ خانىشلارنىڭ ئۆمرىمۇ شۇملۇقلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ غەم ئەندىشىدە ئۆتۈپتۇ. خۇدا بەردى بىلەن ئايسۇلتان ئون تۆت ياشقا كىرگەندە بوۋاي بىلەن موماي قازا قىلىپ بالىلارنى ھەسرەتتە قويۇپتۇ. بالىلار بىر يىلغىچە ئاتا - ئانىسىغا قارىلىق تۇتۇپتۇ ھەم مال - دۇنياسىمۇ ئاخىرلىشىپتۇ. بىر كېچىسى غەم بىلەن ئۇخلاۋاتقان خۇدا بەردىنىڭ چۈشىگە دادىسى بېلىقچى بوۋاي كىرىپ قاپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا:

— جېنىم بالام، ناۋادا خاپىلىق تارتىپ قالغۇدەك بولساڭ، مېنىڭ قەبرەم يېنىدا يەتتە كۈن قونغىن. سەككىزىنچى كېچىسى تاڭ ئاتارغا يېقىن كۆزۈڭنى يۇمۇپلا ئاچساڭ يېنىڭدا بىر قارا ئات ئىگەر - جابدۇقى بىلەن تۇرغانلىقىنى كۆرسەن. ئاتنىڭ ئۈستىدە بىر قور شاھزادە كىيىمى بىلەن بىر ئوقيا بولىدۇ. سەن كىيىمنى كىيىپ قارا ئاتقا مىنىپ ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇشۇڭنى قامدىغىن. سىڭلىڭ ئايسۇلتاننىمۇ ياخشى ئاسرىغىن، — دەپتۇ.

خۇدا بەردى ئويغىنىپ قارىسا دادىسى كۆرۈنمەپتۇ. لېكىن ئۇ دادىسىنىڭ دېگىنى بويىچە ئۇنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ يەتتە كۈن دۇئا - تەكبىر قىلىپتۇ. سەككىزىنچى كېچىسى چىداپ ئۇخلىماي تاڭ ئاتارغا يېقىن كۆزىنى يۇمۇپلا ئاچقانكەن، ئۈستىدە شاھزادىلەرگە خاس بىر قور كىيىم، ئوقيا بار بىر قارا ئات ئىگەر - جابدۇقلىرى بىلەن تۇرغۇدەك! خۇدا بەردى كىيىمنى كىيىپ، ئوقيانى ئېسىپ قارا ئاتقا مىنىپ ئۆيىگە كەلسە ئايسۇلتان ئاكىسىنى تونۇيالماي:

— ھەي پالۋان، سىز كىم بولىسىز؟ كىمنى ئىزدەيسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. خۇدا بەردى سىڭلىسىغا ھەممە ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. سىڭلىسى ھەيرانلىق ئىلگىدە خۇشال بولۇپتۇ. خۇدا بەردى بىر كۈنى ئېتىغا مىنىپ ئوقيانى ئېسىپ يولغا چىقىش ئالدىدا ئايسۇلتانغا:

— سىڭلىم، مەن تاغقا چىقىپ كىيىك ئوۋلاپ كېلەي. مەن كەلگىچە ھېچكىمنى ئۆيىگە كىرگۈزمەڭ، بىزگە دۈشمەن بولىدۇ، — دەپتۇ.

خۇدا بەردى تاغقا چىقسا پادىشاھمۇ نەۋكەرلىرى بىلەن ئوۋغا چىققانىكەن. ئىككىسى تونۇشمايدىكەن. شۇ كۈنى ئامەت پادىشاھتىن قېچىپ خۇدا بەردىگە كەپتۇ. خۇدا بەردىنىڭ بىرمۇ ئوقى زايا كەتمەي كىيىكلەرگە تېگىۋېرىپتۇ. پادىشاھ بىرمۇ كىيىك ئوۋلىيالمايغانلىقتىن قاتتىق خاپا بولۇپتۇ. ئوردىغا قايتقاندىن كېيىنمۇ گېلىدىن ھېچنەرسە ئۆتمەي بىر بۆلۈڭدا تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ. ئەتىسى خامۇش كەيپىياتتا يەنە ئوۋغا چىقىپتۇ. بۇ كۈنىمۇ ئامەت پادىشاھقا

كەلمەي يەنىلا خۇدا بەردىگە كەپتۇ. پادشاھ مەيۇس ھالدا قايتىپتۇ. پادشاھنىڭ چوڭ خوتۇنلىرى ئۇنىڭ روھى ھالىتىنىڭ ناچارلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ قىلغان ئىشىمىزنى بىلىپ قالدىمىكىن، دەپ ئەنسىرەپتۇ. ئىككىسى بىر جادۇگەر كەمپىرنى ئىزدەپ پادشاھنىڭ ئۆزلىرىگە ئۆچ بولۇپ قالغانلىقىنى، ئوۋدىن قايتىسلا ئۆيگە ئاچچىقلاپ كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، پادشاھنى ئۆزلىرىگە ئامراق قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. جادۇگەر كەمپىرنىڭ ھەممە ئىشتىن خەۋىرى بار ئىكەن. ئۇ: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — سىلەر كىچىك خانىش رابىيە قوشكېزەك تۇغقاندا بالىلارنى دەرياغا ئاققۇزۇۋېتىپ بىچارە خانىشنى يىراق جاڭگالغا تاشلاشقۇزۇۋەتتىڭلار. ئويلىمىغان يەردىن ئەر - خوتۇن بوۋاي - مومايلار بالىلارنى دەريادىن سۈزۈۋېلىپ ياخشى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشتى. ئوغلى مەرگەن ئوۋچى بولۇپ تاغدىكى نۇرغۇن كىيىكلەرنى ئوۋلاپ بولدى. پادشاھ بىر تەرەپتىن ئوۋدىكى مەغلۇبىيەتتىن ھەسرەتلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن پەرزەنت يۈزى كۆرەلمىگەنلىكىدىن ئىچى پۇشۇۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

چوڭ خانىشلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — پادشاھ ئۇ بالىلارنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى بىلىدىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. — ياق، تېخى بىلمىدى، — دەپتۇ جادۇگەر. ھەسەتخور خانىشلار: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — بۇ بالىلارنى يوقىتىۋېتىشنىڭ ئامالى يوقمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. — ئىزدەسەك تېپىلىدۇ، — دەپتۇ جادۇگەر.

— ۋاي ئاپئاق ئايلا، سىزگە قانچىلىك دەپسىڭىز شۇنچىلىك ئالتۇن بېرەيلى. ئىككى بالىنى تېزراق يوقىتىپ بېرىڭ. بۇ بالىلارنىڭ ھاياتلىق يىلتىزى قۇرۇغاندىن كېيىن بىز سىزگە يەنە غەمخورلۇق قىلىمىز. بىزنى تېزىرەك خاتىرجەم قىلىڭ، — دەپتۇ ئۇلار. جادۇگەر ئۆيدىن چىقىپ، ئۇزۇن يول مېڭىپ خۇدا بەردىنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. قارىسا ئايسۇلتان يالغۇز ئولتۇرغىدەك. جادۇگەر: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — يالغۇز قورقىمىدىڭىزمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئايسۇلتان دەپتۇ: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — ئاكام ئوۋغا چىقىپ كەتكەندى. شۇڭا يالغۇز زېرىكىپ قالدىم. جادۇگەر كۆيۈنگەن قىياپەتتە: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — قىزىم ئاكىڭىز سىزگە ئاغزىدا ئامراقمۇ ياكى يۈرىكىدىن ئامراقمۇ؟ سىز بىر سىناپ كۆرۈڭ، — دەپتۇ.

— قانداق سىناپ كۆرىمەن؟ — دەپتۇ ئايسۇلتان. جادۇگەر: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — ئاكىڭىز كەلگەندە ھېچگەپ قىلماي يىغلاپلا ئولتۇرۇۋېلىڭ. ئاكىڭىز سەۋەبىنى سورىسا، گېپىمگە ئۇنىسىڭىز ئاندىن دەيمەن، دەپ تۇرۇۋېلىڭ. ئەگەر ئۇ سىزگە راستتىنلا ئامراق بولسا ئۆزلىكىدىن چېلىنىدىغان راۋاپ ئەكىلىپ بەرسۇن. ئۇ چاغدا ئاكىڭىز ئوۋغا كەتسىمۇ راۋاپتىن يېقىملىق ئاۋازلار چىقىپ سىزنى ھەرگىز زېرىكتۈرمەيدۇ. ئەگەر ئاكىڭىز: «ئۇ راۋاپنى نەدە كۆردۈڭ؟» دەپ سورىسا، «چۈشۈمچە كۆردۈم» دەڭ، — دەپتۇ. دە، خۇدا بەردىنىڭ كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قىز بىلەن خوشلىشىپلا كېتىپ قاپتۇ. جادۇگەر: «ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلىشكە بولىدۇ» دېگەن. — كەچتە خۇدا بەردى ئوۋلىغان كىيىكلىرىنى قارا ئاتقا ئارتىپ ئۆيگە كەلسە سىڭلىسى

ئورنىدىن قوپۇپمۇ قويماي يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. ئاكىسى مىڭ تەسلىكتە سىڭلىسىنىڭ راۋاپ ئەكېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسىنى ئاڭلاپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن «ماقۇل» دەۋەتتەپتۇ. خۇدا بەردى «ماقۇل» دېگەن ۋەدىسىدە تۇرۇپ، راۋاپ ئەكېلىش ئۈچۈن بارىدىغان بولۇپتۇ. يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئايسۇلتانغا: «...»

— جېنىم سىڭلىم، مېنى خاتىرجەم بولسۇن دېسەڭ، ئۆيدىن تالاغا چىقىمىغىن. ئۆيگە ھېچكىمنى كىرگۈزمىگىن، — دەپ تاپىلاپتۇ. ئاندىن سىڭلىسى بىلەن خوشلىشىپ بوۋاي بىلەن موماينىڭ قەبرىسىگە بېرىپ ئىبادەتتە ئولتۇرۇپتۇ. تەڭ كېچىدە شىرىن ئۇيقۇدىن مەست بوپتۇ. دە، قەبرىگىلا باش قويۇپ ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇخلاۋېتىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە دادىسى بېلىقچى بوۋاي: «...»

— ھە ئوغلۇم، نەگە باراي دېدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. «...»

خۇدا بەردى ئۆزى چېلىنىدىغان راۋاپ ئىزدەپ ماڭغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بوۋاي: «...»

— ۋاي ئوغلۇم، تولىمۇ خەتەرلىك سەپەرگە ماڭدىكەنەن. مەيلى، سېنى خۇداغا تاپشۇراي. سەن كۆزۈڭنى يۇمۇپ قارا ئاتنى جېنىنىڭ بارىچە چاپتۇرۇپ ئات راسا تەرلىگەندە كۆزۈڭنى ئاچساق ئۆزۈڭنى بىر قارا ئىشىك ئالدىدىكى يالماۋۇزنىڭ يېنىدا كۆرسەن. يالماۋۇز سېنى يېيىش تەشۋالىقىدا بەك خۇشال بولۇپ كېتىدۇ. سەن ھوشيار بولۇپ: «...»

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، دەپ ئاتتىن چۈشكىن. يالماۋۇز: «...»

— ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام، دەپ سېنى ئۆيگە باشلاپ ئېسىل غىزالار بىلەن مېھمان قىلىدۇ. داستىخان ئۈستىدە ئىسمىڭنى، تەلەپ - مەقسىتىڭنى بىلگەندىن كېيىن: «...»

— سىز دېۋىلەر ماكانغا بېرىپ چىنارنىڭ پۇتقىدىن بىرنى ئېلىپ كەلسىڭىز، ئۆزى چېلىنىدىغان راۋاپنى مەن ياساپ بېرىمەن، دەيدۇ. ئۇ راۋاپ ياساۋاتقاندا سېنى شىرىن ئۇيقۇ باسىدۇ. ئۇخلاۋاتقان چېغىڭدا راۋاپتىن قىرىق بىر خىل نەغمە - ناۋا ياڭراپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا سەن ئويغىنىپ تۇرۇپ كەتمەسەڭ يالماۋۇز سېنى يەپ كېتىدۇ. قىيىن ئىشلارغا دېۋىلەر ماكاندىكى چىنارنىڭ پۇتقىنى ئېلىپ كېلىش جەريانىدا يولۇقسەن. سەن قارا ئېتىڭغا مىنىپ بىسىمىلا، دەپ كۆزۈڭنى يۇمۇپ ئاتنى تېز چاپتۇرسەن. بىردىن ئونمىڭغىچە سانغانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە كۆزۈڭنى ئاچساق ئۆزۈڭنى دېۋىلەر ماكاندىكى چىنار تۈۋىدە كۆرسەن. چىنارنىڭ تۈۋىدىن چىققان بىر نوتىنى راسا كۈچەپ تارتساق نوتا يىلتىزى بىلەن قۇمۇرۇلۇپ چىقىدۇ. سەن ئېتىڭغا مىنىپ چىنارنىڭ نوتىسىنى سۆرەپ يالماۋۇزنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭغىنىڭدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىپ دېۋىلەر ئويغىنىپ كېتىپ سېنى قوغلايدۇ. بۇ چاغدا سەن قورقماي ھەم كۆزۈڭنى ئاچماي ئېتىڭنى تېخىمۇ تېز ھەيدىسەڭ دېۋىلەر ساڭا يېتىشىپ بولغۇچە يالماۋۇزنىڭ ئۆيىگە كىرىپ بولسەن. دېۋىلەر ئىلاجىسىز يېنىپ كېتىدۇ. قالغان ئىشلار خۇداغا ئامانەت، — دەپلا كۆزۈدىن غايىب بولۇپتۇ. خۇدا بەردى ئويغانسا ئۆزى قەبرە يېنىدا ياتقۇدەك. قارا ئات يېنىدا تۇرۇپتۇ. خۇدا بەردى دادىسى چۈشىدە دېگەن ئىشلارنى جايدا قىلىپ بىردەمدىلا ئالتە ئايلىق يولنى تۈگىتىپ يالماۋۇزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپلا: «...»

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم موما، — دەپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يالماۋۇز مۇنىڭغا: «...»

— ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام، — دەپتۇ ۋە خۇدا بەردىنى ئۆيىگە باشلاپ ئېسىل غىزالار بىلەن

— نەدە كۆردۈڭلار ئۇنى، دەپسە نېمە دەيمەن. —
 — چۈشۈمدە كۆردۈم، دەڭ، — جادۇگەر موماي شۇنى دەپلا خوشلىشىپ كېتىپ قاپتۇ.
 شۇ كۈنى كەچتە خۇدا بەردى ئوۋدىن ئۆيىگە قايتىپ كەلسە ئايسۇلتان يىغلاپ
 ئولتۇرغۇدەك. ئاكىسى سىڭلىسىدىن نېمىشكە يىغلىغانلىقىنى سورىغانىكەن، سىڭلىسى جاھان
 ئەينىكى ئەكېلىپ بېرىڭ، دەپ يالۋۇرۇپتۇ. ئاكىسى ئامالسىز: —
 — ماقۇل سىڭلىم يىغلىماڭ. جاھان ئەينىكى ئەكېلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ. سىڭلىسى
 دەرھال يىغىدىن توختاپتۇ. ئەتىسى سەھەردە خۇدا بەردى ئايسۇلتانغا:
 — جېنىم سىڭلىم، مېنى خاتىرجەم بولسۇن دەپسىڭىز ئۆيدىن تالاغا چىقماڭ، — دەپ
 نەسەت قىلغاندىن كېيىن قارا ئېتىغا مىنىپ ئوقيانى يېنىغا ئېسىپ يولغا راۋان بوپتۇ.
 قارا ئات ئالتە ئايلىق يولنى ئۇچقاندىنمۇ تېز چېپىپ ئىگىسىنى بىردەمدە يالماۋۇز موماينىڭ
 يېنىغا يەتكۈزۈپتۇ. موماي ئۇنىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن: —
 — ۋاي ئوغلۇم، تولىمۇ خەتەرلىك يولغا مېڭىپسەن. بۇنىڭغا مەنمۇ ئامال قىلالمايمەن.
 سېنىڭ قولۇڭدىن ئەسلا كەلمەيدۇ. چۈنكى جاھان ئەينىكى ئالتە ئايلىق يىراقلىقتىكى بىر
 دېۋىلەر ئوردىسىدا. ئۇ يەرگە بارغىچە ئۈچ ئايلىق مۇز تاغدىن، ئۈچ ئايلىق ئوت تېغىدىن
 ئۆتمەي بولمايدۇ. ئادىمىزات بۇ جايلاردىن سالامەت ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس، — دەپتۇ.
 خۇدا بەردى: —
 — ھەرقانچە خەتەرلىك بولسىمۇ جاھان ئەينىكىنى ئەكەلمەي قويمايمەن، — دەپ
 تۇرۇۋاپتۇ. يالماۋۇز موماي بۇ كېلىشكەن يىگىتنىڭ قەتئىي ئىرادىسىدىن تەسەرلىنىپ
 ئۇنىڭغا ھېسداشلىقى قوزغىلىپتۇ. ئۇ بىردەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن: —
 — ئۇنداق بولسا بالام، سەن چوقۇم سۈمرۈغنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشىڭ شەرت.
 بولمىسا يا مۇزلاپ ئۆلسەن ياكى كۆيۈپ ئۆلسەن، — دەپتۇ. يىگىت: —
 — سۈمرۈغنى نەدىن تاپمەن؟ — دەپ سوراپتۇ.
 — بۇ يەردىن ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىقتىكى جاڭگالدا، — دەپتۇ يالماۋۇز موماي. يىگىت
 موماي بىلەن خوشلىشىپ قارا ئېتىغا مىنىپ سۈمرۈغ ياشايدىغان جاڭگالغا قاراپ يولغا
 چىقىپتۇ. ئۈچ كۈنلۈك مۇشەققەتلىك سەپەردىن كېيىن يىگىت جاڭگالدىكى بىر تۈپ چىنار
 تۈۋىدە دەم ئېلىشقا ئولتۇرۇپتۇ. بىردەمدىن كېيىن چىنارنىڭ ئۈستىدىن چىككاك — چىككاك
 قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. يىگىت چىنارنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قارىسا سۈمرۈغنىڭ ئۈچ
 چۈجىسى: —
 — ھەي ئادىمىزات، ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟ ئەنە ئاۋۇ ئەجدىھا سېنى يېگىلى كېلىۋاتىدۇ.
 تېز قاچ، — دەپتۇ. يىگىت: —
 — مەن ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ سىلەرنى قۇتۇلدۇرغىلى كەلدىم، — دەپتۇ. سوئال —
 جاۋابلار ئاخىرلىشىپ تۇرۇشىغا سۈمرۈغ چۈجىلىرى قورقۇنچلۇق چىككاكلىشىپ كېتىپتۇ.
 بۇ چاغدا ئەجدىھا ئوتلۇق تىلىنى سوزغىنىچە تولغىنىپ تاغ ئۈستىدىن ئارتىلىپ يىگىت تەرەپكە
 كېلىۋاتقانىكەن. يىگىت ئوقياسىدىن ئوق ئۈزگىلى تۇرۇپتۇ. ئوقيانىڭ ئۇزۇن ئوقلىرى
 ئەجدىھانىڭ بېشىدىن قۇيرۇقىغىچە قاترى سانجىلىپتۇ. لېكىن ئەجدىھا يىقىلماي يىگىتنىڭ
 ئالدىغا كېلىپ: —

— ئادىمىزاتنىڭ مەندىن قورقۇپ قاچماي قاراپ تۇرغىنىغا ھەيرانمەن، — دەپتۇ. يىگىت قەددىنى تېخىمۇ رۇسلاپ: كەينىمىزگە قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسىمۇ مەنىسىمۇ: — مەنمۇ ئەللىك يېرىگە ئوق تەگسىمۇ يىقىلماي، ئۆلگىنىنى تۇيىمىغان ئەجدىھادىن ھەيرانمەن، — دەپتۇ. ئەجدىھاد بولسا: — مېنىڭ ئوقلىرىڭ ماڭا بۈرگە چاققانچىلىكمۇ تەسىر قىلالامىدى. نېمەڭگە مۇغەمبەرلىك قىلىسەن، — دەپتۇ. يىگىت: — مەن سېنى توشقانمىكىن دېسەم ئەجدىھادنىڭ؟ — دەپ مەسخىرە قىپتۇ. ئەجدىھاد غەزەپلىنىپ يىگىتنى يۇتۇۋېتىش ئۈچۈن سەكرەپ ئېتىلماقچى بولۇپتۇ، قىمىرلىيالمىپتۇ. بۇ چاغدا ئوقلاردىكى زەھەر ئۇنىڭ سەزگۈلىرىنى ئازايلاپ ھەرىكەتتىن توختاتقاندىن. ئەجدىھادنىڭ ئېغىزى — بۇرغىدىن كۆپۈك يېنىپ، كۆزلىرى قورقۇنچلۇق چەكچىيىپ، ۋەھىملىك بىر چىرقىرىغاندىن كېيىن سۇنايلىنىپ يېتىپتۇ. ئەجدىھادنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆرگەن سۈمرۈغ چۈجىلىرى: — ھەي ئادەم بالىسى، تېزلىكتە يېنىمىزغا چىقىپ قانىتىمىزنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنۇۋالغىن. بولمىسا ئانىمىز كېلىپ قالسا بىلمەستىن سېنى يەپ قويۇشى مۇمكىن، — دەپتۇ. يىگىت چىنارغا يامشىپ چىقىپ سۈمرۈغ چۈجىلىرىنىڭ قانىتى ئاستىغا يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كەچتە ئانا سۈمرۈغ بالىلىرىنى ئەجدىھاد يەپ بولغانىدۇ، دېگەن ئەنسىرەش بىلەن ئېگىز ئۇچۇپ كەلسە ئۈچ چۈجىسى ساق — سالامەت تۇرغۇدەك. چۈجىلەر: — ئانا، پەسكە قارىغا، — دەپتۇ. سۈمرۈغ پەسكە قاراپ ئەجدىھادنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرۈپ خۇشاللىقىنى باسالمايغان ھالدا: — بۇ ئاپەتنى كىم يوقاتتى، بۇ پالۋان نەدە؟ — دەپ سوراپتۇ. چۈجىلەر: — ئۇنى يەپ كەتمەسلىككە، ئۇنىڭغا ياردەملىشىشكە ۋەدە بەرمىسەڭ سۇئالىڭغا جاۋاب بەرمەيمىز، — دەپتۇ.

— نەچچە ئەۋلاد بىزگە زىيانكەشلىك قىلىپ كەلگەن دۈشمىنىمىزنى ئۆلتۈرۈپ بەرگەن ياخشى ئادەمنى يېيىشكە كۆڭلۈم قانداقمۇ چىدىسۇن؟ ئۇنىڭغا جېنىم لازىم بولسىمۇ بېرىمەن، — دەپتۇ. ئانا سۈمرۈغ. چۈجىلەر خۇدا بەردىنى قانىتى ئاستىدىن چىقىرىپتۇ. سۈمرۈغ ئۇنىڭغا مەنئەتدارلىق ئىپادىلەپ قاناتلىرىنى قېقىپ، يۇمشاق كۆكسىنى ئۇنىڭ پېشانىسىگە يېقىپتۇ. ئاندىن سوراپتۇ: — ئەي شەپقەتچىمىز، قېنى ئېيتىڭ. ماڭا نېمە تەلپىڭىز بار؟

— جاھان ئەينىكىنى تېپىشىمغا ياردەم قىلىڭ، — دەپتۇ يىگىت. سۈمرۈغ ئەجدىھادنىڭ گۆشىنى ئوڭ قانىتىغا، ئون تۈلۈم سۈنى سول قانىتىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ: — ئۈچ ئاي ئوتلۇق تاغدىن، ئۈچ ئاي مۈزلۈك تاغدىن ئۆتۈپ ئاندىن جاھان ئەينىكى بار جايغا بارىمىز. مەن ئۇچۇۋېتىپ ئوڭ تەرىپىمگە قارىسام ئاغزىمغا گۆش سېلىڭ. سول تەرىپىمگە قارىسام ئاغزىمغا سۇ قويۇڭ. قېنى، گەدىنىمگە مېنىڭ، — دەپتۇ. سۈمرۈغ ئۈچ ئاي ئۇچۇپ ئوتلۇق تاغدىن ئۆتۈپ بولغاندا مۇز تاغنىڭ ئۈستىگە كەپتۇ. گۆش، سۇ تۈگىگەنلىكتىن سۈمرۈغ ماغدۇرسىزلىنىشقا باشلاپتۇ. چىداپ ئۇچۇۋېرىپ ھەرىكەتتىن توختىغۇدەك ھالغا كېلىپ قاپتۇ. بارلىق كۈچ — قۇۋۋىتى ھەم غەيرىتىنى چىقىرىپ يەنە

ئۈچۈپتۇ. ئەگەر سۈمرۈغ يەنە ئۈچۈشقا ئامالسىز قېلىپ پەسكە چۈشۈپ كەتسە سۈمرۈغمۇ، ئۆزىمۇ دەرھال مۇزلاپ ئۆلىدىغانلىقى يىگىتكە مەلۇم ئىكەن. شۇڭلاشقا يىگىت يوتسىدىن بىر پارچە گۆش كېسىپ سۈمرۈغقا يىگۈزۈپتۇ. سۈمرۈغ كۈچلىنىپ يەنە بىرەر سائەتچە ئۈچقاندىن كېيىن جاھان ئەينىكى بار تاغ غارىغا قونۇپتۇ ھەم جاھاننامىنى خۇدا بەردىگە تۇتقۇزغاندىن كېيىن بۇغا، كىيىك، توشقانلارنى ئوۋلاپ ئالتە ئاي تولۇق يەتكۈدەك گۆش تەييارلاپتۇ. غاردىكى بۇلاق سۈيى بىلەن ئون تۈلۈمنى تولدۇرۇپتۇ. سۈمرۈغ خۇدا بەردىنى گەدىنىگە مىندۈرۈپ، گۆش بىلەن سۈنى ئىككى قانتىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قايتىش سەپىرىگە ئاتلىنىپتۇ. مۇزلۇق تاغدىن، ئوتلۇق تاغدىن غەلبىلىك ئۆتۈپ بالىلىرىنىڭ يېنىغا ئامان - ئېسەن يېتىپ كەپتۇ.

خۇدا بەردىمۇ سۈمرۈغقا چەكسىز رەھمەتلەرنى بىلدۈرۈپ جاھان ئەينىكىنى ئېلىپ، چىنارلىقتا ئوتلىغاچ ئىگىسىگە ساقلاپ تۇرغان قارا ئالتا مىنىپ ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۆيىگە يېتىپ كېلىپ سىڭلىسى بىلەن خۇشال - خۇرام دىدارلىشىپتۇ. ئاندىن جاھان ئەينىكىنى ئالدىغا قويۇپ قارايتۇ. ئەينەكتە پادشاھنىڭ چوڭ خوتۇنلىرى ۋە رابىيە ئىسىملىك قىزغا ئۆيلەنگەنلىكى، رابىيەنىڭ بىر ئوغۇل، بىر قىز - قوشكىزەك بالىنى قۇچاقلاپ ياتقانلىقى، چوڭ خوتۇنلىرى ھەسەتخورلۇق قىلىپ ئىككى بالىنى دەرياغا ئاققۇزۇۋەتكەنلىكى... رابىيەنىڭ يىراق جاڭگالغا ئاپىرىپ تاشلانغانلىقى ھەم شۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق تەسىرلىك جەريانلار، ھەتتا خۇدا بەردىنىڭ سۈمرۈغقا مىنىپ جاھان ئەينىكىنى ئېلىپ كەلگىنىمۇ تولۇق تەپسىلىي كۆرۈنۈپتۇ. خۇدا بەردى بىلەن ئايسۇلتان ئۆزلىرىنىڭ پادشاھنىڭ پەرزەنتلىرى، بېلىقچى بوۋاي بولسا ئۆزلىرىنى دەريادىن قۇتقۇزۇۋېلىپ بېقىپ چوڭ قىلغان شەپقەتچى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپتۇ. ئەتىسى سەھەردە خۇدا بەردى ئايسۇلتان بىلەن خوشلىشىپ، قارا ئېتىغا مىنىپ ئوقياسىنى يېنىغا ئېسىپ ئوۋغا مېڭىپتۇ. بۇ كۈنى ئوۋ غەنىمەتلىرى ناھايىتى كۆپ بوپتۇ. پادشاھ بولسا ھېچنەرسە ئوۋلىيالمىپتۇ. يىگىت ئوۋ غەنىمەتلىرىنى ئاتقا پۇختا ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن پادشاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلىپ:

— جانابلىرىنى ئوۋغا بىللە كەلگەن ھەممە خىزمەتچىلىرى بىلەن غېربانە كۈلبەمگە چايغا تەكلىپ قىلىمەن. ئۆزۈم بىر يېتىم بالا بولساممۇ تەكلىپىمنى ئېتىبارغا ئېلىشقا يالا، — دەپتۇ. پادشاھ «يېتىم بالا» نىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ خىزمەتچىلىرىنى باشلاپ ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ. كىيىك ۋە بۇغا گۆشلىرىنى تويغىچە يېگەندىن كېيىن ئۆزى چېلىنىدىغان راۋاپنىڭ قىرىق بىر خىل يېقىملىق، تەسىرلىك سادالىرىدىن قانغۇچە ھۈزۈرلىنىپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن پادشاھ ساھىبخاننىڭ نەسەبىنى بىلگۈسى كېلىپ:

— سىلەر كىمنىڭ بالىلىرى؟ ئىسىمىڭلار كىم؟ — دېگەندەك سوئاللارنى سوراپتۇ. خۇدا بەردى بىلەن ئايسۇلتان سوئالغا جاۋاب بېرىشنىڭ ئورنىغا جاھان ئەينىكىنى پادشاھقا كۆرسىتىپتۇ. پادشاھ ئەينەككە قاراپ ئولتۇرۇپ، بىر تۈل خوتۇننىڭ كەنجە قىزىغا ئۆيلەنگىنىدىن باشلاپ يۈز بەرگەن ياخشى - يامان ھەممە ئىشلارنى كۆرگەندىن كېيىن چوڭقۇر ھەسرەت چېكىپ:

— ئاھ خۇدا، مېنى ئەجەب قىسمەتلەرگە دۇچار قىپسەن، — دەپ ۋارقىراپ كېتىپتۇ. ئاندىن قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ تۇرۇپ:

— ئەتە ئەتگەندە مەپە ئەۋەتمەن. ئىككىڭلار جاھان ئەينىكىنى بىللە ئېلىپ مېنىڭ ئوردامغا قەدەم تەشرىپ قىلىڭلار. شەرىپىڭلارغا زىياپەت بېرىمەن، — دەپتۇ. دە، خۇدا بەردى ھەم ئايسۇلتان بىلەن خوشلىشىپ، خىزمەتچىلىرى بىلەن بىللە ئوردامغا قايتىپ كەپتۇ. ئىككى خىزمەتچىنى كېچىلەپ ئەۋەتىپ يىراق جاڭگالدا جاپا - مۇشەققەت تارتىۋاتقان كىچىك خانىش رابىيەنى چاقىرتىپ كېلىپ ھېچكىمگە كۆرسەتمەي ئايرىم بىر ئۆيدە قوندۇرۇپتۇ.

ئەتسى ئەتگەندە پادىشاھ ئەۋەتكەن مەپدە ئولتۇرۇپ خۇدا بەردى بىلەن ئايسۇلتان ئوردامغا كەپتۇ. پادىشاھنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوردىدىكى ئەمەلدارلار پادىشاھنىڭ ھەممە خوتۇنلىرى زىياپەتكە قاتناشتۇرۇلۇپتۇ. يەپ - ئىچىش ئاخىرلىشىپ داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن پادىشاھ ھەممەيلەننى جاھان ئەينىكىنى تولۇق كۆرۈشكە دەۋەت قىپتۇ. ئەينەكتە رابىيەنىڭ قۇچقىدىكى ئالتۇن چاچلىق قىز بىلەن كۈمۈش چاچلىق ئوغۇلنىڭ دەرياغا ئاققۇزۇۋېتىلگەنلىكى، ئىككى كۈچۈكنىڭ رابىيەنىڭ قوينىغا سولاپ قويۇلغانلىقى كۆرۈنۈشلىرى چىققاندا چوڭ خانىشلار ئۆزلىرىنىڭ شۇملۇق ھىيلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ قورقۇنچتىن ھوشىدىن كەتكىلى تاس قاپتۇ. بۇ ئىككى خوتۇن خالاغا چىقىشنى باھانە قىلىپ قېچىپ كېتىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرماقچى بولغان ئىكەن، ئىككى مۇلازىم ئۇلارنى دولىسىدىن چىڭ بېسىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. پادىشاھ بۇ ئىشنى ئالدىنقىلا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىكەن. جاھان ئەينىكىنى كۆرگەن ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ پادىشاھنىڭ ئىككى چوڭ خوتۇنغا غەزەپ - نەپىرتى قايناپتۇ ھەم كىچىك خوتۇنغا بولغان ھېسداشلىقى كۈچىيىپتۇ. پادىشاھ خۇدا بەردىنىڭ دوپپىسىنى كۆتۈرگەنىكەن، ئۇنىڭ كۈمۈش چېچى، ئايسۇلتاننىڭ ياغلىقىنى ئاستا تارتقانىكەن، ئۇنىڭ ئالتۇن چېچى ھەممەيلەنگە كۆرۈنۈپتۇ. رابىيە ئۆزىنى تۇتۇۋالماي ئىككى بالىسىنى باغرىغا بېسىپ، كۆز ياشلىرى يامغۇردەك تۆكۈلۈپ يىغلاپتۇ. بالىلارمۇ ئانىسى بىلەن تېپىشقانلىقىدىن خۇشاللىق ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ. پادىشاھمۇ بۇ كۆرۈنۈشكە قاراپ يۈرىكى ئوتقا چۈشكەن ياغدەك ئېرىپتۇ. دە، غۈلچىنى ئېچىپ كىچىك خوتۇننى ھەم ئىككى بالىسىنى قۇچاقلاپ خۇددى كىچىك بالدەك يىغلاپ كېتىپتۇ. بۇ تەسلىك مەنزىرىگە قاراپ تۇرغانلارمۇ كۆز يېشى قىلىشىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن پادىشاھ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىغا چىقىپ:

— بۇ ئىچى يامان، ھەسەتخور خوتۇنلارمۇ ئۆز نېسىۋىسىنى ئالسۇن! — دەپ جاكارلاپتۇ. جاللاتلار بۇ ئىككى خوتۇننىڭ چېچىدىن 40 بايتالنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ باياۋانغا قويۇۋېتىپتۇ. بايتالار كەينىدىن سۆرۈلۈپ كېلىۋاتقان ئاياللاردىن ئۈركۈپ تاغۇ - تاشقا چېپىپتۇ. . .

پادىشاھ ئامراق خوتۇنى ھەم جان - جىگەر پەرزەنتلىرى بىلەن جەم بولغانلىقى خۇشاللىقىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن ئورتاقلىشىش ئۈچۈن قىرىق كېچە - كۈندۈز كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپتۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: قارىقاش ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن —

مۇھەممەت ئىمىن قۇربان

ئۇيغۇر تىلىدىكى كىتاب تور بېكەتى
www.uyghurkitap.com

源泉 (布拉克)(维吾尔文) 总106期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 106-سان **بولاق**
MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

国内统一刊号: CN65-1063/I
本刊代号: 58-108 定价: 6.50元
ISSN 1005-0876/ 国外代号: Q1118

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
ۋاكالىت نومۇرى: 58-108. باھاسى: 6.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118